

867615
63.3 (УДК) 61
СЗ

Гуляйпільський
краєзнавчий музей

ТРЕТІЙ ШЛЯХ

62.3(44к)61

СЗД

Гуляйпільський
краєзнавчий музей

Сергій Серьогін

ТРЕТІЙ ШЛЯХ

*Історико-документальне видання,
присвячене 110-й річниці з дня народження
Н. І. Махно*

867615
Э

Гуляйпільська друкарня
1998 рік.

Запорізька обласна
бібліотека
О. М. Горького,

ПЕРЕВІРЕНО

Чим більше заглиблюєшся у вивчення історії нашого народу, тим більше переконуюєшся, що знаємо ми її поверхово, багато чого залишається для нас невідомим, дещо з шкільних років нам подавалось не так, як було насправді.

Плине час, “колесо” історії невблаганно крутиться вперед, віддяляючи нас від історичних подій, що відбулись на Гуляйпільщині в буремні роки громадянської війни і які викликають чи не найбільше дискусій у істориків та краєзнавців — ці події іменуються “махновщиною”.

Уже відійшли в минуле люди — свідки тих подій. Залишилися лише документи — листи, спогади, книги, які варті дослідження в ім'я історичної істини.

Ця невелика книга написана з метою повернути гуляйпільцям забуті імена людей, які стали на шлях боротьби за “землю і волю”. Вони боролись, перемагали, програвали, часто помиляючись, врешті, жили так, а не інакше, бо цього вимагав час. І не лише вони відповідальні за помилки, а і вся революційна епоха.

Присвячена ця книга 110-річчю з дня народження нашого земляка, легендарної людини — Н. І. Махна.

Щирі слова вдячності усім, хто допоміг їй побачити світ: голові Гуляйпільської районної державної адміністрації Бірюкову Ігорю Олексійовичу, міському голові міста Гуляйполя Жигалко Олександр Миколайовичу, підприємцям та бізнесменам Гуляйполя. В першу чергу Сизоненку Володимир Григоровичу та Курману Сергію Івановичу (ПП “Дело”), Дудці Олександр Івановичу (ТОВ “Еталон”).

Велика подяка директору Гуляйпільського районного краєзнавчого музею Дідовець Наталії Іванівні за надані цікаві історичні документи і матеріали та можливість пра-

цювати над даним твором.

Особливо хочеться відзначити величезну працю та на-
снагу, які були вкладені в видання книги, працівників
Гуляйпільської районної друкарні: Азарова Миколи Ми-
колайовича — її директора, Холода Сергія Володимировича
та Богомолової Світлани Миколаївни.

Вам, добрі люди, дякуємо за добро, щирість, терпіння,
підтримку, співпрацю зі мною. Нехай вам доля подарує
довгі літа, здоров`я, мир і злагоду у родинях.

Махновская эпопея слишком серъезна, величественна и трагична, слишком обильно полита кровью ее участников, слишком глубока, сложна и своеобразна, чтобы можно было позволить себе судить и писать о ней "легко"...

**Волин. Предисловие к книге П. Аршинова
"История махновского движения".**

Лишь в таких низовых движениях масс, как бунт Разина или как революционные повстанья крестьян и рабочих наших лет, народ бывал хозяином движения, давая ему свою форму и содержание. Но эти движения, встречаемые обыкновенно хулой и проклятиями всего "мыслящего" человечества, еще никогда не побеждали, и они по своему содержанию и форме резко отличаются от революций, руководимых политическими группами и партиями.

П. Аршинов "История махновского движения".

ВСТУП.

...У двері наших будинків стукає III-є тисячоліття. І за плечима людства постає безмежна кількість днів і ночей, годин і хвилин, секунд, кожна з яких несла якийсь свій повний вклад в загальну скриньку надбань нашого світу.

На зламі таких дат у людей прийнято оглянутися назад, підвести підсумки, побачити результати своїх діянь і діянь своїх предків. Дуже часто ми сприймаємо їх негативно, думаючи, що наше покоління зробило б все краще і надійніше. Але не треба забувати, що попереду у нас буде такий самий жорсткий і безпристрасний суд наших нащадків.

Історичний процес історики розділяють на якісь певні періоди, більші і менші, дають їм назви, які б їх найповніше характеризували. Але ці періоди, які по довжині склали навіть століття, не мали між собою чіткої межі. Події однієї епохи плавно переходили в події іншої, тягнучи за собою хвіст невирішених політичних і соціальних проблем, перехрещені людські долі, щастя і горе, радість і страждання, життя і смерть...

І наше сьогоднішнє життя, всі наші радості і біди такж мають свій початок, своє коріння в минулому, з яким вони нерозривно пов'язані. Ми — нащадки тих людей, які з князем Святославом бились під Доростолом, які з Хмельницьким добували свободу Україні під Берестечком, які з Мазепою та Скоропадським стояли по різні боки поля Полтавської баталії, які слухали Універсали Центральної Ради та лєнінські декрети на революційних мітингах, а потім стинали один одному голови в кавалерійських атаках громадянської війни, які вмирили в 1921, 1933 роках від голоду, які в Велику Вітчизняну падали під німецькі танки, а після війни відбудовували Дніпрогес, запускали космічні ракети, будували будинки, вирощували хліб, народжували дітей.

За останні 6—8 років ми також стали свідками багатьох подій: маленьких революцій і чималих підлостей, стали свідками і сучас-

никами краху грандіозної комуністичної системи і створення на її місці нових систем. За ці роки нам здається ми стали політично мудрішими, отримали багато уроків з нелегкої науки життя. Але чи вдасться нашому народові (і кожному жителю України окремо) реалізувати величезний потенціал? Чи отримає кожен те, на що надіявся, про що мріяв? Про це також через певний проміжок часу судитимуть наші нащадки так само, як ми зараз судимо діяння наших предків.

У пам'яті людській та в історичній науці увагу найбільше привертають переломні події, неординарні люди. Вони завжди притягують до себе нашу увагу своєю масштабністю, вибуховістю, дуже часто — трагізмом. На нашій малій батьківщині — Гуляйпільлі такими подіями і людьми були “махновщина” (селянський повстанський рух часів громадської війни) і її ватажок і натхненник Н. І. Махно.

Не зважаючи на заборони комуністичної системи, спогади про них завжди жили в душах наших земляків. Більшість людей не знала історії тих бурхливих і неоднозначних подій, але чомусь тема “махновщини” завжди якось хвилювала їх душу, манила й притягувала до себе своєю легендарністю, героїзмом і непізнанністю.

По крихтах в нашій уяві поставав образ легендарного селянського ватажка, який насмілювався кинути виклик більшовикам, котрі змогли зломити всіх своїх політичних опонентів. Офіційна пропаганда прикладала немало зусиль, щоб сформувати в уяві пересічного громадянина, відштовхуючий образ бандита-неврастеніка. А по переказах і легендах з'являвся майже казковий образ героя-захисника, наділеного і незвичайним розумом, і особливого роду хитрістю, і силою, і звичайно, справедливістю.

Все, що було раніше написано про Махна, відзначалося протиріччями і суб'єктивізмом. Однозначно — він людина-легенда. Його неймовірну популярність в роки громадянської війни важко перебільшити. Тисячі людей йшли за нього в бій, впізнавали на вулиці серед натовпу, слухали його виступи на мітингу, запам'ятали безмежно щедрим і не менш жорстким. Таких свідчень про Махна в достатку. Недостає іншого — майже нікому не вдалося досить повно розкрити внутрішній світ цієї людини, намалювати світогляд, досить чітко окреслити політичне кредо.

Безумовно, перед нами тип героя, народженого вибухом народ-

ної стихії, героя, який ввібрав всі її характерні риси, імпульсивного, одночасно — тирана і раба сили, що піднесла його на гребінь слави і величі. Не розгадавши феномена Махна, як і інших схожих на нього пасинків революції, ми не зможемо зрозуміти весь драматизм громадянської війни, стан, у котрий було втягнуто народ цією війною, і її необоротні наслідки. У цьому відношенні доля Махна найбільш показова.

Постать Махна нерозривно пов'язана з рухом, який він очолював. По суті, “махновщина” стала селянською війною, аналогії якої можна бачити в “разінщині” і “пугачовщині”, визвольному рухові українського народу середини XVII століття. Але вона була й іншою, вона стала селянською війною XX століття. Ні одна влада до кінця так і не зрозуміла природу і характер цих грандіозних селянських заворушень. Тому “махновщина” і була ворожою до всіх режимів, які панували на Україні в часи громадської війни.

Дуже часто також постає питання: “Чому саме Махно очолив цей повстанський рух, і чому саме Гуляйполе стало його центром і непроголошеною “столицею”? Можливо, деяким читачам вдасться знайти відповідь у порівнянні “махновщини” з козацькою вольницею Запорозької Січі, знайти коріння героїзму повсталіх селян у крові їхніх предків-запорожців.

Наші неозорі степи, багатство природи і суворість життя здавна формували в людей, що жили тут працелюбство і завзяття, мужність і колективізм, силу тіла і духу. Природа щедро обдаровувала наших земляків своїми плодами, але вимагала від них докладання сили і розуму, військової звитяги. Люди нашого краю одночасно повинні були бути і гречкосіями, і воїнами, що зможуть захистити свої сім'ї і свою землю від будь-якого ворога.

Для кращого розуміння життя і психології гуляйпільців XX століття розглянемо коротко історію нашого краю і спробуємо в ній знайти відповіді на деякі поставлені запитання...

...Людина в наших краях з'явилася дуже давно (приблизно 350 тис. років тому), коли фізичний тип *Homo sapiens* лише формувався. Найдавніші рештки людського життя на території Запорізької області належать до епохи нижнього палеоліту (стародавнього кам'яного віку). На території нашого району знаходиться багато курганів та залишків поселень епохи бронзи (II—I тис. до нашої ери). У цей час на території нинішньої Гуляйпільщини жили

скотарські племена, для існування яких склалися дуже сприятливі природні умови. Дикий степ давав вдосталь корму і для людей, і для тварин.

Першим народом, який тут жив, були кіммерійці. З VII ст. до н. е. сюди почали з Північного Кавказу проникати племена скіфів, які поступово витіснили кімерійців. З III ст. до н. е. скіфів змінили сармати, що поступово від скотарства стали переходити до землеробства.

На початку нашої ери тут існували державні утворення антів і готів. Пізніше нестримною хвилею пронеслися гунни і авари. Змінили їх в період середньовіччя хозари, печеніги, половці. Після них, як свідки історії, залишилися в степу самотні кургани та кам'яні баби.

Після монголо-татарського нашествия в наших степах довго панували орди кримських татарів. Їхніми противниками в Дикому Полі часто ставали ватаги козаків, які просувалися на південь в пошуках вільних земель і вільного життя.

Найбільш інтенсивне заселення території нинішнього Гуляйпільського району бере початок з часів російсько-турецької війни 1768—1774 р. р. Велося воно під захистом Дніпровської укріпленої лінії, будівництво якої, згідно Указу царського уряду від 10 травня 1770 року, ставило мету щоб "...населення малоросійських, так і слободських, губерний навсегда от... варваров обеспечены были".

Першими поселенцями Гуляйполя (ще до офіційного затвердження його як населеного пункту), були втікачі-кріпаки та колишні гайдамаки. Командир Дніпровської лінії неодноразово направляв сюди військові загони, розганяв їх, та вони знову поверталися на поселення. Щоб приборкати норовливе пригайчурське населення, Губернське правління Катеринославського намісництва указом в 1785 році зобов'язало Новомосковський земський суд заснувати на правому березі річки Гайчул (тепер Гайчур) при балці Калмичці, державну військову слободу.

Стосовно назви Гуляй-Поле (так писали раніше), існує легенда, що перші поселенці зустріли тут безмежне дике, нерозоране поле, яке гуляло сотні років. Тому так вони й назвали своє населення. Але більш вірогідною здається версія про те, що назвою нашому місту ми зобов'язані селянам з села Гуляй-Поле Полтавської губернії,

яких князь Потьомкін поселив у наших краях.

Серед перших селян з Полтавської та Чернігівської губерній, що почали тут жити, можна було почути прізвища: Бодня, Вербицький, Васецький, Дейнека, Забава, Кравець, Рябко, Семенюта, Гринь, Крат, Качан, Левченко, Марченко, Сахно, Троян, Штепа та інші. Вони і зараз характерні для нашої місцевості.

В 1839—1844 р. р. у Гуляйполі була заснована Польська сотня з переселених у наш край дрібних польських шляхтичів. З'явилися прізвища: Яланський, Зеленський та ін.

Поряд із Гуляйполем з'являються інші села: Туркенівка (нині Малинівка) — 1800 рік, Успенівка — 1802 рік, Санжарівка (нині Полтавка) — 1806 рік. Заселення краю продовжувалося і в пізніші роки.

За народним переписом (1 листопада 1850 року) у Гуляйполі мешкало 2442 жителя, Успенівці — 1302, Туркенівці — 1002, Санжарівці — 725 жителів. Для сільських общин були виділені землі. Гуляйпільці одержали 13584 десятини, туркенівці — 6474, успенівці — 5685, санжарівці — 3535 десятин.

Обширні землі були роздані російському дворянству. Одним з перших поміщицьких сіл була Степанівка, яка належала поручику Степану Прохорову. В жовтні 1811 року титулярний радник Полікарп Шагаров та його дружина Марфа мали в селі Марфопіль 6000 десятин землі і 47 душ кріпосних.

На початку 40-х років XIX століття на території району виникають єврейські колонії, населення яких займалося, в основному, землеробством. В 1859 році з'явилася перша німецька колонія Зільберталь, пізніше хутір Нежурись (нині Яблукове).

У зв'язку з початково-військовим характером поселення, в адміністративному поділі Гуляйполе ділилося на сотні. Пізніше назва "сотня" збереглася вже за традицією. Згадуються назви (Бочанська сотня, Гурянська, Піщанська, Подолянська, Польська, Вербівська, Херсонська. На чолі кожної сотні стояв виборний староста.

В 1796 році Гуляйполе стає волосним центром.

Не зважаючи на труднощі, що випали на долю перших поселенців (неврожаї, засухи, епідемії), село поступово розвивається. Чумацькі шляхи, що пролягали поблизу, сприяли торгівлі, багаті землі часто давали великі хлібні врожаї. У 1859 році в Гуляйполі відбувся

перший ярмарок, який пізніше стали влаштовувати тричі на рік. Торгівля сприяла припливу населення, і згодом село перетворюється на невелике містечко.

В пореформений період у Гуляйполі одне за одним виникають промислові підприємства. У 1882 році почав працювати завод сільськогосподарських машин, що належав підприємцю Кригеру (нині завод сільгоспмашин у центрі міста). Через 10 років ще один такий завод і паровий млин відкрив капіталіст Кернер. На обох заводах виготовляли жнивварки, кінні молотарки, соломорізки, гощо. Великий паровий млин мав і поміщик Шредер. У наступні роки став до ладу обозний і винокурний заводи, кілька олійниць, торгівельні склади. У селі займалися торгівлею близько трьох десятків купців, працювало 18 крамниць.

У 1898 році неподалік Гуляйполя пролягла залізниця Чапліне—Бердянськ. В 6 верстах від Гуляйполя розташувалася однойменна станція. Для її роботи була характерна відправка хлібних вантажів, котрі досягали 550 тис. пудів на рік.

На межі ХХ століття починається майнове розшарування мешканців Гуляйполя. За даними перепису 1899 року тут налічувалося 1048 дворів з населенням 7196 чоловік. Земельні угіддя становили 12242 десятини. Але земля розподілялася нерівномірно. В селі було 15 дворів, що зовсім не мали землі, а також 835 бідняцьких і 135 середняцьких родин.

Кожне з 40 господарств заможних хазяїнів, маючи по 50 і більше десятин землі, ще й орендували землі бідноти й середняків близько 2 тис. десятин. З 1887 року вони вже вільно могли купувати цю землю та привласнювати її за борги. Куркульські володіння зростали також за рахунок купівлі та оренди землі у поміщиків. Обробляючи такі великі ділянки землі, кожне з заможних господарств застосовувало по 8—10 голів робочої худоби, сівалки, жнивварки, молотарки, тут працювало по кілька наймитів.

Поміщицькі володіння, розташовані за 3—4 км від села, оточували з різних боків Гуляйполе. У поміщиків Классена і Шредера щороку працювало від 150 до 200 батраків.

Тяжке економічне становище примушувало мешканців Гуляйполя боротися за краще життя. Особливо ця боротьба поширилася під час революції 1905—1907 р. р. Страйкували робітники заводів, вимагаючи поліпшення умов праці, скасування позаурочних робіт,

та численних штрафів. Серед населення часто з'являлися листівки. У волості і в самому Гуляйполі почалися селянські заворушення. Для їх придушення влітку 1905 року в село введено навіть загін козаків.

У 1905—1910 р. р. в Гуляйполі також діяла група анархістів-комуністів “Союз бідних хліборобів”. Керували нею Вольдемар Антоні та Олександр Семенюта. Не зважаючи на ряд публікацій різних авторів про діяльність цієї групи, навіть зараз постає багато питань. Зокрема, про масштаби, керівництво, політичне обличчя. Не торкаючись всього цього, треба сказати, що “Союз бідних хліборобів” став першою організованою спробою гуляйпільців у боротьбі за свої права. Група була розкрита поліцією, а майже всі активні члени заарештовані (в тому числі і Н. Махно, що був серед її учасників).

Напередодні першої світової війни в Гуляйполі налічувалося 1410 дворів, де проживало 16150 чоловік. У селі було багато контрастів. В центрі білили дві церкви, височили кам'яні будинки промисловців, купців, поміщиків, крамниці та торгівельні склади. Далі від центру розташувалися хати простого люду. Вулиці мали такі назви: “Поліцейська”, “Вокзальна”, “Лісна” та ін. Влітку більшість з вулиць потопало в куряві, а восени чи навесні — в багнюці.

На весь повіт славилася гуляйпільська Святотроїцька церква. Висотою понад 30 метрів, з дуже гучними звонами. Вона була побудована на місці старої, дерев'яної, яку зруйнувала пожежа (зараз це місце зайняте парком біля СШ N 1). Будувалася церква понад 10 років, а завершено будівництво було в 1910 році. В значній мірі будівництво фінансувалося завдяки пожертвуванням місцевих прихожан.

У 1913 році в селі функціонувало 5 земських початкових шкіл: однокласна, церковнопарафіяльна, фабрична, німецька, дві єврейські. Існували дві гімназії: чоловіча і жіноча.

Старожили села часто згадували, що в дореволюційні часи в Гуляйполі існував самодіяльний театр під цікавою назвою “Колізей”. Театр користувався великою популярністю в усього місцевого населення.

У 1895 році в селі було відкрито невеличку бібліотеку-читальню.

Не зважаючи на невеликі культурні надбання, Гуляйполе слави-

лося на той час у повіті, як осередок цивілізації. Селяни з навколишніх сіл дивилися на гуляйпільців, як на жителів невеликого міста.

З таким обличчям Гуляйполе разом зі своїми мешканцями вступило в події першої світової війни, яка загостривши всі протиріччя царської Росії, вивела її на шлях революції. Багато хто з жителів села загинули на фронтах, частина повернулася, щоб потім сказати своє вагоме слово в історії, грюкнути в її двері рухом “махновщини”...

Спокусливо увірвавшись у долю народів Росії декретами про мир і землю, обіцянками демократичних свобод, соціалістична революція досить швидко обернулася жахливою межиусобицею громадянської війни, страшна правда про яку десятиліттями камуфлювалася романтизованими міфами, зведеними на підвалинах священних принципів класової боротьби.

Вичерпну відповідь на питання: як і чому це сталося, — ще довго шукатимуть історики. Але й зараз цілком зрозуміло, що то наслідок небувалого загострення соціальних, економічних, політичних, національних та багатьох інших суперечностей, які зародилися і визріли в надрах романівської Росії, ознака того, що її суспільство ніколи не розвивалося, як органічне і єдине ціле, а скоріше було штучним конгломератом, об'єднаним силою держави, а тому нездатний до саморегулювання. Протягом кількох століть російське самодержавство, спираючись лише на вузьку правлячу касту, ставило численні перепони на шляху розвитку більшої частини суспільства, нещадно придушувало найменші спроби до формування політичної, громадянської, національної самосвідомості народів.

Соціальні конфлікти в Російській імперії не вирішувалися, заганнялися вглиб силою державної влади, міць якої спиралася не на вільний розвиток суспільства, а на його закріпачення. В цьому полягала одна з характерних рис історичного розвитку країни.

Як тільки державна влада в силу тих чи інших причин слабла, країну охоплювала революція. Так було у 1905—1907 р.р., двічі впродовж 1917 року. Остання з цих революцій набрала форм громадянської війни.

Відсутність масової політичної культури у суспільстві особливо згубно виявилася 1917 року. Змінивши в одnodення ненавис-

ний романівський режим, стихійна народна Лютнева революція не зламала бар'єру відчуженості між народом і державою, народом і інтелігенцією. Перехід від тоталітарного режиму абсолютної монархії до повної демократії давався надзвичайно болюче. За зовнішніми проявами повної розкнутості суспільного життя, фейерверком проголошення громадянських свобод, політичної діяльності не можна не побачити, що Тимчасовому уряду, під знамена якого були зібрані кращі російські політики, не вдалося встановити дійовий контроль за ситуацією в країні і завоювати загальнонаціональну підтримку.

Спроби уряду діяти відповідно до загальноприйнятих правових норм наражалися на непорозуміння народу.

Народ вимагав негайного вирішення всіх суперечностей, які визріли в суспільстві, безвідносно до реальної ситуації і не особливо замислюючись над майбутніми наслідками. Уряд, навпаки, не без підстав боявся катастрофи, діяв досить обережно і тому переживав одну кризу за іншою, втрачаючи залишки авторитету. Незадоволення державними інститутами, традиційно притаманне соціальним низам і посилене тягарем війни, вміло використали більшовики.

Курс на соціалістичну революцію, проголошений Леніним, пролягав через новий підрив державних підвалів, на які спирався Тимчасовий уряд, через ліквідацію парламентської республіки. Ленінські гасла спрямовувалися на поразку Росії у війні, дезорганізацію армії і тилу. При цьому вони мали яскраво виражений популістський характер. Більшовики обіцяли владу Радам, солдатам — мир, робітникам — заводи і фабрики, селянам — землю.

Восени 1917 року, не без участі більшовиків, яких октябристи задовго до 1917 року влучно і в'їдливо прозвали трубадурами бунту, країну охопила загальнонаціональна криза: заводи і фабрики стояли, армія мітингувала, селяни масово громили поміщицькі маєтки. За таких умов під гаслом “експропріації експропріаторів” влада без особливих ускладнень перейшла до рук РСДРП(б). Та досить швидко виявилось, що більшовицький уряд не має реального плану виводу країни з кризи, всі його надії й наміри звернені на світову революцію, внутрішня політика будувалася не на конкретному аналізі стану економіки, її нагальних потребах, а, виключно, на теоретичних постулатах марксизму і бажанні неодмінно будувати в Росії соціалізм. Керуючись логікою своїх завдань, більшовики швидко покінчили з демократією в особі Установчих зборів, транс-

формували Ради з представницьких організацій в органи "диктатури пролетаріату". Проведена урядом націоналізація заводів і фабрик зробила їх власністю не робітників, а держави. Селяни, заволодівши спочатку частиною поміщицьких земель, лишилися права розпоряджатися наслідками своєї праці, а досить швидко і для них магістральним шляхом господарювання було визнано державний радгосп чи колективну комуну. Такий поворот у діяльності нового уряду поляризував суспільство ще більше, ніж події 1917 року: країна занурилася у збройний конфлікт, вступила в громадянську війну, тож з миром теж довелося зачекати.

Вивчення суперечностей, які лежали в основі громадянської війни, показує, що їх не можна звести до боротьби експлуатованих з експлуататорами, не спотворивши при цьому історичної реальності. Привілейовані класи складали в Росії лише декілька відсотків (не більше як 4) від загальної кількості населення країни, тоді як 80% належали до одного класу — селянства.

Кожна з партій, що сформувалися в колишній царській Росії в умовах постійної протидії, претендувала на монополні права у розумінні політичної істини, її проголошення, втілення у життя від імені народу (селян, робітників). Тоді, як за останнім ревно зберігалось право політичного статиста, покірного виконавця волі партійних режимів.

Всі політичні партії країни змогли об'єднати у своїх лавах лише декілька сот тисяч чоловік. У відношенні до всього населення країни це складало лише десяти долі відсотку. Кількість активних і свідомих політичних діячів була набагато меншою.

Характерний симптом сповзання країни до стану громадянської війни виявився уже в тому, що влада до рук більшовиків потрапила шляхом підготовки збройного повстання. І наступні події, скажімо, збройний конфлікт з Центральною радою, свідчили про небажання політичних сил країни, особливо більшовиків, вести конструктивний діалог, спрямований на збереження громадянського миру, про їх невміння об'єднати зусилля різних соціальних сил. Скоріше, навпаки, політика будувалася на протиставленні класів, абсолютизації інтересів одного з них, розбурхуванні міжкласових конфліктів.

Значну роль у розпалюванні громадянської війни зіграли іноземні країни і Антанти, і Четвертого союзу. Держави Антанти не хотіли

лишатися підтримки російської армії, котра відтягувала на себе значні сили противника. Німеччина та Австрія намагалися вивести Росію з війни (чи військовим шляхом, чи фінансуванням революційних антивоєнних партій).

На Україні революція і громадянська війна значно ускладнювалися боротьбою національною. Це виявилось в протистоянні більшовиків з Центральною Радою, пізніше з Директорією.

Але, незаперечно, основна лінія громадянської війни виявилася у протистоянні білих і червоних. Мовою ідеологій, це була в найбільш загальному вигляді боротьба нового й старого ладу (не політичних, не державних систем, а саме ладу). Кожна з цих ідеологій мала своїх політичних вождів, ідейних натхненників, ядро фанатично переконаних прихильників. Але переважна маса населення в силу свого культурного, політичного і економічного рівня стояла перед складним вибором. Складним він виявився тому, що кожна з сторін, з точки зору, скажімо, селянства мала незаперечні переваги і не менш вагомі недоліки. Білі не заперечували проти свободи торгівлі, ринку і товарно-грошових відносин взагалі, лояльно ставилися до релігії, сільського укладу життя, але так чи інакше захищали поміщицьке землеволодіння. Червоні рішуче покірили з поміщиками, але посіяли великий сумнів, запроваджуючи комунальний обробіток землі, а головне заборонили вільно розпоряджатися хлібом — наслідком своєї праці. Обидві ідеології мали повне підтвердження і у відповідній практиці, підсилюючи цим драматизм ситуації. Не знаходячи повного задоволення своїх проблем у політичних програмах і ідеологіях обох ворогуючих сторін, селянство змушене було постійно коливатися між ними, віддаючи перевагу то одним, то іншим. Марксистично часто повторювали, що коливання складають найбільш характерну рису селянства, як соціальної сили, що селянство не здатне до політичного самовиразу і що у нього є лише два шляхи: або з пролетаріатом, або з буржуазією. Історія громадянської війни засвідчила зовсім інший висновок: у кожного з зазначених класів немає самостійного шляху, всі вони, бажаючи рухатися вперед по висхідній соціального прогресу, просто приречені на співпрацю, виконуючи кожен лише йому притаманну функцію. Шкода, що цей висновок став очевидним лише через сім десятиліть після революції.

Колитання селянства зовсім не означали, що воно не шукало

свого самостійного, третього, шляху. Дійсно, в межах країни йому не вдалося об'єднатися в єдиний соціальний рух, тим більше висловити свої вимоги в єдиній політичній програмі. Та спроби до цього, безперечно, були. Цілком закономірно, що вони носили інтуїтивні і стихійні форми.

Окремі селянські антирадянські виступи, які мали місце у 1918 році, згодом зросли у значні селянські повстанські рухи. Це і антоновщина, і виступи селян Західного Сибіру, повстання на Дону і Кубані, чапанна війна, виступ Сапожкова і виступ моряків Кронштадту. Не менш потужні повстання виникали і в тилу білих. Звичайно, вони виглядають фрагментарно на фоні загального ходу війни, але загальні закономірності їх незаперечні.

До таких рухів належить і махновщина. Можливо, серед них її слід поставити на перше місце, оскільки вона помітно вирізняється повнотою свого самовиразу. За своїм характером це найбільше розвинений у соціальному і політичному відношенні селянський рух, який наскрізь пронизує весь хід громадянської війни, виявляє своє ставлення до всіх державно-політичних режимів, які існували на Україні у 1918—1922 р.р.

Стрижень руху складала два характерні явища, а саме: боротьба селянства півдня України проти спроб реставрації поміщицького землеволодіння згадуваними вище політичними режимами і різко негативна реакція того ж селянства на ліворадикальний “воєнно-комуністичний” експеримент більшовиків. Ці тенденції чергувалися в історії махновського повстанства. Але махновці не зробили жодного кроку до компромісу з гетьманівцями, денікінцями, врангелівцями і, разом з тим, двічі впродовж громадянської війни ставали союзниками більшовиків у відновленні радянської влади. Цілком можливим був і третій союз з ними після розгрому Денікіна, якби радянська сторона виявила прагнення до нього.

Зараз, здається, постав час говорити про махновщину без ідеологічної облуди, віддати належне головному герою цього руху — українському селянинові.

Н. І. МАХНО (коротка біографія дореволюційних років).

Говорячи про повстанський рух, що відомий нам під назвою “махновщина”, починати треба з особи Н. І. Махна. Ім'я цієї людини стало гаслом цього руху, від цього прізвища він отримав свою назву.

Так хто ж він — батько Махно?

Відтворити його життя з повною точністю — не така проста справа. Воно обростало неймовірною кількістю найрізноманітніших деталей, часом фантастичних. Встановити зараз історичну правду надзвичайно важко. Багато архівів і зараз закрито. Спогади очевидців раніше майже ніхто не збирав, а зараз це неможливо. Люди, що були свідками тих буремних подій або загинули, або померли, або знаходяться вже в надто похилому віці. Історикам ще довго доведеться сперечатися, що правда, а що вигадка.

Насамперед, це стосується юнацьких років майбутнього селянського вождя. Довгий час навіть рік народження Махна викликав суперечки. В одних виданнях за такий правив 1884, в інших — 1889. І лише нещодавно в метричних книгах Христо-Воздвиженської церкви виявлено запис, який свідчить, що у сім'ї селянина Івана Родіоновича Махна і його дружини Явдохи Матвіївни 26 жовтня 1888 року народився син Нестор.

Дитинство його було важким. Ось як значно пізніше Махно про нього писав:

“Батько мій — колишній кріпосний поміщика Шабельського, який жив в одному із своїх помість в селі Шагарово, що в семи верстах від села Гуляйполя Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Більшу частину свого життя він прослужив у того ж поміщика то конюхом, то воловником. До часу мого народження він уже залишив службу в поміщика і поступив кучером

до гуляйпільського заводчика, багатого єврея Кернера. Батька я свого не пам'ятаю, бо він помер, коли мені було лише 11 місяців. П'ятеро нас, братів-сиріт, одне одного менше, залишилися на руках нещасної матері, яка не мала ні кола, ні двора. Невиразно пригадую раннє дитинство, позбавлене звичайних для дитини ігор і пустошів, затьмарене сильними нестатками й прикрошами, яких зазнавала наша сім'я, доки не піднялися на ноги хлопці і не стали заробляти самі на себе. На 8-му році мати віддала мене у 2-гу гуляйпільську початкову школу. Шкільні премудрощі давалися мені легко. Взяв я навчався, а влітку наймався до багатих хуторян пасти вівців або телят. Під час молотьби ганяв у поміщиків в гарбах волів, одержуючи за це по 25 копійок на день”.

У наш час збереглися записи, що були зроблені нашим земляком-гуляйпільцем Ф. І. Кушем. Тепер вони мають велику історичну цінність, хоча й робилися в 50—60-і роки. Звичайно, вони несуть суб'єктивний характер, але це спогади тих людей, які жили в той історичний період і тому мають велике значення для оцінки і самого Н. І. Махна, і очолюваного ним руху з боку простих людей. Для нинішніх гуляйпільців це також цікаво, так як буде згадуватися багато прізвищ наших земляків. Але зараз до них треба ставитися без ідеологічної упередженості, не зважаючи на позитивну чи негативну оцінку людей і подій. Тут і далі приводимо записи Ф. І. Куша.

Про дитячі роки Н. І. Махна є спогади його ровесника Крата Ярефея Наумовича (подаємо мовою оригіналу):

“Він розповідає, що ходив у двокласне училище разом з Нестором Махном. Нестір, хоч мав здібності, але вчився погано — дуже пустував, не слухав вчителів. В другий клас Нестір ходив півроку, а то його вигнали з школи за баловство. Після того він часто ходив навкруги школи і кидав груддя в вікна, бився з хлопцями.

В Махнового батька було троє коней і Нестір водив їх у нічне — пасти. І ось одного разу, коли пас коні і Крат Ярефей, Махно покрав у нього з коней нові пута і попутав своїх коней. Вранці Ярефей, псбачивши, що його коні ходять порозпутувані і пута виявив на махнових конях. Ярефей зразу ж зняв свої пута, а Нестора відлупцював вуздечкою. Нестор заплакав і крикнув: “Я тобі цього не забуду!”

І дійсно, на початку 1919 року, коли Махно вже сформував

свою повстанську армію, він викликав Крата до себе. Махно сидів у сусідів Крата і пиячив. Радо зустрів Ярефея Наумовича. Крат тоді недавно повернувся з солдатів. Махно перескочив через стіл, схопив Крата в обійми, а потім посадив за стіл і став частувати спиртом.

За випивкою Махно сказав Кратові:

— А пам'ятаєш, як ти мене бив вуздечкою?

— А чого ж, — відповів Крат, а в самого душа полізла в п'яти, — а ти ж пута покрав.

— Ну, нічого, — сказав Махно, сміючись, — то молодість була. Давай вип'ємо.

І запросив вступити в його армію. Але Крат сказав, що ще не відпочив після фронту. Тоді Махно написав йому папірця про те, що йому надається відпустка на 2 місяці і печать приклав. Крат так і не був у Махна.”

От така розповідь учасника тих подій. Чи вірити їй — вирішувати читачам. Але певну характеристику Н. І. Махнові дає.

У 15 років Нестор Махно став учнем робітника на одному з місцевих заводів, де пізніше опанував кілька спеціальностей, в тому числі працював і у ливарному цеху. Цікаво, що на остаточний вибір заводу, як місця роботи, вплинуло те, що при заводі діяв театральний аматорський гурток. Махнові хотілося його відвідувати, щоб навчитися розважати товаришів.

Під час революції 1905—1907 р.р. з'явилася нова пристрасть: революційна діяльність. За спогадами близького товариша Олексія Чубенка, Нестор спочатку зійшовся з меншовиками, щоправда, йому доручали лише поширення листівок. Але й цього, очевидно, було досить для самоствердження і здобуття авторитету серед товаришів.

Скоро в Гуляйполі розгорнула свою діяльність група анархістів-комуністів “Союз бідних хліборобів” на чолі з братами Семенютами та Вольдемаром Антоні. Махно став відвідувати цей гурток і швидко засвоїв ідею анархізму.

Група займалася терористичними актами, розповсюдженням політичної літератури, збором зброї, агітацією серед місцевих жителів.

Врешті-решт “Союз” поліцією був розкритий, а майже всі його члени заарештовані. Спроби організувати втечу не вдалося. Довго йшло слідство, а у березні 1910 року відбувся суд. За провину

підсудним ставилися терористичні акти, в тому числі і вбивства. Всі одержали смертний вирок. Махно подав касацію, і йому, як неповнолітньому, за законами Російської імперії, смерть замінили безстроковою каторгою. Відбувати її довелося у московських “Бутирках”. Тут Махно пробув з 4 серпня 1911 по 2 березня 1917 року, доки лютнева революція не відкрила двері тюрем для всіх політичних в’язнів Росії. Про перебування Махна в тюрмі майже не збереглося даних. Відомо, що деякий час його співкамерником і, значною мірою, вчителем анархізму був Петро Аршинов, який пізніше відіграв помітну роль в розвитку махновщини.

В своїй книзі “История махновского движения” перебуванню Махно у в’язниці він присвятив лише декілька рядків: “В умовах каторги він (Махно) нічим особливим не відрізнявся від інших, жив, як і всі, — носив кайдани, сидів по карцерах, вставав на перевірку. Єдине, що привертало до нього увагу, — це його невгамованість. Він постійно перебував у сварках, в репресіях і бомбардував тюрму своїми записками. Писати на політичну і революційну теми було його пристрастю. Крім цього, сидячи в тюрмі, він любив складати вірші і в цій галузі досяг більшого успіху, ніж у прозі”.

У наш час не збереглося розгорнутих характеристик Махна, як особистості, в дореволюційні роки, що могли засвідчити рівень його інтелекту, систему політичних поглядів, мотивацію поведінки. Можна лише припустити що його характер остаточно сформувався в екстремальних умовах каторжної тюрми. Людина, яка витримала майже 6 років постійної боротьби за виживання, не маючи жодних перспектив, і не зламалася, повинна була мати непересічну силу волі і загострене почуття справедливості. Але при загальному низькому рівні культури і освіти Махна, каторга не могла не зачепити його потворними сторонами. До того ж він захворів на туберкульоз. Не можна виключити й деякого розладнання психіки. На людей він справляв величезне враження завдяки проникливим очам з непорушним поглядом маніяка і жорсткою зморшкою навколо рота на змученому блідому обличчі.

Більшість людей, яким довелося зустрічатися з Махном, відзначали в його характері неврівноваженість, схильність до імпульсивних, але не завжди продуманих дій, підвищену емоційність навіть у звичайній розмові, непередбаченість, а іноді і алогічність

вчинків. Ці риси з особливою рельєфністю виявилися у діяльності Махна після звільнення з каторги.

Психологічну характеристику Махна можна доповнити таким випадком. Стався він уже в період громадянської війни, але розповідає про цікавий момент і обійти його неможливо. Цей випадок також подається по записам Ф. І. Куща:

“Було це, мабуть, весною 1918 року. У Коростильових було весілля. Оженився Макар. Узяв Забавину Ївгу з Бочан. На весілля прибули не тільки друзі молодого з чорної сотні і командири, а й сам батько Махно. Приїхав він легковою машиною. Зразу ж зайшов у хату. Його посадили на покуті. Хата, як і на всякому весіллі, була повна зівак. Тому було душно. Махно сидів за столом, як приїхав, у шкірянці, тому швидко впрів від випитого і вийшов на двір прохолонути. Пройшов від хати аж на середину двору. На його став гавкати собака, що ходив на цепу від сараю, над вулицею до курника, що був проти хати. Собака був дуже злий, такий, що, коли його відв’язували ввечері, повз двір боялися йти навіть чоловіки з добрим ціпком, чи батогом. Він аж давився нашийником та рвався до Махна. В цей час вийшла з хати стара Хундейка і гукнула: “Нестір Іванович! Не йдіть близько, бо він вас розірве!”

Як вона це сказала, Махно зразу пішов до собаки. Той зразу ж затих, а потім ліг і голову поклав на передні лапи. Махно підійшов до нього, відв’язав, узяв під перед і зад, і поніс у хату. Чим страшно здивував присутніх. Потім посадив собаку під стіл, а сам знову сів їсти й пити. Махно гуляв, а собака сидів не ворухився.

Невідомо скільки б це тяглося, якби стара Хундейка через півгодини чи годину не стала просити Махна: “Нестір Іванович! Відпустіть будь ласка собаку!”

Махно замахнувся ногою скільки можна було і вдарив собаку ніском. Сірий скавкнув, вихром вискочив з хати і подався на город. Додому він вернувся тільки на третій день після весілля.

На весіллі, як кажуть, дим коромислом стояв. Дружки Макара часто вискакували з хати, вихвачували револьвери, стріляли куди попало, а тоді підскакували до музик і кричали: “Яблучко!” Духовий оркестр, що складався більш як з 20 чоловік, з копита ударяв “Яблучко”, та так, що, мабуть, на все Гуляйполе було чути. Махновці, як скажені, били каблуками.

Стомившись, вони знову заходили в хату і продовжували пити.

А перелякані євреї-музиканти тільки піт витирали, віддихуючись. Визволений з в'язниці Лютневою революцією 1917 року, близько двох тижнів Махно провів у Москві. Він намагався знайти себе серед московських анархістів, але проблеми великого міста були йому чужі і незрозумілі, тягло до рідних місць. За порадою Аршнова, він їде до Гуляйполя.

У кінці березня відлуння Лютневої революції ледь долетіло до цього великого південноукраїнського села. Махно був одним з небагатьох ліворадикальних елементів у Гуляйполі, які протистояли угодовцям, та ще й політкаторжанином. Влаштувавшись малюком на завод "Богатир", Махно розгорнув активну політичну роботу. У квітні виступив як один з організаторів "Селянського союзу", а згодом став його головою.

У цей час у Махна часто виникали сварки з групою анархістів Гуляйполя. Він щонайменше піклувався про чистоту анархічних ідей і її втілення в життя. У політичній діяльності Махна на той час анархізм відігравав швидше роль формального чинника, політичного флюору, який надавав гуляйпільцям і анархістам додаткової значимості у очах односельців. Анархізм був тут певною даниною традиції, що склалася у селі з часів першої російської революції, виявляючи в ньому непослідовно, переважно зовнішню, значно трансформуючись у селянській психології.

Так, на відмінну від промислових центрів Донбасу, Катеринослава чи Олександрівська, де з літа—осені 1917 року почали формуватися загони Червоної гвардії, у Гуляйполі була створена Чорна гвардія (або, в інтерпритації місцевих жителів, Чорна сотня). У серпні 1917 року Махно став головою Ради робітничих і селянських депутатів у Гуляйполі. На районному з'їзді Рад він виступив одним з ініціаторів прийняття резолюції, яка таврувала спробу Тимчасового уряду і Центральної ради прибрати всю повноту влади до своїх рук. У резолюції зазначалося, що "що з'їзд Рад трудящих рішуче засуджує претензії урядів — Тимчасового уряду Петрограді і Української Центральної Ради у Києві — на управління життям трудящих і закликає Ради на місцях, усе трудове населення, яке згуртувалося навколо них, ігнорувати будь-які розпорядження цих урядів. Народ — правитель для себе, у своєму середовищі. Це його споконвічна мрія, і настав час втілити її в життя. Віднині вся земля, фабрики і заводи повинні належати тр

ддячим. Трудове селянство — господар землі, робітники — господарі заводів і фабрик".

Дехто з істориків бачить у цьому документі прояв заперечення Махном будь-якої влади, а ця теза, як відомо — одна з важливих складових анархізму. Але, здається, що йшлося, насамперед, про заперечення реально існуючої влади, яка протягом півроку не могла вирішити найболючіші соціальні проблеми; по-друге, йшлося про негайне проведення у життя загальнодемократичних перетворень, які у селянському середовищі були пов'язані з питанням про землю. Саме тому резолюція, запропонована Махном, була підтримана з'їздом. І в наступні періоди "анархізм" Махна, як і "анархізм" махновщини в цілому, великою мірою базувався на прагненні саме до загальнодемократичних перетворень, які найбільше відповідали б інтересам селянської маси, інтересам дрібного виробника, напівпролетаря, який ще не розірвав остаточно зв'язки з селом. А саме такою була переважна більшість населення у районах майбутньої махновщини. Махно став активним провідником такої програми. Показовим щодо цього був виступ гуляйпільців проти спроби генерала Корнілова встановити у країні військову диктатуру. Як голова Ради, Махно віддав наказ про вилучення у населення наявної зброї і передачі її Чорній гвардії, а також про залучення до її лав всіх бажаних трудових елементів.

В Гуляйпільському районі "земельний комітет" і Рада організовано провели облік усієї поміщицької землі, а потім її розподіл, створили дві землеробські комуни (по іншим даним одну). Спираючись на Чорну гвардію, Махно ще до жовтня 1917 року розв'язав земельне питання у своєму районі. Ця акція безумовно підняла його авторитет і додала популярності серед селянства. Але, як і майже всюди по колишній Російській імперії, не обійшлося без ексцесів і зловживань. Про це можна судити з спогадів гуляйпільців:

"Не жалував Махно й поміщиків. Классена, який їхав до Шредера в економію, Махно з декількома чоловіками перестрів на пологівському шляху, роздів до білизни, спутив і, ніби, сказав: "Як дострибаєш до Гуляйполя — живий будеш, а ні — то вб'ю." Переляканий поміщик стрибав, як кінь. Посміявшись, Махно пристрілив Классена, а фаєтон, запряжений четвериком сірих рисаків, забрав собі. Налякані поміщики покидали свої маєтки і повтікали. Тоді в кожній сотні було обрано комісарів для охорони і правильного

розподілу поміщицького майна між сотнями, і комісії для розподілу цього майна між біднішими селянами...

...Одержав по заслугі піп Дмитрій.* Його вивезли в глинище що біля цегельного заводу Карманова було, відрубали голову, осмалили її й закинули аж під економію Єгорова, де нині південна окраїна хутора Садового. Діди два дні шукали ту голову поки найшли.

Яка достовіреість цих спогадав, сказати важко. Адже вже минуло багато років. Та такі легенди ще й досі ходять серед гуляйпільців.

Жовтневу революцію гуляйпільці і Махно зустріли схвально. Пізніше, в своїх спогадах, він писав: "Я стверджую з практичного досвіду районів, за якими я серйозно спостерігав, що у перші два місяці, а саме в листопаді та грудні, торжество Жовтневого перевороту в Росії українськими трудівниками на місцях лише віталося.

В цей час в Гуляйполі мала місце спроба організувати показову анархічну комуну, але замість праці Махно з найближчим оточенням почали пиячити та гуляти, — і комуна розпалася: "Махно зробив спробу організувати комуну в економії Классена. Але більше пиячив з своїми друзями — Сашкою Лепетченком, Ваською Чайківським, Феофаном Скомським та іншими..."

Ця характеристика, мабуть, заслуг Махна не зменшить, адже той час люди, які вийшли з низів суспільства, намагалися жити "шиком". Та й сама ідея анархічної організації суспільства не витримала випробовувань. Махно і його оточення, хоч і проповідували анархічне безладдя, але коли "скуштували" владу, то випускати її рук, мабуть, не збиралися.

Восени 1918 року, після підписання Брестського миру, німецькі австрійські війська починають окупувати Україну. В цей час тривають контакти Махна з більшовиками для організації опору окупантам. Для боїв з регулярними військовими частинами Чорної гвардії виявилася малоздатною з тієї причини, що, хоч чорногвардійці були з ніг до голови обвішані зброєю, обперезані кулеметними стрічками, більшість з них пороху не нюхала. Тому Махно вирішив створити загони самооборони, використавши для цього солдатів-фронтників. Навколо Гуляйполя розгорнулися земляні роботи — копалися окопи на випадок оборони села.

*Священик Дмитрій Сахновський. Видав поліції Олександра Семенюту, активного учасника "Союзу бідних хліборобів"

березні до Гуляйполя заїхав О. Беленкович — начальник південних резервних радянських військ. У нього залишилося найкраще враження від продемонстрованого Махном загону. Він не стримався і вигукнув: "Гуляйполе — це маленький червоний Петроград", — і тут же виділив для загону три тисячі гвинтівок, два вагони набоїв, дев'ять вагонів снарядів, шість гармат, які Махно з підлеглими отримали на станції Пологи. Проте наступні події ледь не скінчилися для Махна трагічно. Під впливом офіцерів, що були в загоні, як пояснював це пізніше сам Махно, чи, можливо, під враженням від падіння Катеринослава, а згодом і Харкова, фронтовики вирішили припинити боротьбу, а штаб на чолі з Махном заарештувати. Завчасно попереджені члени штабу змушені були тікати, а Махна в цей час в Гуляйполі не було. Ось як згадує ці події колишній помічник командира повстанської роти Трояненко Павло Сергійович:

"Восени 1918 року в Гуляйполі був сформований з місцевих робітників і селян повстанський полк. Зброю — 4 вагони гармат, 4 вагони снарядів, 1 вагон гвинтівок і 2 вагони патронів — Махно привіз із Катеринослава. Склали її там, де зараз міська електростанція (в нинішній час — біля ринку). Ми вже знали, що в Гнидинії (біля села Покровського) австрійці, тому всі роти були спішно озброєні. Тоді в Гуляйполе приїжджав командуючий Південною армією Білінкевич (сам він політкаторжанин) для організації відсічі німецьким окупантам. Було зроблено огляд загонів.

Вирішили послати розвідку, щоб узнати чи велика сила йде. Їй було дане таке завдання: якщо йдуть великі сили австрійців, то виступити в ролі депутатів від гуляйпільських повстанських військ і просити не заходити в район дій повстанців, якщо сили малі, то вступити в бій з ними.

В штабі самооборони були офіцери: Волох Аполон, Волков (платошник) і підпрапорщик Домашенко Яків. Вони ввели останнього в розвідку з спеціальним таємним дорученням — вступити в контакт з австрійцями і просити підтримки в них для боротьби з революційно настроєними масами робітників і селян. Свою місію, як ми дізналися пізніше, він виконав успішно.

Розвідники, прибувши на місце, вступили в переговори з командуванням німецьких військових частин. Начальник німецького штабу сказав повстанцям: "Ми йдемо до вас наводити порядок. Якщо в вас дійсно порядок, то ми до вас не зайдемо".

Але німець обдурив розвідників. Скоро окупаційні війська зайняли Гуляйполе. Офіцери з штабу самооборони зразу ж перейшли до німців. Махна хотіли заарештувати, тому він з своїми найближчими товаришами з повстанських загонів утік у Дібрівки.

Деяких повстанців було заарештовано, в тому числі, Трояненка Павла, Шушуру Михайла, Воробйова Миколу та інших. Німці, напевне, розстріляли 6 повстанців, та робітник заводу Кернера Соловйов Йосип випустив їх..."

БОРОТЬБА З ОКУПАНТАМИ ТА ГЕТЬМАНЩИНОЮ.

З початком іноземної окупації австрійськими і німецькими військами України, почався нечуваний, відвертий і систематичний грабунок її багатств.

За роки першої світової війни і німці, і австрійці набули солідного досвіду "господарювання" на окупованих територіях Бельгії, Румунії, Польщі. Цей досвід вони широко використовували і на Україні.

До липня 1918 року тут уже діяла розгалужена система окупаційних військово-економічних організацій, на які безпосередньо покладалися завдання вивезення сировини і продовольства. Серед них виділялися "Імперське господарче бюро при німецькій делегації на Україні" і спецвідділ "Україна" при штабі австро-угорської Східної армії.

У квітні окупанти підписали з урядом Центральної Ради декілька відверто грабіжницьких економічних і торгових угод. Та швидко переконавшись, що Центральна Рада з її прагненням до демократичного політичного устрою не зможе проводити на Україні потрібну окупаційному режиму політику, німецькі та австрійські генерали поспішили замінити її режимом гетьмана Скоропадського.

Разом з німецько-австрійською окупацією повертається поміщицьке землеволодіння. Гетьманський уряд видає ряд законів про державну монополію на хліб та його вилучення. Окупанти не звертали уваги на гетьманські продовольчі органи взагалі. Основним аргументом для них в справі заготівлі хліба стала збройна сила. Був встановлений режим масового терору, з непокірними рішуче розправлялися.

Ось як це відбувалося в Гуляйполі видно з розповіді Трояненка П. С.:

"Як і офіцерія, радо зустріли німецьких окупантів місцеві петлюрівці(?). Вони лакейськи прислужували німцям. Так коли в Пологах з'явився загін матроса Мокроуса, то вони першими виступили проти нього — били по Пологах з морських далекобійних

безвідкотних гармат. Снаряди рвалися біля полігівського вокзалу. Потім ці гармати петлюрівці здали німцям. Більше того, ці німецькі прихвостні склали списки учасників загонів самооборони, які мали зброю, патрони, і самі ж всіляко допомагали окупантам зібрати зброю за вказаний строк — за 24 години.

Хто з партизанів не втік і приховував зброю, німці карали смертю. Тоді було повішено на деревах і стовпах біля приміщення волосної управи сім чоловік, у тому числі, Нікущенко Семен, Похила Василь та інші. У багатьох партизанів, які не скорилися окупантам, німці попалили хати, забрали майно.

Збройний опір окупанти відчули з перших днів вступу на українську землю. В Україні один за одним почали спалахувати селянські виступи. Єдиним заходом, яким відреагували гетьманський уряд і командування окупаційних військ на опір селянства, як і робітничого класу, були численні репресії. Масові розстріли і екзекуції за рішенням воєнно-польових судів стали страшними реаліями життя села навесні—влітку 1918 року.

Повернення землі поміщикам, вилучення хліба, каральні експедиції викликали бурхливу реакцію селянства. На селянських сходах приймалися рішення чинити опір поверненню землі, а після втручання державної варті і окупаційних військ все частіше і частіше в донесеннях державців згадуються підпали маєтків і збройні сутички.

Ось як згадують гуляйпільці австрійську окупацію:

“Коли в Гуляйполі ввійшли австрійські війська, то примусили селян все майно повернути власникам його — поміщикам, багатіям. Комісарів (виборні посади від кожної сотні в Гуляйполі) австрійці розстріляли. Тоді вони вбили Кульбашного Миколу, Махна Омелька та інших. Кириченка Максима, кажуть, убив Шредерів (місцевий багатій) син, пізнавши його. Тоді ж австрійці спалили хату Махна.”

Махно в цей час з радянськими військами відступав аж до Таганрога, де, як відомо, перебував ЦВК Рад України і її радянський уряд — Народний Секретаріат. Зібралися у Таганрозі на нараду анархісти гуляйпільської групи. Якогось єдиного плану дій у них не було, хоч всі стояли за продовження революційної боротьби. Махно вирішив податися до Радянської Росії, спочатку поїхав у Ростов, потім — у Царицин, був у Астрахані та Саратові і лише після місячних мандрів Волгою попрямував до Москви, де з'явився

на початку червня.

Про перебування Махна у Москві майже не збереглося відомостей. Він був на той час настільки мізерною політичною фігурою, що столиця його появи не помітила і не зафіксувала в якихось документах. Все, що ми знаємо, пізніше сам Махно описав у спогадах. Насамперед, він розшукав П. Аршинова, розповів про свою діяльність у Гуляйполі та поразку революції на Україні. Московські анархісти теж переживали не кращі часи. У квітні ЧК заборонила їх організацію, залишилися окремі групи, більшість ідейних анархістів займалися культурно-просвітницькою роботою. З багатьма з них Махно завдяки Аршинову міг побачитися. Сильне враження справив на нього П. Кропоткін — один з видатних теоретиків анархізму, людина, яка ще за життя стала легендарною.

Махно активно занурюється у політичне життя Москви, намагається зрозуміти різні політичні платформи, насамперед, більшовиків. Тому не пропускав нагоди послухати більшовицьких вождів. Так, на одному з мітингів він вперше побачив Троцького, стояв у юрбі, слухав і гадки не мав, що через деякий час їх шляхи тісно й трагічно переплетуться. Махно був вражений красномовством “трибуна революції” і пізніше згадував: “Його промови не можна було порівнювати ні з виступами писак Зінов'єва, ні з промовами Бухаріна. Він умів говорити, і ним можна було захоплюватися. Правда, цьому багато в чому сприяв особливо гострий, в розумінні бойовитості партії більшовиків, час.”

М. Бухарін провів Махна до приймальної голови ВЦВК Я. Свердлова. Той під час розмови з гуляйпільцем зазначив, що він зовсім не схожий на московських анархістів. Очевидно, Махно справив на Я. Свердлова добре враження, і голова ВЦВК вирішив влаштувати йому зустріч з В. Леніним.

Підкреслюючи факт зустрічі Махна з Леніним, хоч вона не підтверджена жодним документом, крім спогадів самого Махна, є підстави думати, що така зустріч мала місце. І справа не лише в демократичності Леніна, його більш-менш регулярних зустрічах з представниками робітничого класу і селянства, а в характері розмови, яка відбулася (Махно приводить її в своїх мемуарах).

За кількома фразами, якими обмінялися співрозмовники у цілком спокійній і толерантній формі, не можна не побачити двох принципово різних підходів до розуміння природи радянської влади і її

органів. Для Махна і для більшості представників дрібнобуржуазної демократії ради залишилися, насамперед, представницькими органами різних верств і прошарків трудящих мас, в селах — загально-селянськими органами, підзвітними, в першу чергу, своїм виборцям і виконуючими їх волю. В свою чергу, для Леніна ради були елементами державного механізму, провідниками основного політичного принципу — диктатури пролетаріату; вони підлягали суворому вертикальному управлінню, повинні були беззаперечно виконувати волю вищої інстанції.

У містах ради повсюдно стали такими після перемоги соціалістичної революції. Поступово вони втратили представницький характер, контроль за їх діяльністю зосередився в руках партії більшовиків. Відповідно розроблена система виборів надавала під час їх проведення перевагу робітничому класу, значна частина населення позбавлялася виборчих прав. У селах же ради у першій половині 1918 року зберігали загальноселянський характер, селянство завдяки декретам про мир і землю одноставно підтримувало радянську владу, у зв'язку з чим Ленін неодноразово вказував, що Жовтнева революція у цей час мала буржуазно-демократичний характер. Щоб зробити її цілком і повністю соціалістичною, треба було змінити характер влади на селі, перетворити ради у органи диктатури пролетаріату шляхом опору на бідноту. Вирішенню цього завдання В. Ленін у середині 1918 року віддавав надзвичайно багато енергії. То був один з критичних моментів революції, пов'язаних з розгортанням класової боротьби на селі, формуванням основних принципів політики "воєнного комунізму", загальною ескалацією громадянської війни. Всі ці компоненти перепліталися. Перенесені на ґрунт України у 1919 році, вони стали активними чинниками формування махновщини як соціального феномену.

У перші місяці після Жовтневої революції економіка країни пережила важкий удар. Вона була вже досить зруйнована війною та невдалою економічною політикою Тимчасового уряду. А червоногвардійська атака на капітал і зовсім її доконала.

Пролетаріат безпосередньо брав фабрики і заводи у власні руки, буржуазія експропріювалася, і зовсім не в тих масштабах, які гарантували стабільність політичної влади. Досвід перших місяців показав, що беззастережна націоналізація сама по собі нічого не дає, а лише ускладнює становище. Ринок, підірваний за роки

імперіалістичної війни, почав шалено спустошуватися. За скороченням асортименту і кількості промислових товарів прийшла черга продовольчих.

Восени 1918 року продовольча ситуація загострилася: тінь голоду повисла над промисловими центрами, збуджувала населення, розкитувала політичні підвалини, що ледь склалися.

Ленін в цей час вбачав, що голод обумовили дві причини: по-перше — розруха сільського господарства, по-друге — саботаж з боку основного виробника товарного хліба-куркуля.

Перша причина ним лише констатувалася, оскільки надати широкую економічну допомогу селу радянська влада не могла, спроби налагодити товарообмін були малоефективними. Аналізу другої причини приділяється значно більше уваги. Саботаж розглядається не як результат коливання ринкової кон'юнктури, а як акт політичний, антирадянський. Тут, безперечно, важливу роль відіграло тодішнє розуміння Леніним природи соціалізму як державно-капіталістичної монополії, яка спрямована на користь всього народу. В дискусіях з "лівими комуністами" Ленін відстоює держкапіталізм як вірний шлях індустріальної організації виробництва, встановлення жорсткої дисципліни, обліку і контролю за виробництвом і розподілом продуктів. У цю модель дуже важко вписується, точніше, зовсім не вписується дрібний виробник, кустар, ремісник, селянин—односібник з їх тяжінням до ринку, до анархічної стихії.

Він не піддавався організації, не тримав крок в струнких лавах будівників нового суспільства, не слухав команд і вперто гнув свою індивідуалістську лінію. "Ми маємо одного надзвичайно небезпечного ворога, який небезпечніший за багатьох відкритих контрреволюціонерів, цей ворог — смертельний ворог соціалістичної революції і радянської влади... Ворог про якого я говорив, — це стихія дрібного власника, який живе однією думкою: "Урвав що можна, а там — хоч трава не росте", — цей ворог сильніший за всіх Корнілових, Дутових і Каледіних, взятих разом, — доводить Ленін. — Ці дрібні куркулі, дрібні хазяйчики—власники, говорять: "Нас весь час гнобили, нас давили весь час, ну як же нам не скористатися тепер таким зручним моментом?" Це явище є серйозною перешкодою, без подолання якої перемоги неможливо, бо з кожного дрібного хазяйчика, з кожного зажерливого хапателя росте

новий Корнілов”.

Отже, ворог цілком визначений, він, правда, таємний, бо ще нічим особливим себе не проявив. А з ворогом потрібно розправлятися без зайвих церемоній, що-що, а розправлятися жорстоко більшовики уміли.

Багато з подій того часу залишилися поза увагою Махна. Він не міг дати їм вичерпних пояснень. Про Леніна Махно виніс враження як про мудрого політика і неодноразово підкреслював це згодом у спогадах, але й ствердився при враженні, що розгін чекістами анархістських організацій Москви і Петрограда відбувся саме з ініціативи вождя революції.

Перебуваючи в Москві, Махно думкою постійно повертався в Гуляйполе. Московські газети, хоч і скупо, але давали необхідну інформацію: Україна напередодні повстання. Махно вирішив на свій страх і ризик повернутися до Гуляйполя. Плани спочатку його були скромними — зайнятися індивідуальним терором, згодом створити невелику терористичну групу і, якщо буде змога, організувати замах на гетьмана та його найближчих прихильників, здобути шляхом експропріації гроші на революційну боротьбу. У Москві дістав надійні офіцерські документи і дві пари погонів. У Курську на вокзалі випадково зустрів давнього товариша О. Чубенка, якого швидко умовив повернутися на Україну.

По поверненні на батьківщину Махно був вимушений деякий час переховуватись у місцевих селян, перебираючись з одного села в інше. Заходи перестороги, вжиті Махном, були цілком слушними. В Гуляйполі його революційна діяльність багато кого зачепила. Як вже згадувалося раніше, хату його матері було спалено, а старшого брата Омеляна — розстріляно.

Переховуючись по різних селах, Махно знайомиться з революційно настроєними селянами, намагається їх організувати. Весь час його не полишає думка про створення бойових груп у Гуляйполі, поступово окреслюється план боротьби з гетьманським режимом і окупантами.

У двадцятих числах вересня Махно знову у Гуляйполі. Уже помітною стає деморалізація окупаційних військ. У Гуляйполе з навколишніх хуторів та інших місць поступово повернулися найближчі соратники Махна по 1917 року. Члени чорної гвардії зібралися разом обміркувати, що і як робити далі. Так відбулася

перша нарада. Зі спогадів О. Чубенка на ній були присутні: Махно, Чубенко, брати Каретники — Семен та Пантелей, Марченко і Гусар. Махно ще згадував Сидора Лютого. Чубенко в своїх спогадах дає, мимоволі, цікаву характеристику початку боротьби махновців: “Через деякий час після початку наради Гусар непомітно вийшов і підпалив сусідську хату, мотивуючи свій вчинок тим, що господар був власником і, до того ж, міг на них донести”.

Махно, добре обізнаний з ситуацією в районі, в силу свого гарячого характеру одразу ж запропонував перейти до збройних нападів на поміщицькі маєтки, і в першу чергу застосувати терор до тих землевласників, які намагалися відібрати у селян землю, одержану за допомогою Махна у 1917 році. Марченко, більш обережний, пропонував зачекати, поки з Курська не перейдуть у наступ більшовики і анархісти. На це Махно відповів, що анархісти, яких він спостерігав у Росії, ні на які активні дії не здатні і нічого суттєвого чекати від них не доводиться. Тим і переконав своїх однодумців. З виступом вирішили не гаятися.

З кінця вересня 1918 року почалася бойова діяльність групи Махна. Про перший період діяльності групи відомо досить мало. Часто правда змішується з вигадками. Більшість дослідників махновщини пишуть, що першою справою махновців був напад на економію поміщика Резникова, чотири сини якого були офіцерами державної варти. Тут взято 7 гвинтівок, 1 револьвер, 7 коней і 2 сідла. Наступної ночі вирішили взяти у селі Жеребець відділення банку. “Експропріація” дала 28 тис. (за іншими авторами 38 тис. крб). Сповненою розбійницького романтизму виглядає історія розгрому садиби поміщика Миргородського, на бал до якого махновці з’явилися переодягненими у форму варти. Але очевидно це сталося дещо пізніше, бо тут уже брав участь Ф. Щусь, з загоном якого махновці об’єдналися в жовтні.

Спочатку загін не наважувався вступати в бої із підрозділами регулярних військ. Рятуючись від їх переслідувань, повстанці почали розробляти власну тактику дій: швидкісні переміщення з місця на місце, польовими дорогами, балками, користуючись не лише кінями, але й тачанками (чотирьохколісними ресорними візками, які завезли на південь німці-колоністи), часто переодягалися у форму варти, видавали себе за весільні процесії, які начебто переїжджали з села в село, або селян, що їхали базарувати. З самого початку повстансь-

кої боротьби особлива увага приділялася розвідці, яку вели і селяни-прибічники, і безпосередньо, махновці. У розвідку неодноразово ходив сам Махно, виявляючи при цьому сміливість і винахідливість. Неодноразово Махно вбирався у жіночій одязі і, навіть, грав роль нареченої. Плануючи вступити у бій, повстанці великого значення надавали фактору несподіваності.

На дії махновців окупаційні власті відповіли посиленням терору. Такі обставини змусили товаришів Махна розділити загін на групи по декілька чоловік і відправити їх по району з метою організації нових бойових загонів. І ця тактика досить швидко себе виправдала.

Одна з перших великих справ загону — захоплення Гуляйполя в ніч на 16 жовтня. Було зібрано всіх членів сільської підпільної організації, а також сили з навколишніх сіл та хуторів. Число повстанців було досить велике (до 400 чоловік). З німцями впоралися досить “легко і безболісно”, як пише Махно. Захопивши село, повстанці взяли під контроль пошту, телефонну і залізничну станції, створили революційний орган влади — ревком.

Наступного дня у селі скликали мітинг. Він був багатолюдним. Махно звернувся до населення із закликом саботувати владу окупантів, відмовляти їм в усьому. Полонених австрійських і німецьких солдатів він переконував, що командування веде їх згубним шляхом, що краще повертатися додому і там боротися за революцію.

Повстанці в цей час не виступали прихильниками якоїсь політичної течії чи партії, для них було досить загального гасла боротьби з гетьманським режимом, яке поєднувалося і ідеєю відновлення радянської влади.

Захоплення Гуляйполя з точки зору історії махновщини варте особливої уваги. Воно знаменувало зміну у тактиці боротьби, індивідуальний терор відходив на другий план, поступаючись першістю повстанському руху.

Але через декілька днів австрійське командування кинуло на зухвалих повстанців великі військові підрозділи. Був бій, але сили були надто нерівні. Повстанці відступили у бік Дібрівського лісу, до села Великої Михайлівки (Дібрівки). В цьому лісі і пройшло об'єднання махновців із загonom колишнього матроса Феодосія Щуся. У 1917-1918 роках Щусь був одним з членів гуляйпільської

Чорної гвардії.

Через три дні до Великої Михайлівки також почали підходити каральні загони. Всього було до батальйону австрійців, а також підрозділи гетьманської варті. Ліс, де знаходилися повстанці, було оточено. Щусь категорично відмовлявся вступати в бій, не вірячи у його успіх. Але Махно виявився на висоті становища. Він проникливо говорив на користь боротьби, доводив, що краще вмерти за свободу, ніж жити під гнітом. Промова вразила присутніх. Вони закричали, що згодні йти за Махном, і саме тут нарекли його “батьком”.

— Віднині будь нашим “батьком” і веди куди знаєш! — заявили повстанці.

Розробили нескладний план операції, розділилися на дві частини і вдарили з різних боків.

Повстанці з таким запалом кинулися на ворога, що той, залишивши чимало зброї і полонених, безладно відступив.

Успішний бій високо підняв повстанців і самого Махна в очах місцевого населення. З'явилося багато бажаючих вступити в загін, але не вистачало озброєння, і людей довелося відправити назад.

Ім'я Н. Махна стає ім'ям народного героя, а лозунг “Ідемо до Махна!” стає лозунгом селян півдня України.

Скоро австрійці зрозуміли, що недооцінили повстанців. За декілька днів вони зібрали значні сили, в тому числі і артилерію. Велика Михайлівка була спалена вщент, почалися розправи над жителями.

Повстанців виручило добре знання місцевості. Перейшовши вброд річку Кам'янку, загін вислизнув з оточення.

Почалися довгі і небезпечні мандри по повіту і за його межами. Затримуватися на одному місці було неможливо — каральні загони йшли слідом. З іншого боку, повстанці не уникали найменшої можливості поквитатися з великими землевласниками-куркулями і німцями-колоністами, які складали опору гетьманського режиму.

Терор не був для повстанців чимось виключним, навпаки, він постійно супроводжував повстанський рух. Лишити людину життя могли в один момент, не тільки не співставляючи кару з провинною, а й, взагалі, особливо не вдаючись у її з'ясування. Зброя в руках і повна відсутність відповідальності оголювали у людях найганебніші пристрасті, стримувані у нормальному житті мораль-

ними нормами та законом. Про це свідчать гуляйпільці:

“Першим він (Махно) убив Васецького Кирика. Знайшов у прядиві на горищі, вивів на середину вулиці і застрелив. До цього Васецький навіть наймав австрійців для захисту своєї особи й майна. Та коли окупантам непереливки стало, він ховався по хуторах. Коли члени дружини самооборони збиралися в школі для занять, він говорив:

“Позбиралися, ледарі! Робить не хочете!”

Було це вранці, годин біля 9—10. Три тачанки, запряжені тройками сірих коней, зупинилися серед вулиці. З Махном їхали: Бохан Дмитро, Власенко Пилип.

Покінчивши з Васецьким, повстанці понеслися в центр. Тоді на Бочанах ще були австрійці”.

Географія дій повстанського загону постійно поширювалося, з'являлися нові повстанські загони, які теж вважали себе махновськими. Махно намагався координувати їх дії.

Цікавими були характер дій повстанців і їх стосунки з населенням, їх розуміння соціальної справедливості і уявлення про правопорядок. У власників великих маєтків і економій, німецьких колоній вилучається зброя для повстанців. Накладається контрибуція, але за кожен здану гвинтівку частина суми повертається власнику. За приховування зброї — розстріл. Коні, необхідні для підвід і вершників, беруться за принципом: у кого їх більше 4—5, то 1—2 коня беруться безкоштовно. У кого від 2 до 4, то 1—2 беруться в обмін на гіршого коня. Тачанки беруться безкоштовно. Всі активні вороги руху розстрілюються на місці їх дії і одразу ж після збору про них даних через населення.

Протягом двох—трьох тижнів загін невпинно рухався від села до села, нагромаджуючи зброю, експропріюючи власників, встановлюючи зв'язки з поодинокими повстанськими загонами, ведучи постійні бої з вартою і окупантами. Так, махновці здійснили задум Махна про рейд по території південних повітів: крім власного, пройшли весь Маріупольський, побували у Бердянському і Павлоградському. Успіхи чергувалися з поразками (особливо жорсткою була поразка в селі Темирівці, де махновці з причини втрати пильності і пияцтва понесли великі втрати). Але більшість повстанців і командирів лише опановували військову справу. Під час успішних операцій махновці щедро ділилися трофеями з місцевим населенням, що сприяло також підняттю авторитету Махна і повстанців

БОРІТЬБА З ДИРЕКТОРІЄЮ ТА БОЇ ЗА КАТЕРИНОСЛАВ.

У жовтні 1918 року у Австро-Угорщині спалахнула і перемогла буржуазно-демократична революція. Габсбурзька монархія розпалася. З листопада її війська на фронтах світової війни склали зброю. Через вісім днів капіталювала Німеччина, їй вже було не до України, солдати окупаційних військ вимагали термінового повернення на батьківщину.

Лишившись могутньої підтримки, гетьман Скоропадський відчув, що влада випадає з рук. Спроби переформувати кабінет, знайти надійну соціальну опору ні до чого не приводили. Революційна боротьба поширювалася на міста і села. Активізувалися виступи робітничого класу в містах, де були сильні більшовицькі підпільні організації.

Могутній повстанський рух охопив Полтавщину, Чернігівщину, Київщину, Поділля. Настав час загального повстання проти гетьманщини.

Найоперативніше ситуацією скористалися українські дрібнобуржуазні партії, об'єднані в Український національний союз. 14 листопада у Києві його представниками була створена Директорія, члени якої наступного дня вже з Білої Церкви звернулися до народу України з закликом до збройної боротьби з гетьманом. Частина гетьманської армії, яка лише восени почала формуватися, перейшла на сторону Директорії. 20 листопада її війська оточили Київ. 14 грудня гетьман Скоропадський зрікся влади і виїхав до Німеччини.

Вузол політичних пристрастей затягувався все міцніше. 28 листопада за рішенням УК КП(б)У створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, він виступив ініціатором відновлення радянської влади. Уряд спирався на військові сили українських повстанських дивізій, зосереджених у “нейтральній зоні”, але для успішної боротьби з Директорією цього було замало.

30 листопада рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України була створена на основі групи військ Курського напрямку Українська радянська армія. Була вона, правди не прихо-

вати, малочисленною і розгорнути широкі активні дії на Україні не могла.

Між тим становище максимально загострилося. У грудні 1918 року Україна перетворилася на величезне поле бою, де діяли війська різних політичних угруповань. До німецьких і австро-угорських окупантів додалися антантівські інтервенти, які розпочали висадку своїх підрозділів у чорноморських портах. На них спиралися добровольці, які теж почали свій наступ.

27 листопада махновці без особливих зусиль і тепер уже надовго зайняли Гуляйполе. Німці і австрійці припинили активне втручання у внутрішні справи України, їх війська стягувалися на залізничні станції, солдати з нетерпінням чекали відправлення до дому.

Селянська молодь ставала до зброї. Наприкінці листопада — на початку грудня 1918 року махновські повстанські загони стають помітною військовою силою. Їх чисельність швидко зростає. Для цього були вже певні підстави. Махно, хоч і не стояв на більшовицьких позиціях, проте інтенсивно підтримував гасла відновлення радянської влади. Він не обмужував доступу до своїх загонів комуністам, на місцях махновці і більшовики, як правило, мирно співробітничали. Тісні контакти з більшовиками привели до створення у Гуляйполі першого коаліційного штабу повстанських загонів району.

До революційного штабу (так він нвзивався) увійшли Махно (командуючий загонами), Чубенко (начальник штабу), а його членами стали комуніст (лівий) Херсонський, лівий есер Миргородський і анархіст Горев.

Факт цей знаменний з різних точок зору. По-перше, він свідчить про поступову політизацію повстанського руху. Це могутнє соціальне явище повинно було привернути увагу політичних партій. З іншого боку, і більшовицькі, і махновські повстанські загони практично не відрізнялися ні соціальним складом, ні завданнями, які перед собою ставили. І ті, й інші, насамперед, були формою прояву революційного руху проти влади поміщиків, який охопив всі верстви села. Ця обставина дозволяла порівняно легко знаходити шляхи до компромісів і союзів між окремими частинами повстанства. Спільність ворога не могла не підштовхувати до спільності дій. Створення коаліційного штабу свідчило і про те, що махновське

керівництво не віддавало переваги якійсь одній політичній партії, а виступило за широке об'єднання всіх антипоміщицьких сил, пре-красною основою для якого було гасло відновлення влади Рад. Це зовсім не означало, що відносини Махна з більшовиками вичерпувалися повною згодою і взаємопорозумінням. Навпаки, склалися вони досить драматично, непослідовно і суперечливо. Особливо показовими з огляду на це були події кінця грудня 1918 року, пов'язані зі спробою захопити Катеринослав.

Ще на початку грудня Махно намагався вступити в контакт з більшовицькою організацією Олександрівська, пропонуючи їй допомогу для захоплення міста. Але його пропозиція не знайшла підтримки. Одночасно більшовики почали ретельно приглядатися до Махна. Адже в його руках знаходилася велика військова сила. Центральне ядро махновських загонів в цей час становило кілька тисяч чоловік. Крім цього, виділялися активними діями повстанські загони Білаша, Гончаренка, Куріленка, Красковського, Петренка, Правди, Тихенка, Вдовиченка, які підпорядковувалися махновському штабові.

Приблизно 8—9 грудня в Гуляйполі проводилися переговори представника Катеринославського губревкому Колоса з махновцями щодо питання створення єдиного фронту проти білих, німців, гетьманців, петлюрівців. Махновці підіслали свого представника (Марченка) в Катеринослав для координації дій.

Майже одночасно з більшовиками до штабу Махна з пропозицією укласти "спілку проти білого Дону" звернулися петлюрівці. Махно негативно ставився до Директорії, але вирішив скористатися випадком, щоб поповнити запаси зброї. 15 грудня у Катеринослав прибули Чубенко, Горев, Херсонський і Миргородський, які вели переговори з отаманом Горобцем. Довирилися про спільні дії проти білогвардійців, а також про те, що петлюрівці забезпечуть постачання махновських частин зброєю, одягом і провіантом, одержуючи в обмін право проводити мобілізацію до армії на території Гуляйпільського району.

Одержавши від петлюрівців озброєння, Махно і не думав дотримуватися цієї угоди. Того ж дня (15 грудня) він з загоном захопив станцію Синельникове і порубав роту петлюрівців. Це трохи не коштувало життя Чубенку та іншим членам делегації. Вони ледь умовили атамана Горобця в тому, що це якась провокація. В

наступні дні сутички махновців з петлюрівцями повторилися, а в останній декаді грудня переросли в справжню війну, що завершилася невдалою для махновців спробою взяти Катеринослав.

Грудень 1918 року для Катеринослава став часом нелегких випробувань. Після того, як гетьман відмовився від влади, в місті на неї реально претендували дві сили: губернський комісар Директорії і Рада робітничих депутатів, відносини між ними були ворожими. Йшла відкрита боротьба за владу. В центрі вона знаходилася в руках Директорії, а на робітничих окраїнах (Чечелівка, Кайдаки, Амур-Нижньодніпровська) належала Раді.

Увечері в місті панували грабежі і бандитизм. Люди боялися за своє життя і не наважувалися з'являтися на вулицях.

Областком КП(б)У почав мобілізацію сил для повстання. Але власних сил було мало. Від УК КП(б)У була директива: в разі необхідності вступити в угоду з Махном, що й було зроблено. "Батько", який перебував неподалік від Катеринослава, погодився прибути в Нижньодніпровськ.

В акції захоплення Катеринослава не було на той час ні особливої військової, а ні політичної необхідності. Вона була схожа більше на демонстрацію сил, але досить недоречно. В місті знаходився сильний гарнізон петлюрівців (близько 4 тис. чоловік, 250 кулеметів, 3 артбатареї, 3 бронепоезди та ін.). Тоді, як під командуванням більшовиків знаходилося лише 700 чоловік та 500 привів Махно. Була надія, що виступ підтримають робітники міста.

Махно вагався. Судячи з його пізніших розповідей, він розумів, що закріпитися у місті не вдасться, але надто спокусливою була можливість захопити великі запаси зброї, яка зберігалася там. Саме зброя і була основною причиною, яка змусила його прибути до Нижньодніпровська. Сумніви Махна поділяла і частина його командирів, але губревкомівці наполягали, і врешті, він згодився. Не виключено, що не останню роль в остаточному рішенні "батька" йти на Катеринослав відіграв факт його призначення головнокомандуючим.

Початок операції склався успішно. Вдосвіта, під виглядом робітничого поїзда махновці увірвалися в місто. Закипів жорстокий бій. Особливо завзято билися офіцерські частини петлюрівців. Також позначалося невміння повстанців вести вуличні бої. Махно, не довго думаючи, вирішив придушити найактивніші осередки опо-

ру вогнем артилерії. Від цього сильно постраждало місто і мирне населення.

Увечері 30 грудня місто опинилося в руках повстанців. Але налагодити мирне життя в місті не вдалося. 28 грудня по місту прокотилася хвиля грабунків і погромів. З цим явищем катеринославці були знайомі і раніше, але розміри яких вони набули — вражали. Пізніше радянські історики всі грабунки і мародерства "спишуть" на махновців. Певною мірою, причетність повстанців до грабунків визнав і сам Махно. Він розповідав, що Озерний базар був ним цілком конфіскований і використовувався як продовольча база.

Махновці загострили ситуацію й тим, що повипускали з міської в'язниці всіх, хто там сидів. Більшість в'язнів становили карні злочинці. Махно пізніше жалкував про це, а деяких з них за грабунки сам розстріляв.

До того ж, під час наступу на місто до махновців приєдналися "селяни з околиць". Антагонізм до міста як експлуататора супроводжував повстанство, в тому числі і махновське, протягом часу його існування. Можна сказати, що це була органічна й невиліковна хвороба руху. Махно, очевидно, не передбачав наслідків такого перебігу подій. Його авторитет, як революціонера, зазнав серйозного удару. Він кинувся на вулиці і почав власноручно розстрілювати грабіжників, а потім випустив відозву до громадян міста Катеринослава і губернії, в якій засуджував грабунки і застерігав, що до їх учасників буде вжито крайніх заходів.

А тим часом, 31 грудня, під Катеринославом з'явилися значні петлюрівські резерви атамана Самокиша. Організувати оборону міста ні Махно, ні більшовики не змогли, чи не захотіли. Більшовицькі загони були зовсім виведені з міста. Цей захід було аргументовано боязню махновського впливу.

Махновці покvapливо відступили під натиском петлюрівських частин, аж поки не підійшли до мосту. Тут несподівано в спину їм вдарили постріли. Хто стріляв, вияснити не вдалося, але Махно звинуватив у цьому більшовиків.

Відступ перетворився на панічну втечу. Врятуватися разом з Махном вдалося не більш, як 200 чоловік. Інші загинули під ударами петлюрівців, чи потонули під час переправи. Про ці події навіть було складено пісню, яку співали з іронією самі махновці:

“...Махнов - чики - чики,
славні хлоп - чики - чики
потопились у Дніпрі,
як гороб - чики - чики”.

Після поразки під Катерингославом розгубленість “батька” тривала недовго, ситуація вимагала активних дій. Махновське повстанство стояло на порозі об’єднання своїх дій з діями Червоної Армії України.

КОМБРИГ БАТЬКО МАХНО.

3 січня 1919 року війська Української радянської армії вступили у Харків, де вже йшло робітничє повстання проти петлюрівців, організоване більшовиками. Але дії радянських військ на Україні мали обмежений характер і розглядалися головним командуванням як другорядні. Це відбувалося з цілого ряду причин. По-перше, Реввійськрада республіки на той час визнавала основним напрямком прикладання зусиль Дон і Північний Кавказ. Вважалося, що результати цієї боротьби будуть впливати на долю всієї революційної боротьби. По-друге, регулярних частин на Україні не було, їх належало тільки сформувати. Отже, на широкі повстанські маси України Реввійськрада істотного впливу не мала.

Але в зв’язку з висадкою інтервентів Антанти в чорноморських портах і активізацією дій добровільних формувань, обстановка на фронті різко загострилася. Було ясно, що Україна може стати плацдармом в подальшій боротьбі за Москву. Тому головкомом Вацетісом було прийняте рішення про створення Українського фронту в складі двох армій. Командуючим фронтом було призначено В. Антонова-Овсієнка. Починався новий етап у бойових діях на Україні.

На початку січня в підпорядкуванні Антонова-Овсієнка знаходилося всього 12 тисяч бійців і 20 гармат. Така кількість бійців не дозволяла вести активні бойові дії. Тому велике число партизанських загонів командуванням фронту розглядалося як база для комплектування нових регулярних частин. Починають шукатися контакти та заключатися угоди з багатьма керівниками великих та малих повстанських об’єднань, якими був насичений південь України.

Слід зазначити, що повстанці також шукали шляхи для заключення таких союзів. Це проявлюється тим, що вже була оцінена та загроза революційним завоюванням, яка насувалася з Дону. Активно діють також білогвардійські загоони на півдні України, яких підтримували інтервенти. Не втратили своїх сил петлюрівці.

Багато повстанських командирів вже розуміли, що протистояти регулярним частинам білогвардійців розрізнені партизанські загопи, які не виступали далеко від своїх домівок, не зможуть.

Хронічною була нехватка зброї та боеприпасів. А отримати їх можна було з рук радянської влади.

З хаотичною організацією повстанських сил даремно було і сподіватися на успішні бойові дії. Тому на початку січня у штабі Махна виникає ідея скликання повстанського з'їзду махновського району, що вирішив би питання про об'єднання всіх загонів в єдину військову одиницю. У з'їзді, який відбувся 3—4 січня на станції Пологи, взяло участь понад 40 делегатів. Промовці зазначали гостру потребу в зброї і патронах, а також відсутність достатньої координації дій. З'їзд прийшов до рішення створити оперативний штаб, який би був вищим військовим органом південної ділянки фронту і його тилу. На свій розсуд він повинен загони об'єднати в полки, надати їм тилову базу, здійснювати організацію нових частин, розподіляти запаси зброї, організувати фронтові штаби і керувати бойовими операціями. Всі загони, що не підкоряються, підлягають роззброєнню, а їх командири — загальноповстанському суду.

Начальником оперативного штабу було обрано В. Білаша, членами — О. Марченка, І. Новикова, Коляду, Пономаренка, В. Куріленка.

Командирам полків пропонувалось створити штаби полків, а загони, залишивши їх територіальну назву, перетворити на батальйони і переобрати командирів. Командирам, які втратили командні посади, пропонувалось прибути в оперативний штаб для штабної роботи.

Не зважаючи на значну кількісну перевагу сил ворога, повстанці повели успішний наступ. Примусово мобілізовані ворогом селяни величезними масами переходили на бік повстанців. Білаш визначав, що на 20 січня махновці вже мали на фронті 15 тисяч багнетів, 1000 шабель, до 40 кулеметів, а лінія фронту збільшилася до 225 верст.

Проте після 20 січня ситуація різко змінилася. На допомогу генералу Май-Маєвському і колоністам почали прибувати денікінські і красновські частини. Білогвардійцями були висаджені численні десанти у Генічеську та Бердянську.

Білогвардійці завдавали концентрованих ударів, що були

спрямовані в серце махновщини — Гуляйполе. Вони захопили Оріхове, Пологи, Туркенівку, Воскресенку. Повстанців відтіснили до Гуляйполя. Його населення копало окопи довкола села. Станцію Гуляйполе захищав загін з 180 повстанців під командою Чубенка і Каретника. Саме в ці дні загинула гуляйпільська саперна рота, потрапивши в засідку під станцією.

13 січня 1919 року наказом Реввійськради Українського фронту створювалася Харківська група військ з завданням оволодіти Полтавою та станцією Лозова, просунутися якомога далі на південь до з'єднання з загонами Махна. Безпосереднє виконання завдання "розчищення дороги до Махна" було покладено командуючим Харківською групою на окремих загін П. Дибенка.

21 січня загін П. Дибенка захопив Синельникове. Про це знали махновці. Від Дибенка надійшла телеграма, в якій він запропонував Н. Махнові відрядити представника для переговорів про подальші дії. Одержавши телеграму, Махно уповноважив О. Чубенка на переговори, наказавши не вступати в політичні суперечки, а просити лише набої, снаряди, артилерійську батарею. 25 січня Чубенко виїхав до Катеринослава. 26 січня в Нижньодніпровську під Катеринославом відбулася його зустріч з П. Дибенком, в ході якої було досягнуто попередньої домовленості про воєнну угоду.

Отримавши матеріальну допомогу, загони Махна деякий час продовжували діяти самостійно. Лише в другій половині лютого командування Українського фронту приступило до реорганізації розрізнених повстанських загонів, намагаючись надати їм вигляду регулярних частин.

19 лютого на базі повстанських загонів Григор'єва, Махна та загону Дибенка була створена 1-а Задніпровська стрілецька дивізія під командуванням Дибенка. Загони Махна в ній розгорталися в 3-ю Задніпровську бригаду. Командувати нею доручили Махну.

В спогадах В. Білаша були зазначені умови, на яких повстанці-махновці увійшли до складу Червоної армії:

"1. Всі загони і полки ім. Н. Махна входять до складу Червоної армії як бригадна одиниця і називається 3-ю Задніпровською бригадою ім. батька Махна;

2. Військове спорядження, продовольство і фінанси вона одержує за штатною розверсткою від Червоної армії, перед якою звітується за всіма статтями витрат;

3. Внутрішня організація залишається попередньою: виборність командного складу, регулювання штабом взаємовідносин між полками;

4. Комбригом призначається б. Махно, йому для допомоги, як у штаб бригади, так і в полки, Червоне командування посиляє політичних комісарів з обов'язками політичного виховання частин і контролю за проведенням розпоряджень центру;

5. Всі дрібні і великі загони та полки зливаються в регулярні штатні полки і проводяться наказом по 3-ій Задніпровській бригаді;

6. Бригада в оперативному і адміністративному відношенні підпорядковується по інстанції начдиву Задніпровської і командуючому фронтом”.

Союз з частинами Червоної армії дозволив махновцям вийти зі складного воєнно - оперативного становища, визволити район Гуляйполя, поліпшити озброєння, поповнити склад бригади новими загонами повстанців.

На початку січня на Дону пройшло об'єднання козачих військ генерала Краснова з Добровольчою армією генерала Денікіна, створилися так звані Збройні сили Півдня Росії. Після розгрому військ червоних на Північному Кавказі, білі почали значно концентрувати свої сили в Донбасі.

Для протидії їм командуванням червоних було сформовано Донецьку групу військ, яка в оперативному відношенні підлягала командуючому Курської групи Н. Кожевнікову і повина була діяти в напрямку на Микитівку і Ясинувату.

Далі на південь, до узбережжя Азовського моря, простягався район бойових дій махновців. На початку лютого разом з присланими на допомогу частинами Дибенка махновці в запеклих боях звільнили Гуляйполе і розташовані поблизу нього містечко і станцію Оріхове, села Новокарлівку, Новоселицю, Марфопіль, Федорівку. 6 лютого звільнено Пологи, при цьому взято великі трофеї. Оперативне зведення про цей бій повідомляло: “Добровольців, козаків, чеченців розбито, вони тікають. Відзначається блискуче керівництво командирів частин, на чолі з батьком Махном”. На мелітопольському напрямку махновцями з бою взято станцію Пришиб та Михайлівку. Пізніше були зайняті Воскресенка, Кінські Роздори, Басань, станція Магедово та ін.

З першого погляду бойові дії велися повстанцями досить

успішно. Але за всім цим стояли і великі проблеми. Реорганізація загонів Махна в регулярні полки була проведена значною мірою формально: незначна кількість політпрацівників і штабних командирів, відряджених Дибенком, буквально розчинилась у величезній повстанській масі і не змогла ні організувати, ні спрямувати її бойову і політичну діяльність. По суті, бригада залишилася партизанським формуванням.

Комплектування здійснювалося територіальними методами. У кожному полку існувало ядро з вихідців одного села чи волості.

Штабної роботи майже не існувало. Робота по створенню окремих штабних служб тільки починалася. Не вистачало людей із високою штабною освітою.

Агітація в частинах проводилася недбало. Нерегулярно надходили газети, не вистачало політичної літератури.

Все це засвідчили військові комісії, які проводили перевірку в махновських частинах, але засвідчили вони й революційний, бойовий дух частин, готовність людей до боротьби.

Також з висновків комісії з'ясовується, що бригада практично не постачалась централізовано, бійці не одержували платні. Особливо гостро стояло питання про озброєння. Половина складу бригади зброї не мала.

Перебуваючи в напівпартизанському, напіврегулярному стані, бригада Махна з кінця зими 1919 року сильніше втягувалася в безперервні бойові дії.

В середині березня махновці одержали завдання вести наступ в напрямку Маріуполь—Таганрог. 1-а Задніпровська дивізія в цей час майже втратила своє значення як цілісна військова частина. Розташована на величезному фронті, вона вела бойові дії в трьох протилежних напрямках: бригада Григор'єва — на Одесу, Дибенко з другою бригадою — на Крим, Махно — на Маріуполь.

Основна увага командування Укрфронту було прикуте в напрямку Одеси. Це було спричинено стратегічним планом допомоги революції в Угорщині. А Одеса — найкращий для цього плацдарм. Дибенко надовго зав'яз у Криму і навіть пізніше, всупереч наказам старшого керівництва, не хотів і не міг допомогти Махнові.

Отже, в наступі на Маріуполь Махнові можна було покладатися тільки на свої сили. В місті знаходився сильний білогвардійський гарнізон чисельністю в 700 багнетів, з моря його підтримувала

французька ескадра. Французькі офіцери керували будівництвом укріплень навколо міста. Маріупольський порт, як для білогвардійців, так і для військ Антанти становив особливий інтерес. Тут була зосереджена величезна кількість зброї і спорядження, а також декілька мільйонів пудів вугілля. Зброя була потрібна денікінцям, вугілля — французам. Крім того, Маріупольський, Мелітопольський і Бердянський повіти були багаті на хліб. Спроби білих провести в повіті мобілізацію і взяти хліб призвели до негативних для них наслідків. В багатьох селах: Мангуші, Урзуфі, Новоспасівці, Деревецькій утворилися повстанські загони.

Повстанці з місцевих сел, об'єднавшись з махновцями, повели наступ на місто. Бій за Маріуполь тривав три дні. Особливо впертим він був на території морського порту, де білогвардійці оборонялися на протязі двох діб. Велику допомогу махновцям подали місцеві робітники, що підняли повстання в тилу білих. Але й героїзм махновців був величезним. Особливо відзначилися 8-й і 9-й полки під командуванням Куріленка і Тахтамишева.

За хоробрість і героїзм 3-а бригада нагороджується командуванням Почесними Прапорами, а комбриг Н. І. Махно — вищою революційною нагородою, орденом Червоного Прапора за № 4. Майже одночасно за взяття Одеси орденом Червоного Прапора під № 3 був нагороджений Григор'єв, який пізніше, як і Махно став ворогом Радянської влади.

Довгий час цих кавалерів орденів згадувати було не прийнято (як колись і одного з перших кавалерів російського ордена св. Андрія Первозванного, гетьмана України Мазепу). Але й спростувати це нагородження ніхто не міг. От і вважалося за краще про ці нагородження мовчати.

Також орденом Червоного Прапора за взяття Маріуполя був нагороджений командир 8-го полку В. Куріленко.

Існує запис розповіді дружини Махна Г. А. Кузьменко про те, як вручити орден "батькові" приїжджав в Гуляйполе сам Ворошилов. Повністю цей спогад опубліковано в різних виданнях (зокрема в книзі Л. Д. Ярушикого "Махно и махновцы"). Звичайно, в розповіді багато різних розбіжностей і неточностей, але певну картину про ті події вона дає.

Ось так складалася на початку 1919 року кар'єра Н. І. Махна, як одного з кращих командирів Червоної Армії. Але через два місяці він був звинувачений радянською владою, як зрадник і бандит.

НАСТУП ДЕНІКІНЦІВ. РОЗРИВ МАХНА З РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ.

Захоплення Маріуполя було одним з найбільших злетів революційного повстанства. Загальні інтереси в боротьбі з білогвардійцями переважали, тому суперечності, якщо вони й виникали, не впливали на розвиток подій.

Трудяще селянство активно вступало до лав махновців, бригада зростала, її чисельність стримувалася лише відсутністю достатньої кількості зброї і обмундирування. Швидко зростав і авторитет Махна, він став помітною фігурою серед командного складу Червоної Армії, зріс і його вплив на маси. Один з політичних інспекторів, відвідавши I-у Задніпровську дивізію, відзначив неймовірну популярність Махна. Очевидно, тут відіграла роль і та обставина, що в лютому—березні Махно виступав активним прихильником радянської влади, його анархізм в цей період непомітний, а щодо окремих анархістів, він висловлювався дуже різко. В цей час важко було з впевненістю говорити про політичне обличчя Махна. Можна було тоді з впевненістю сказати, що ряд причин приведуть його до комуністів-більшовиків. Махно часто тоді говорив: "Я, насамперед, революціонер, а потім анархіст", а іноді він стверджував, що остаточно перестав бути анархістом і що всі свої дії спрямує на зміцнення радянської влади і ліквідацію контрреволюції.

З прохолодою ставилися на початку 1919 року до Махна і анархісти конференції "Набат". Їм було незрозумілим лояльне ставлення Махна до радянської влади. Вони вбачали в Махнові людину чесну, але не сильного і самостійного характеру, яка легко піддається чужому впливові. Відзначали, що у махновській організації і у махновському штабові є негативні персони, яких Махно терпить, і що, взагалі, зачаровуватися нічим, треба лише стежити за рухом, який повз самого Махна може, за певних умов, дати здорові результати. Цікаво, що "набатівці" одразу ж помітили характерні

риси особистості Махна: відсутність твердої волі і сильного характеру, підпадання під чужий вплив, а як наслідок — несподівані і різкі зміни у поглядах і ідеях. Пізніше ці риси “батька” неодноразово проявлялися, їх не раз намагалися використати і анархісти.

Кінець березня — початок квітня для керівництва Радянської України і КП(б)У був часом великих надій і ейфорії, що виникли в результаті отриманих перемог і надзвичайно сприятливого перебігу міжнародних подій. Більша частина України уже була радянською. На світовому політичному горизонті вирували революційні бурі. За революціями в Німеччині та Угорщині багатьом бачилася революція світова. В військових кругах бачили пролив через Буковину до Угорщини.

Але за цими перемогами значно була недооцінена небезпека з боку Збройних Сил півдня Росії. Денікінці, скориставшись деяким затишшям на фронті, сконцентрували резерви і нанесли сильний удар під Луганськом.

У цей час махновці вели наступ на Таганрог і не бачили загрози з флангу. До всього цього додалася недомовленість у червоних штабах. Махновську бригаду не могли “поділити” два фронти — Південний та Український. В результаті від неї вимагали успішних наступів, але матеріальної допомоги не надавав ніхто. Бригада перебувала в тяжкому становищі. Хронічні недоліки організації і постачання вкрай загострилися. 2 квітня політком Задніпровської дивізії писав, що в бригаді “всі повстанські війська дуже втомлені, просять відпочинку”. Ще відвертіше про її стан в середині квітня сказав командарм-2 Скачко: “3-я бригада Махна, перебуваючи безперервно більше трьох місяців у боях, одержуючи мізерні крихти обмундирування і маючи на додачу таких ненадійних сусідів, як 9-а дивізія, цілком виснажилась. І можна вважати 3-ю бригаду як таку, що тимчасово вийшла з лав”.

Не зважаючи на всю критичність становища, махновці відважно тримали фронт, а при першій можливості переходили в контрнаступ. Однак, істотної підтримки Н. Махно так і не одержав, хоч і посилав П. Дибенку відчайдушні телеграми про негайну допомогу.

До кінця другої декади квітня сили бригади були повністю виснажені, і вона змушена була відступати. Відступ був повністю санкціонований вищим командуванням.

Квітневі бої, відсутність рішучої і ефективної допомоги з боку командування Червоної Армії завдали нищівного удару не лише по боездатності бригади, а й значно підірвали її і раніше невисоку дисципліну і морально-політичний настрій червоноармійців. Декілька місяців бригада перебувала практично на самозабезпеченні, добуваючи харчі, боеприпаси, вишукуючи засоби пересування, що неминуче вело до загострення відносин з місцевими організаціями радянської влади. Особливо гострий конфлікт розгорнувся навколо хлібних вантажів, які П. Дибенко і Н. Махно систематично перехоплювали в Бердянському і Мелітопольських повітах, де працювали заготівельні експедиції Наркомпроду УСРР. За повідомленням з Харкова, до їх рук потрапило 90 вагонів хліба, що призначався для Донбасу.

Слід розуміти, що ні Дибенко, ні Махно не ставили перед собою завдання виморити голодом робітників Донбасу. Вони вирішували свої завдання, Наркомпрод — свої, але неузгодженість дій вела до згубних наслідків. Армія в цілому і Наркомпрод знаходилися в постійному конфлікті, який Антонов-Овсієнко охрестив “війною з Наркомпродом”.

Свавілля Махна при відсутності справжнього контролю з боку військових і політичних органів вийшло далеко за межі продовольчих проблем, набуло політичного забарвлення. Якщо в лютому—березні Махно досить лояльно ставився до більшовиків, то в квітні він веде себе непослідовно. Звичайно, є спокуса все звести до особистості комбрига, його політичної неврівноваженості, яка, безумовно, мала місце, але причини зародження кризи були значно ширші і глибші. Детально на них ми зупинимось нижче, а тут лише зазначимо, що квітень виявив неприйняття трудящими масами України політики “воєнного комунізму”. Воно виявилось у падінні продуктивності праці, протидії розверстці, антирадянських збройних виступах, занепаді дисципліни і зростання дезертирства в частинах Української радянської армії.

Партійне і радянське керівництво республіки не змогло відразу правильно розібратися у зазначених тенденціях і їх причини пояснювало, виключно, діями контрреволюції різних відтінків. Всі незгодні з запроваджуваним “воєнно-комуністичним” курсом розглядалися, як вороги радянської влади. Так трапилося і з Махном, махновщиною і селянським середовищем, що їх породило. На ім'я

Раковського і Антонова-Овсієнка в останній декаді квітня після вимушеного відступу махновців надійшло чимало телеграм і доповідних записок з обвинуваченнями Махна. Можна припустити, що деякі з них мали особистий характер, але, мабуть, більшість з них була обумовлена тодішньою політикою більшовиків до колишніх союзників в революційній боротьбі.

25 квітня в харківській газеті "Известия" з'явилася стаття "Теть махновщину!", назва якої розкриває зміст. Стаття мала характер виклику, махновщина в ній розглядалася, як цілком сформоване негативне явище. Чи треба говорити, як боляче її зустріли у махновському середовищі.

Кампанія, що розгорталася навколо 3-ї Задніпровської і її командира, збентежила командуючого Укрфронтом, який не раз до того брав їх під свій захист. Тому він вирішив особисто проінспектувати махновські частини.

Приїзд командуючого фронтом у Гуляйполе мав важливе значення для оздоровлення морально-політичної атмосфери в бригаді, показав її керівникам і червоноармійцям, що керівництво армії стурбоване станом бригади. У Антонова-Овсієнка відбулася тривала бесіда з Махном. Разом вони обійшли всі лазарети. Кидалося в очі вкрай занедбане матеріальне становище бригади: відсутність медикаментів, лікарів, зброї, обмундирування.

Сам Антонов-Овсієнко після повернення склав для Голови РНК УСРР Раковського і наркомвоєна Подвойського "Записку про Махна", в якій доводив безпідставність звинувачень, висунутих проти комбрига. В ній також зазначалося багато неполадок в роботі вищих штабів і недопустимість агітації проти Махна і махновців.

Поїздка командуючого і винесені ним враження пригасили конфлікти і заспокоїли обидві сторони. Також на початку травня в Гуляйполе приїхав Надзвичайний особоуповноважений Ради Оборони П. Каменев у супроводі Г. П'ятакова, К. Ворошилова і В. Межлаука. Повернувшись в Катеринослав, Каменев опублікував і розіслав "Відкритий лист командирів 3-ї бригади тов. Махно", який хоч і містив деяку критику, в цілому мав доброзичливий характер і повністю знімав обвинувачення, що висувалися проти махновців.

Здавалося б, криза, що так несподівано виникла, остаточно подолана, взаєморозуміння досягнуте і кожна з сторін зробить для себе

певні висновки. Можливо, так би і сталося, коли б становище на фронті і у країні не загострилося вкрай. Влітку 1919 року радянська влада пережила найкритичніший момент свого існування, пов'язаний з її ліквідацією на Україні і виникла безпосередня загроза захвату білими Москви. В цій складній обстановці радянське керівництво УСРР не змогло виявити справжніх і глибших причин своїх невдач і пішло найбільш легким шляхом, зваливши частину відповідальності за них безпосередньо на Махна, звинувативши його в дезорганізації фронту і виступі проти радянської влади.

На початку травня ситуація в Донбасі залишалася складною. Бої йшли з перемінним успіхом, ворог нарощував кількість своїх військ на фронті. Проти 73 тисяч червоноармійців він мав 100 тисяч, особливо відчутною була перевага білих у кавалерії.

Махновці з боїв практично не виходили. Як і в квітні, від них вимагалось продовжувати рух на Таганрог. Постачання, як і раніше, залишалось незадовільним. Відсутність зброї і обмундирування не дозволяла проводити повноцінне комплектування полків, хоч бажуючих вступити в бригаду було вдосталь. І тут Махно вдався до одного з відчайдушних і цілком партизанських способів отримати зброю. Ще у квітні, після захоплення Маріуполя, він вивіз з порту декілька мільйонів пудів вугілля, заготовленого білими для кораблів французької ескадри. На початку травня Махно направив радянському керівництву з України телеграму, в якій пропонував обміняти вугілля на зброю і спорядження, мотивуючи свою пропозицію тим, що повстанці не виходять з боїв, а щодо зброї знаходяться у найнесприятливіших умовах. (Можливо таке незадовільне постачання бригади було налагоджено і зумисно, хоча хоча документів з цього приводу немає. Ця проблема ще більше розпалювала взаємну недовіру, яка була комусь на користь). Телеграма закінчувалась майже ультимативно: "І лише тоді ми дамо вугілля та інше, для чого доручить вашому представникові налагодити зі мною товарообмін". Комбриг брав на себе явно більше, ніж йому дозволялося, а це збуджувало нові підозри.

9 травня герой взяття Одеси, кавалер ордена Червоного Прапора начдив Григор'єв учинив антирадянський заколот. 15 тисяч бійців його дивізії, посаджені в ешелони, при підтримці бронепоезда почали швидко рухатися в напрямку Катеринослава, Кременчука, Черкаса. Тилові частини Червоної Армії ледь чинили їм опір, а

деякі з них під впливом григор'євського універсалу та пропаганди переходили на бік повсталих. З пропозицією об'єднання сил Григор'єв звернувся і до Махна. В Харкові і Києві розуміли, що союз двох повстанських отаманів зробить ситуацію катастрофічною. Коли спроби порозумітися з Григор'євим мирним шляхом ні до чого не привели, його оголосили поза законом, а від Махна почали вимагати чітко заявити про свою позицію.

Махно на це відповів наказом по військам, в якому вимагав залишатися на фронті, а чвари Григор'єва з більшовиками повстанців не стосувалися. Хоча випустити відозву проти Григор'єва не згодився до з'ясування причин виступу і його характеру.

Виникла пауза, за якою знову було розкрито маховик анти-махновської пропаганди. Піднялася паніка, почали роздмухуватися слухи про союз Махна з Григор'євим.

Слухи ці дійшли і до Махна. На них він відповідає телеграмами в центр про те, що його частини залишаються на фронті.

Зіткнувшись з наслідками єврейських погромів, махновці в газеті "Путь к свободе" затаврували Григор'єва як контрреволюціонера.

Виступ Григор'єва остаточно поховав ілюзії походу на захід. Терміново довелося кидати на його придушення всі можливі резерви і навіть частини з фронту. Для організації наступу денікінців годі було чекати більш слушного моменту. 19 травня вони перейшли в наступ. Удар був спрямований в саме слабке місце Південного фронту — стик 13-ї і 2-ї Українських армій.

В цей час махновська бригада знаходилася в стадії переформування в дивізію. Крім того, велися постійні бої з ворогом. Відсутність боєприпасів була катастрофічною.

Як свідчить оперативний наказ по 13-й армії за 22 травня, ворог, зосередивши значні сили проти правого флангу 9-ї дивізії, яка теж була практично розгромлена у квітні, прорвався у стик між 9-ю дивізією і частинами Махна. Причому, кінноту Шкура підтримували танки. Як правило, починаючи саме з цих подій радянська історіографія, не вдаючись до подробиць і аналізу деталей, одногласно наполягає на зраді Махна і повній дезорганізації ним фронту і навіть приписує йому організацію антирадянського махновського заклоту, який сприяв наступу денікінців на Харків і Катеринослав. Тим часом документи свідчать про інше.

16 травня на Україну приїздить голова Реввійськради республіки Троцький, який навесні 1919 року розгорнув шалену боротьбу з партизанщиною у Червоній армії, не беручи до уваги, що наполовину вона складається саме з них. В поле його зору одразу ж потрапляють махновські частини. Переформування бригади у дивізію викликають у Троцького бурхливу негативну реакцію, не допомагали нічий заперечення. Замість того, щоб допомагати Махнові резервами і боєприпасами, Троцький розпочинає з ним боротьбу. Повстанці залишаються сам на сам з ворогом. Все це приводить до невинуватої загибелі бійців, лише в бою під Гришиним махновці втратили до 3000 чоловік.

Махновськими полками поповзли чутки і вигадки про зраду повстанців керівництву Червоної Армії, посилювалися коливання у селянському середовищі, викликані політикою "воєнного комунізму". Махно намагався нейтралізувати їх і зберегти боєздатність частин. Проте на цей час його ідеологічні розходження з більшовицьким і радянським керівництвом стають досить очевидними.

Якщо військові діячі (В. Антонов-Овсієнко, А. Скачко, П. Дибенко) були впевнені в тому, що Махно буде і далі вести боротьбу з денікінцями, то радянське і партійне керівництво займало щодо нього різко негативну позицію.

Будь-яке явище, якщо воно навіть виходило безпосередньо з середовища селянства або робітничого класу, але не узгоджувалося з теоретичними побудовами більшовиків, їх уявленнями про характер революції, одразу ж отримувало ярлик контрреволюційності. Так вийшло і з махновщиною. Відчувши, що вона не уніфікується з тими економічними, політичними і ідеологічними категоріями, які обстоювали більшовики, останні не переобтяжуючи себе глибоким внутрішнім аналізом цього соціального явища, не відшукували його причин, не відзначали рушійних сил, а просто вирішили скористатися сприятливою воєнною ситуацією.

Існувало декілька планів ліквідації махновщини. Один з них був націлений на поступове переформування махновських частин, заміни в них командирів, зосередження "комуністичного ядра" і т. п. Інший складався з намірів концентрації навкруги бригади Махна сильних військових частин і її роззброєння. На перший — не вистачило часу і бажання Махна і махновців, на другий — військових

сил. Адже все це відбувалося в час сильних боїв з денікінцями.

Відклавши на якийсь час остаточну ліквідацію махновщини, військово командування все ж заборонило Махну реорганізувати бригаду в дивізію. 28 травня Реввійськрада Південного фронту повідомила про це рішення штаб махновців. Такий поворот справи, що не важко було передбачити, викликав у Махна бурхливу відповідну реакцію. Маючи дуже невірноважений і вибуховий характер, Махно часто втрачав контроль над собою, або вдавався до крайніх заходів, в чому, правда, був дуже схожий на багатьох інших революціонерів. Так було і цього разу. Не пройшло і півтори години після одержання телеграми з штабу фронту, як туди полетіла відповідь: "Я ніколи не прагнув вищого звання ... і, залишаючись чесним революціонером щодо революції і народу, заявляю, що з 2 години дня цього 28 травня не вважаю себе начальником дивізії, а, відповідно, і комбригом 3-ї. Надаю вільне право кожній бригаді, що складають 1-у повстанську дивізію, переходити в розпорядження Півдфронту і Чикваная або розбитися на самостійні загони і працювати в інтересах народу — це їх воля. Сам же прошу надіслати людину, яка б прийняла звітність коштів, що видавалися штабом армії... Я більше зроблю в майбутньому в низах народу для революції — я йду. Батько Махно".

Реакція махновського штабу на заборону штабу фронту і спробу Махна залишити командування була швидкою і рішучою. 29 травня в червоні штаби, навіть в Москву до Леніна направляється телеграма, в якій різко засуджується рішення Південфронту, як несправедливе, і попереджується, що воно може мати негативні наслідки (авторитет Махна надто великий і постанці не приймуть іншого командира).

Тим часом денікінці наполегливо атакували, кіннота Шкура йшла вперед, білі захопили Гришине. 13-у армію було розбито. У перші дні червня Троцький по телеграфу пропонував зайняти Махнові фронт, залишений 13-ю армією, тобто розтягнути частини ще на 100 верств. Махно почав доводити, що у нього для виконання завдання немає ні людей, ні зброї. Троцький наполягав, Махно відмовлявся. Так розмова тривала ще деякий час, аж поки Махно не зірвався на лайку. Зв'язок одразу ж припинився.

В такій ситуації виконком військово-революційної ради Гуляйполя, обговоривши становище на фронті, вирішив скликати 15 чер-

вня черговий з'їзд представників району. Радянським керівництвом ідея скликання з'їзду була кваліфікована як контрреволюційний крок. На проведення з'їзду було накладено табу. Троцький у своєму наказі за № 1824 фактично розглядав Махна як ворога, одного з ініціаторів з'їзду, який "цілком спрямований проти радянської влади на Україні і проти організації Півдфронту". А двома днями раніше, 2 червня, в газеті "В пути", що видавалася при поїзді голови РВРР, була опублікована стаття Троцького "Махновщина". Від махновщини, як і в свій час від григор'євщини, стаття не залишала каменя на камені.

Під час боїв з денікінцями, Гуляйполе було залишене червоноармійськими частинами. Таке залишення, що відбувалося при вразливих помилках в організації бойових дій, було навіть вигідне червоному командуванню. В результаті, махновці лишалися бази, на яку вони опиралися.

Отже, Гуляйполе було здане. Деякі з радянських керівників не приховували своїх радощів. Антимахновська агітаційно-пропагандистська кампанія набула широкого розмаху. 6 червня в одному з наказів Троцького відверто говорилося про зраду Махна, а ще через 2 дні (8 червня) з'явився новий наказ під назвою "Кінець махновщини".

Тим часом "зрадник" Махно перебував на фронті. 6 червня на станції Царекостянтинівці відбулася нарада командирів і штабних працівників дивізії. Обговорювалося питання про оголошення махновців поза законом. Результатом стало призначення начальником польового штабу повстанців В. Білаша, який користувався великою повагою серед махновців і наполягав на пошуках шляхів до примирення з червоними. Один з них Білаш бачив у відмові Махна від командування. Махно спочатку не згоджувався, але після деяких вагань відправив у штаби армії, фронту, вищим партійним і радянським керівникам телеграму, в якій просив прийняти у нього дивізію і у такий спосіб зберегти рештки повстанства.

До 9 червня махновці змушені були відступити на лінію Новоспасівка—Царекостянтинівка—Гуляйполе—Гайчур—Чапліне. Того ж дня на станції Гуляйполе відбулося нове термінове засідання членів польового штабу, військово-революційної ради і союзу анархістів. На порядку денному стояло одне питання: що робити далі? Думки розійшлися. Одні наполягали завернути полки і

відступати до Дніпра, інші — стояти до кінця на фронті, треті — передати основну масу бійців чорвоному командуванню, а з незначними силами піти у тил до білих. Народа так і не прийняла рішення, бо почався новий наступ шкурівців і Махно виїхав на станцію Гайчур.

Звідси 9 червня він направив ще одну телеграму, адресовану В. Леніну, Л. Каменеву, Г. Зінов'єву, Л. Троцькому, К. Ворошилову. В ній він знову просив звільнити його з посади начдива і пояснював причини прийняття такого рішення. Загалом, телеграма вмістила в собі гіркі роздуми людини, до яких варто було прислухатися.

Так перший союз махновців з радянською владою вступив до своєї фінальної частини. Після телеграми з Гайчура Махно, очевидно, вже не брав участі в управлінні повстанськими військами. Проте ще 10 днів він знаходився в зоні їх розташування. З метою встановити точне місце його перебування, в район були направлені чекісти з "групи комуністів особливого призначення". Але в їх донесеннях було мало конкретного. Деякі більш точні відомості про цей період діяльності Махна знаходимо у спогадах Білаша і Чубенка, в окремих деталях вони розходяться, в деяких збігаються. Загалом, можна сказати, що в цей час Махно з невеликим загonom, членами штабу та Військово-революційної ради знаходився неподалік основної маси повстанських військ. Безпосередньо військами він не керував, але мав на них великий вплив. Більшість повстанців залишилася на фронті і стримувала натиск денікінців на ділянці Пологи—Бердянськ. Тут були їх рідні оселі, сім'ї, земля, і вони боронили їх до кінця.

Махновці в цей час знаходилися у своєрідному мішку: попереду були білогвардійці, а ззаду підходили частини 14-ї армії. Підтягуючись до фронту, її війська почали здійснювати раніше сплановану операцію по ліквідації махновщини: роззброювали тиліві махновські частини, переформовували їх, окремих включали до свого складу.

12 червня на станцію Синельникове з Харкова прибув Надзвичайний трибунал, яким того ж дня був заарештований ряд колишніх членів махновського штабу: Бурбига, Михальов-Павленко, Алейніков, Коробка, Костін, Полунін, Добролюбов і Озеров. 17 червня за рішенням трибуналу вони були розстріляні. Арешт і страта справила на Махна сильне враження, і він відверто повів антирадянську

агітацію, мітингував у Великому Токмаку, а згодом пояснював свої антирадянські дії саме помстою за товаришів.

Ця агітація мала певний успіх, до Махна під час його слідування з фронту приєдналися окремі групи махновців і навіть червоноармійців, ще якась частина повстанців розійшлася по домішках. Про те більшість з них залишилася на фронті, розуміючи, що основна небезпека насувається зі сходу.

В. Білаш згадував, що коли Ворошилов надіслав у польовий штаб махновців комісію для прийому частин, все відбувалося у спокійній обстановці, у зв'язку з чим на станції Оріхове було складено спеціальний акт. Загальна кількість військ, що залишилася на фронті згідно з актом, становила біля 55000 чоловік (половина з них — без зброї).

В. Антонов-Овсієнко, не зважаючи на те, що розрив з Махном став уже реальністю, подав у ЦК РКП(б) доповідну записку, в якій зазначав, що махновці ще трималися, коли побігла сусідня 9-а дивізія, а згодом і вся 13-а армія.

Саме повстанці-махновці значно поповнили частини 14-ї армії. Багато частин залишилися навіть під командою колишніх командирів (Куріленко, Калашников, Дерменджі, Клейн та ін.).

Подальше розглядання військових операцій на ділянці махновських частин навряд чи допоможе зрозуміти справжню причину розриву махновців з радянською владою. Вони лежали в іншій площині. Не українська "партизанщина" призвела до розгрому Південного фронту. Пізніше причиною поразки В. Ленін визнав те, що більшовики за два роки революції не змогли остаточно завоювати співчуття і підтримку більшості трудящого селянства України.

"ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ" І "ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРИАТУ" НА УКРАЇНІ.

До весни 1919 року на Україні була відновлена радянська влада. Відбулося це під дією двох сил: ядра регулярних, але нечисленних частин Червоної Армії та могутнього, але полишеного єдиного керівного центру, повстансько-партизанського руху. Влившись до складу Української радянської армії, селяни-повстанці забезпечили її гучні перемоги над армією УНР і білогвардійцями, при цьому селяни ототожнювали відновлення радянської влади з широкими демократичними перетвореннями, розподілом поміщицької землі, свободою господарської діяльності, місцевим самоуправлінням через ради. Однак більшовицький уряд УСРР на чолі з Х. Раковським виявив себе прихильником диктатури пролетаріату і воєнного комунізму.

Весною 1919 року на Україні мали місце не окремі перекручування продовольчої і земельної політики, як це раніше подавалося в радянській історіографії, а цілеспрямований курс, в основі своєї запозичений з практики радянської Росії, узгоджений з її урядом і ЦК РКП(б). Цей курс був побудований на переконанні в тому, що за допомогою одержавлення засобів виробництва, в тому числі й землі, зміни ринкових відносин адміністративним розподілом, трудовими повинностями, розверстками, політичною диктатурою можна буде здійснити перехід до більш ефективних форм виробництва.

За рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України створення Рад відкладалося на певний невизначений строк, натомість створювалися надзвичайні органи влади — ревкоми, а по селу — комбіді. Урядова інструкція зазначала, що в тих місцях, де є осередки комуністичної партії, саме вони й повинні взятися за справу створення ревкомів. За собою центральна влада в особі урядового відділу внутрішніх справ залишала "право призначати у військово-революційні комітети тих осіб, яких вона знайде за потрібне, з покладанням на них певних обов'язків, або без конкрет-

них вказівок, яка саме робота у місцевому ревкомі доручається призначеному урядом товаришу".

Зрозуміло, що права, якими користувалися члени ревкомів, були найширшими, а маса трудящих була позбавлена права на якнайменший контроль за їх діяльністю.

Не зважаючи на те, що в партизансько-повстанському русі брали участь і представники інших партій, які визнавали радянську платформу, КП(б)У з перших кроків відновлення влади Рад дала зрозуміти, що не збирається ділити владу з будь-якою іншою партією. Про це однозначно йшлося в спеціальних резолюціях II та III з'їздів КП(б)У. Обидва з'їзди висловилися за недоцільність політичних угод з дрібнобуржуазними партіями.

В галузі економіки ставка робилася на одержавлення всіх сфер виробництва. Насамперед, націоналізованими виявилися транспорт, підприємства видобувної, металургійної, металообробної, машинобудівної, електротехнічної, цукрової промисловості. Уряду здавалося, що націоналізація дозволить докорінним чином змінити ситуацію в промисловості, зупинити її розвал, підніме продуктивність праці, оздоровить економіку. Але нічого подібного не трапилося.

Розвал економіки полягав не стільки у фізичному знищенні засобів виробництва, скільки у розкладі економічних структур, які формувались протягом десятків років. Націоналізація довершила ліквідацію підірваного світовою війною ринкового механізму регулювання виробництва, сфера товарно-грошових відносин була зведена до мінімуму, дія економічних законів зупинена. Натомість, на перший план виходили такі чинники, як централізація управління — диктатура центру, мобілізація, дисципліна, практично не пов'язані з результатами праці. Розруха намагалися перемогти апаратом. Чим сильнішою ставала розруха, тим розгалуженішим — апарат, жорстокішими методи адміністративного тиску.

Ринок промислових, особливо побутових товарів, речей широкого і повсякденного вжитку, фактично, остаточно зник. Відповідно до цього скоротилося відвезення до міст продуктів сільського господарства. Гроші втрачали вартість з космічною швидкістю, купівля і продаж відбувалися в найпримітивнішій формі мінової торгівлі. Це свідчило про розпад господарських стосунків села і міста, неминучим результатом якого повинен стати голод.

Криза економічна швидко привела до кризи політичної. Вплив

більшовиків на робітничий клас, який ще недавно був переважаючим, почав падати, відповідно посилювалися позиції есерів і меншовиків. Але більшість в керівництві більшовиків вважали, що справа не в органічних вадах системи, яка зароджується, а в недостатньо ефективному її застосуванні.

Навесні 1919 року продовольчі труднощі досягли крайніх розмірів. У Радянській Росії відверто розраховували, що становище вдасться виправити за рахунок України. До першої світової війни тут щорічно вироблялося понад 1 млрд. пудів хліба, значна частина його вивозилася за кордон і на внутрішній ринок. Здавалося, хліба на Україні вдосталь. Але в селянському середовищі за десятки років міцно сформувався погляд на хліб, як на товар. У товарні відносини було втягнуто не лише заможне селянство, але й частину середнього. Особливо це характерно для махновських районів.

Продовольча криза, яка охопила країну під час світової війни, змусила царський, а згодом і Тимчасовий уряд застосувати державні форми продовольчого регулювання. Вони суперечили інтересам виробників і чимало в чому сприяли розвитку революції. Повним крахом закінчилися і спроби грабунку українського села німецькими окупантами.

З відновленням радянської влади проблема хліба постала зі всією гостротою. Як її вирішить радянська влада? Це питання хвилювало мільйони селян України.

Детальне обговорення продовольчої політики відбулося на III Всеукраїнському з'їзді Рад. Її основи виклав народний комісар продовольчих справ О. Шліхтер. Якими ж бачив він основні завдання свого наркомату? Виявилось, що вони полягають не у сприянні виробництва продовольства, а лише в його розподілі. Планувалося ліквідувати капіталістичний товарообмін, замінивши його соціалістичним продуктообміном.

Та лише Шліхтер від висот марксистської теорії перейшов до реалій практики, багато чого прояснилося. Зокрема, стало зрозумілим, що Наркомпрод прагне елементарно і терміново вирішити "питання викачування по можливості якомога більшої кількості хліба у можливо короткі строки". Досягти цього результату Шліхтер закликав шляхом класової політики, встановлення диктатури бідноти на селі: "Перед усім світом ми не повинні ніяковіти від докорів у

тому, що навіть у ситці ми відмовляємо тому, хто є нашим класовим ворогом. Ми повинні прямо і ясно їм це сказати, що на куркуля всі засоби мають бути добрими. Якщо потрібно стягувати — будемо стягувати, якщо потрібно зовсім задушити — будемо душити".

Далеко не всі делегати поділяли програму, запропоновану Шліхтером, проте більшість голосів на з'їзді збрала більшовицька резолюція. В ній же йшлося про державну монополію на заготівлю хліба, тверді ціни, класову боротьбу, диктатуру пролетаріату і організацію комітетів бідноти.

Так на Україні законодавчо було закріплені воєнно-комуністичні принципи, відбулося відчуження селян від результатів його праці, майже повністю ліквідована система ринкового обміну між містом і селом, запроваджено централізований збір і розподіл продовольства через державний апарат.

12 квітня 1919 року РНК УСРР видав декрет "Про розверстку надлишків урожаю 1918 року і попередніх років". Декрет знаменував перехід до нового етапу боротьби з продовольчою кризою шляхом використання переважно примусових методів заготівлі. В села України виїхали робітничі продовольчі загони, сформовані в Москві, Петрограді, Шуї. Раніше буденна малопомітна ринкова операція обміну між містом і селом перетворилася у боротьбу за хліб, один з необхідних компонентів класової боротьби, без якої, за глибоким переконанням Леніна і його соратників, перемога соціалістичної революції на селі була неможливою.

Але хліба в містах від застосування продрозверстки майже не збільшилося. Безпосередньо у селянства вдалося взяти, по суті, крихти — 4—5 млн. пудів. Для того щоб взяти таку мізерну, з точки зору можливостей українського хлібного ринку кількість хліба, доводилося тримати гігантський продовольчий апарат в десятки тисяч чоловік.

У 1918 році на Україні декрет про землю не був проведений у життя, його реалізацію зупинила німецько-австрійська окупація, при гетьманові Скоропадському було відновлено поміщицьке землеволодіння. Боротьба за землю і вільну реалізацію продуктів своєї праці складала суть повстанського руху на Україні, надії на їх здійснення селянство пов'язувало, насамперед, з відновленням радянської влади. Натомість III з'їзд КП(б)У проголосив:

“Найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві, через те одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче. Отже, конфісковані землі використовуються у першу чергу для землеробства товариського, громадського і в другу чергу — для потреб одноосібних землекористувачів”.

Отже, з ранньої весни 1919 року і земельна політика на Україні набрала “воєнно-комуністичного” забарвлення. На перший план аграрних перетворень вийшли великі форми землеробства: радгоспи, комуни, артілі. Селянське індивідуальне господарство було відсунуте на задній план. Значна частина земель не потрапила до зрівняльного розподілу, якого селянство домагалось зі зброєю в руках. Що ж сталося з іншою землею? Частина її перейшла до різних державних монополій (наприклад Укрголовцукру). На значній частині господарювали радянські господарства, порівняно невелика площа належала артілям і комунам. Не розподілений залишок складав резервний фонд, який планувалось віддати селянським господарствам. Але оскільки ресурсів для створення такої кількості господарств не виявилось, земля просто гуляла, і це викликало найбільше нарікань з боку селянства.

Політика “воєнного комунізму” одразу ж зазнала різкої критики з боку опозиційних партій, які теж виступали за відновлення радянської влади, але не на принципах диктатури, а при запровадженні широкої демократії, об'єднанні всіх революційних сил. Представники цих партій намагалися вступити в діалог з більшовиками на III Всеукраїнському з'їзді Рад і використати його трибуну для відстоювання свого права на політичну діяльність, якої їх позбавив уряд УСРР. Вони рішуче виступили з критикою репресій проти опозиційних партій, багато членів яких знаходилося у в'язницях, або були розстріляні.

Треба відзначити, що наведені у промовах факти були не вигаданими, а цілком реальними. Ще 30 січня 1919 року відбулася спеціальна нарада при Раднаркомі УСРР з військових питань. У довгому порядку денному наради (14 питань) було і питання про лівих есерів в армії. Заслухавши його, нарада вирішила доручити

ЧК вжити всіх заходів до ліквідації лівоесерівської агітації і лівоесерівських військових організацій. І ЧК вжила заходи.

Спочатку до анархістських організацій України радянська влада була більш лояльною. Але загальна політика більшовиків щодо дрібнобуржуазних партій не могла не зачепити і анархістів. Повторилася історія, як і з лівими есерами. Закриття газет, заборона агітації, арешти...

Втративши можливість для легальної діяльності в містах України і Росії, анархісти, які вже начулися про Махна, але ще місяць—два тому ставилися до нього дуже обережно, потяглися до Гуляйполя, активно переносючи у повстанське середовище антибільшовицьку агітацію і пропаганду ідей анархізму.

На перший погляд склався дивний симбіоз: ідейний анархізм і повстанство. Селянство України було надзвичайно далеке від ідей анархо-комунізму, як і від ідей комунізму взагалі. Але певна спільність платформ у анархістів і повстанців все ж була. Такою спільністю стало неприйняття “воєнного комунізму”. Анархісти традиційно критикували державну владу, як інструмент насильства. Саме так вони розцінювали і застосовану більшовиками систему диктатури пролетаріату. Повстанство ж, в першу чергу, різко негативно сприйняло спроби держави перекласти всю вагу розрухи на селянські плечі, провести експеримент по швидкісному переходу до комуністичних методів господарювання за допомогою позаекономічного примусу. Насторожувало повстанців і те, що лише третина селянства (біднота) мала право на політичну діяльність.

Вже в лютому стали помітними критичні ноти в деяких резолюціях, що вийшли з селянського середовища. І нічого дивного немає в тому, що найбільш активною тут виявилася повстанська маса. Особливо різко критика виступила в резолюціях повстанських з'їздів. Такі з'їзди були проведені і серед представників селянських і робітничих рад Гуляйпільського району і повстанців-махновців. Селянське неприйняття “воєнного комунізму” досить виразно виявилось і на III Всеукраїнському з'їзді Рад, а склад його делегатів ніяк не можна було визначити як куркульський. Були тут представники і від махновських районів, серед них — Чорнокинижний — помітна фігура у махновщині кінця 1918 — початку 1919 року. Він активно виступив з критикою політики “воєнного комунізму” і стенограма з'їзду засвідчує, що його виступ був

підтриманий оплесками і вигуками “браво”. Чорнокнижний вніс пропозицію, щоб селяни-делегати на основі одержаних від виборців наказів самі розробили проекти резолюції з’їзду з земельного питання. Цього, як відомо, не сталося.

Повернувшись додому, Чорнокнижний став ініціатором проведення чергового III з’їзду представників 72-х волостей Олександрівського, Бердянського, Бахмутського, Павлоградського повітів і від 3-ї Задніпровської бригади та ще трьох повстанських полків Червоної Армії. З’їзд відбувся 10 квітня у селі Гуляйполі. У центрі уваги з’їзду стояли ті самі болючі проблеми: політична ситуація, земельне і продовольче питання. Резолюція з’їзду відбила і гостроту обговорення, і загальну платформу махновського повстанства. В ній говорилося, що партія більшовиків прагне до узурпації влади, вимагалися політичні свободи, припинення реквізицій, змін у земельній та продовольчій політиці. Саме цей з’їзд став головною причиною зміни ставлення більшовиків до махновського руху. 25 квітня харківські “Известия” виступили з передовою “Геть махновщину”, у якій ледь не звинуватили махновців у зраді.

На момент виходу статті питання про ставлення селянства до “воєнного комунізму” вийшло за стіни з’їздівських аудиторій і газетних шпальт. Ступінь його драматизму вимірювався не запалом резолюції, а розмахом боїв на внутрішньому фронті. Проблема Махна і махновщини була на деякий час відкладена.

Навесні 1919 року органи радянської влади зіткнулися на Україні з масовими збройними виступами селянства. 1 квітня декретом уряду був оголошений поза законом отаман Зелений. Через декілька днів після першої постанови з’явилась нова. Поза законом оголошувалися отамани Соколовський, Гончар (Батрак), Орловський. Кількість виступів і отаманів росла катастрофічно швидко, у квітні 1919 року їх було зареєстровано 93. Спочатку найбільш значний розмах виступи набрали у Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях. Пізніше вони охопили практично всю територію України. Антикомуністичний повстанський рух став масовим явищем.

Квітневий пленум ЦК КП(б)У кваліфікував його як “куркульську контрреволюцію”. Подолання незадоволення села він бачив не у зміні запровадженої політики, а у його розколі за допомогою комбідів та нещадному придушенні виступів. Терору надавалася

особлива роль. “Проти куркулів є тільки один засіб — на білий терор, який вони застосовують з допомогою банд, ми повинні відповісти червоним терором, — писав Х. Раковський. — Перша умова в боротьбі з бандитизмом це — вважати село колективно відповідальним за бандитські дії”. Аморфне визначення “куркульська контрреволюція” головою уряду досить точно конкретизується у “колективно відповідальне село”. По суті, держава починає боротьбу з селянством. Урядовими органами була розроблена ціла система каральних заходів щодо села. Влада одержувала право оголошувати при потребі окремі місцевості на облоговому становищі, влаштовувати тимчасові воєнно-польові трибунали, оголошувати поза законом керівників виступів, здійснювати кругову поруку населення, брати заручників, проводити обшуки, розстріли тих, у кого буде знайдено зброю. Але спроби використати з цією метою частини Української радянської армії призвели до деморалізації військових частин, які майже повністю склалися з селян. В армії впала дисципліна, посилювалося дезертирство. На початку травня проти уряду виступила дивізія Григор’єва. Начдив, нагороджений орденом Червоного Прапора, причини повстання пояснив в універсалі до українського народу. Він писав: “...замість волі, землі і свободи уряд нав’язує надзвичайки, комісарів і комуну”. Григор’єв пропонував Махнові підтримати повстання. Та Махно виступив з відозвою, де засудив виступ Григор’єва.

Селянські повстання змусили більшовиків внести деякі зміни у запроваджений ними курс. У травні було відновлено видання ряду газет дрібнобуржуазних партій, одержали змогу видавати газети анархісти, з’явилося своє видання і у махновців. Більш значним кроком до політичного врегулювання проблеми стало залучення до складу уряду представників партії українських есерів (боротьбістів), ліві есери (борбісти) увійшли до складу ЦВК Рад України. Уряд прийняв новий декрет про передання частини землі від Головцукру для зрівняльного поділу, важливим виглядало й рішення про ліквідацію повітових ЧК, де найчастіше траплялися зловживання. Але як виявилось, ці заходи не змогли переломити ситуацію. З великим напруженням сил, оголоючи в окремих місцях фронт, на кінець травня заколот Григор’єва вдалося придушити.

Після Григор’євського повстання Особливим відділом Українського фронту була підготовлена аналітична записка, в якій

відзначалось, що радянські каральні загони діють “дещо поспішно і дещо суворо по відношенню до селян”. Народ страждає з відчаю і злоби, — говориться далі у документі, Григор’євський бунт не ліквідований, а лише “загнаний в середину”, десятки тисяч григор’євців-селян дадуть благодатний матеріал для появи чисельних малих і великих банд”. Прогноз виявився точним. За перші дві декади червня на Україні було зареєстровано 207 антикомуністичних виступів. У листопаді 1920 року V Конференція КП(б)У визнала, що торішній бандитизм був “повстанням єдиного політичного села”. Селянські повстання на Україні і у Центральній Росії стали головними причинами поразок радянської влади влітку 1919 року, зумовили наступ денікінців на Південному фронті, загарбання ними більшої частини України. “Военно-комуністична ідеологія і практика з приматом державних інтересів над суспільними стала глибокою перепоною між режимом диктатури пролетаріату і селянством, сприяла новому піднесенню махновщини”.

БОРОТЬБА ПРОТИ ДЕНІКІНА. МАХНО І ГРИГОР’ЄВ.

Виступ Григор’єва, як і повстання донських козаків у районі станції Вьошинської, підірвав сили Червоної армії на денікінському фронті.

Почався її стрімкий відступ, одночасно посилювалися рецидив партизанщини, у військах відчувалося незадоволення, навіть серед тих частин, які належали до кращих. Спроба Троцького адміністративно-командними методами і репресивними заходами змінити ситуацію, практично нічого не дала.

3 липня у Царицині Денікін віддав Збройним силам півдня Росії “Московську директиву”, в основу якої було покладено ідею організації головного удару на Курському і Воронежському напрямках з метою захоплення Москви. Військовим діям на Україні відводилось другорядне значення, однак це ніскільки не спростило ситуацію, що склалася тут.

Білогвардійська кіннота, прорвавши фронт червоних частин, вийшла на правий берег Дніпра в район П’ятихатки—Знам’янка. Створювалася безпосередня загроза військам, що вели бої на Західному фронті, захищали Одесу, Миколаїв і Херсон.

Червоне командування не було спроможне опанувати ситуацію. Стали очевидними прорахунки загального стратегічного плану. Назріла криза у верхніх ешелонах командного складу Червоної Армії.

В тилу червоних військ йшла відверта війна, одне повстання змінювалося іншим, села і волості організовували свої загони, щоб захищатись від реквізицій, з одного боку, а з іншого — не гребували можливістю пограбувати й самі. На початку липня знову нагадав про себе Григор’єв. Його загони зосередилися навколо Єлисаветграда, а 11 — 12 липня навіть зробили спробу захопити місто.

З середини червня і до кінця літа 1919 року за місцем перебування Махна і його діями можна простежити лише епізодично, за допомогою розрізнених документальних матеріалів, більшість яких — це свідчення і спогади окремих очевидців. Як завжди, точність

таких документів відносна, їх характер, як правило, суб'єктивний.

Проаналізувавши свідчення багатьох авторів, мабуть слід прийти до висновку, що після залишення Махном командування бригадою, він все ж залишався на фронті в районі Олександрівська—Нікополя. З'явившись на Правобережжі в кінці першої декади липня, Махно зі своїм загоном одразу ж заявив про себе активною поведінкою. Можливо, в цей час також мали місце і контакти Махна з своїми колишніми командирами Калашниковим, Клейном та іншими, які продовжували командувати полками на бойовій дільниці Кочергіна. Інакше, важко чим пояснити фантастично швидкий розвал 58-ї дивізії і перехід її полків і бригад під командування Махна у серпні.

Виклавши свої принципи незгоди з тією формою радянської влади, яка склалася на Україні у 1919 році у вигляді диктатури централізованого державно-партійного апарату, склавши з себе повноваження командуючого бригадою у телеграмі 9 червня зі станції Гайчур, Махно не приховував свого ворожого ставлення до цієї системи і її творців. Розстріл частини членів його колишнього штабу підлив масла у вогонь. Мітингуючи по дорозі до Олександрівська, Махно, як свідчив Аршинов, швидко зібрав новий загін. Проте він був порівняно невеликий (до 500 чоловік). Махно ж думав про відродження повстанської армії. Попри глибоке переконання у невичерпні можливості повстансько-селянського середовища у боротьбі з поміщицьким ладом, до відновлення армії Махна штовхало честолюбство, вражене почуття власної гідності. Діями Троцького і виконавців його волі Махно водночас був поставлений за межі повстанської армії, створенню якої віддавав весь останній рік. Перебуваючи повсякчас у центрі уваги, уособлюючи основний нерв повстанства, ризикуючи безліч раз власним життям на фронті, він несподівано лишився, і, як йому здавалося, цілком несправедливо, всього, що створювало образ "батька Махна". І це не давало йому спокою.

Один із близьких прибічників Махна, Троян, розповідав пізніше Білашу, що план відродження повстанської армії Махно будував на об'єднанні повстанських сил Правобережжя, і в першу чергу Херсонщини. В липні тут один селянський виступ проти радянської влади, яка уособлювалася з діяльністю примусово-каральних апаратів, продзагонів, чекістів, змінювався іншим.

Троян доводив, що Махно, насамперед, вирішив шукати контактів з отаманом Григор'євим, який залишався найбільш помітною фігурою серед отаманів на Єлисаветградщині, поблизу Знамянки і Олександрії. "Головне, ми бажали зібрати нову армію, з якою б червоне командування рахувалося б і з якою можна було виступити проти білих. Для її організації Херсонщина підходила як база. Григор'єв все ще розбійникував, а села невпинно йому допомагали. Як ви знаєте, ми зробили ставку на Григор'єва, лише за допомогою якого можна було розраховувати на успіх", — так Троян виклав причини переходу Махна на Правобережжя.

Після невдалого виступу у травні Григор'єв зміг уникнути повного розгрому. Його розпорошені Червоною Армією частини з кожним днем обростали повстанською масою.

П. Аршинов в своїй "Истории махновского движения" стоїть на тому, що Махно пішов на контакт з Григор'євим виключно з метою ліквідувати отамана. "Григор'єв був, без сумніву, контрреволюціонер і авантюрист, але район і маса, ним керовані, були революційні. Їх і вирішив Махно включити в загальне число революційних сил. Зробити це можна було б, лише силоміць видаливши Григор'єва і його штаб. Махно з притаманною йому різкістю і прямою вирішив публічно розвінчати і вбити Григор'єва... Щоб знайти до нього вільний доступ, Махно вступив з ним і його загонами в зв'язок, начебто для об'єднання всіх партизанських сил", — писав Аршинов.

Але тут, мабуть, він свідомо спрощує ситуацію, намагаючись показати Махна у найбільш вигідному світлі. У дійсності, махновці шукали контактів з Григор'євим, в першу чергу, маючи на меті об'єднання повстанських сил та збільшення чисельності армії.

25 червня 1919 року відбулося об'єднання двох армій. Махно зустрів отамана з григор'євським універсалом в руках із запитанням: "Це ваш універсал?" Отримавши стверджувальну відповідь, він лише похитав головою і сказав, що не в усьому з ним згоден. Майже добу тривали переговори про угоду. Обидві сторони виявляли інтерес і пересторогу, намагалися краще вивчити один одного. Як можна зрозуміти, основне питання полягало в тому, проти кого насамперед спрямувати зброю. Повної ясності не було в жодній стороні. Обговорювалися різні варіанти: і проти червоних, і проти білих, і проти Петлюри. Сторони радилися і разом, і кожна окремо.

Махновці, порадившись, вирішили об'єднатися з григор'євцями, щоб краще розібратися в цьому рухові і кращих людей залучити до себе.

В основу домовленості поклали рішення про те, що Григор'єв призначається командуючим об'єднаними військами, а Махно буде виконувати обов'язки голови реввійськради. Командуючий повинен був підкорятися реввійськраді. Штаб формувався на паритетних засадах. Увечері на засіданні штабу було вирішено, що Григор'єв з переважною частиною військ виступить у напрямку Плетеного Ташлика, щоб затримати денікінців, які прорвалися на Правобережжя. Махно з невеликим загonom проведе рейд-розвідку у напрямку Рівне—Новоукраїнка—Піщаний Брід—Глодоси—Добровеличнівка.

Рушивши за вказаним маршрутом, махновці дійшли до села Піщаний Брід, що знаходилося за кілька кілометрів від станції Помічної. На декілька днів зупинилися тут і підкреслено демонстрували повну байдужість до політичних і військових подій. Основною турботою для них стало ... одруження "батька".

Про дружину Махна, Галину Андріївну Кузьменко ми згадаємо пізніше, а зараз перейдемо безпосередньо до подій, які йшли безпосередньо за весіллям "батька".

Після весілля і нападу на станцію Помічну загін Махна відійшов на Глодоси, потім Добровеличнівку, Липняжку. Як згадував О. Чубенко, під час цих мандрів до них прибуло два посланця від білогвардійців (по спогадах Білаша це було до відбуття Махна в Піщаний Брід). Помилково прийнявши махновців за григор'євців, вони вручили Махнові листа, в якому Григор'єву пропонувалося перейти на службу до денікінців. Посильних махновці розстріляли, тоді ж практично була й вирішена доля Григор'єва.

26 липня Махно і Григор'єв знову зустрілися. Зоставлені за старших серед махновців, Сergyо́гін і Тарановський скаржилися Махнові на безчинства Григор'єва, вони розповіли про відмову від наступу на денікінців, притіснення махновців, єврейські погроми і грабунки.

Зібравши своє найближче оточення, Махно поставив питання руба: "Сьогодні з ним повинно бути покінчено". Було проведено певні приготування. За наказом Махна був приведений у бойову готовність кулеметний полк. Григор'євські заго́ни були оточені

махновцями, які не здогадувалися про це.

27 липня на мітинзі в селі Сентові махновець Чубенко звинуватив отамана Григор'єва в контрреволюційній діяльності, назвав царським слугою. Григор'єв, який все чув, скипів і почав вимагати пояснень. Суперечка продовжилася в приміщенні сільради, де крім Чубенка і Григор'єва були махновці Чалий, Троян, Каретник, Лепетченко, Колесник. Був тут і сам Махно, а біля Григор'єва був його особистий охоронець. Під час суперечки отаман хотів вихопити револьвер, але Чубенко попередив його своїм пострілом. В Григор'єва вистачило сил вискочити на вулицю, але там його догнала чиясь куля. (Ці події широко описані в літературі, але в кожного автора є певні розходження. Докладно про ці події згадують В. Білаш та О. Чубенко). Махно наказав своїм військам оточити і розбріти григор'євців, тіло ж вбитого отамана він заборонив ховати, наказавши сільським властям віддати його собакам.

Багато повстанців-григор'євців пристали до махновців. Махно ж наказав рухатися у напрямку до найближчої залізничної станції і телеграфної лінії з тим, щоб якомога швидше повідомити всіх, що він поквитався з контрреволюціонером Григор'євим.

Телеграфне повідомлення про вбивство Григор'єва мало широкий резонанс. Воно, як показали події найближчого майбутнього, підняли авторитет Махна серед червоноармійських частин Півдня, які вже досить зневірилися у власному командуванні. Навіть Троцький змушений був відреагувати на вбивство Григор'єва статтею в газеті "В пути". На початку своєї статті він поблажливо відніс Махна до чесних людей, які "... не звели кінців з кінцями". Але кінцівка статті повністю ортодоксальна: у Махна і йому подібних один шлях — "відкрито заявити, що вони раз і назавжди відмовляються від дезорганізації, отаманства, сваволі, а віддають свої сили, як дисципліновані солдати, цілком і повністю у розпорядження робітничої і селянської влади на Україні". На такій основі компроміс шукати було неможливо.

Після вбивства Григор'єва "батько" знов заступив на посаду командуючого. Кількість повстанців, які знаходилися під командою Махна, швидко зростає. Але не тільки заго́ни Григор'єва були матеріалом для комплектування повстанської армії. В районі було достатньо інших повстанських сил. Основним і найбільш якісним у бойовому відношенні поповнення махновської армії стали

червоноармійські частини. Вище керівництво Червоної Армії не змогло змінити ситуації на Південному фронті. У військах поширювалися і міцніли чутки про зраду в штабах, довершувала розклад армії і політика “воєнного комунізму”, червоноармійці — вчорашні селяни — відмовлялися воювати за комуну.

В районі Нового Бугу махновські підрозділи зіткнулися з частинами 58-ї дивізії (ядро якої становила колишня махновська бригада). Махновські агітатори мали успіх серед червоноармійців. Більшість дивізії перейшла на бік повстанців, меншість, яка не захотіла цього робити, повстанці роззброїли і відпустили.

У такий спосіб махновці приєднали до своєї армії не одну червоноармійську частину. Більшість червоноармійців була з півдня України, залишати свої рідні місця на поталу денікінцям не хотіла, тим більше, що під кінець серпня почали ширитися чутки, що петлюрівці і денікінці підійшли до Києва і відступати власне нікуди, краще залишитися у Махна і захищати власні домівки.

На початку вересня 1919 року частини махновської армії міцно ув'язалися у бої з денікінцями.

ВІД УМАНІ ДО МАРІУПОЛЯ.

З початку липня 1919 р., коли генерал Денікін віддав своїм військам “московську директиву”, основна увага командування збройними силами Півдня Росії була прикута до наступу на Москву. Разом з тим дивізії денікінців на півдні України мали наказ головнокомандуючого блокувати наступ петлюрівських частин у напрямку Одеси. На кінець серпня передові петлюрівські частини зайняли станції Вапнярку і Ольвіополь, але активності далі не виявили. В той же час денікінці зіткнулися на Правобережжі з більш боєздатною, хоча і меншою за чисельністю, ніж петлюрівська, військовою групою. Це були махновці. Ядро загонів Махна на початку вересня концентрувалося в районі ст. Новоукраїнки.

Спочатку денікінці явно недооцінили бойові можливості махновців. Лише зазнавши невдачі в спробах вибити Махна з станції, білі змушені були звернути особливу увагу на них. Кінець серпня — початок вересня був часом найбільших успіхів денікінців. Їх преса ледь встигала публікувати переможні реляції, що надходили з фронтів. На фоні такої інформації губилися дуже скупі повідомлення з півдня України. А разом з тим, саме тут, в районі ст. Новоукраїнки, зав'язувався новий вузол громадянської війни.

Командуючий військами білих у Новоросії терміново кинув проти махновців 4-у зведену дивізію генерала Я. Слащова, якому були придані й інші підрозділи. У важких боях, що зав'язалися, білі понесли значні втрати. Особливо великі бої точилися 17 вересня під ст. Помічна.

20 вересня махновці не витримали атаки білогвардійців, почали відходити спочатку на Новомиргород, а потім до Умані. Головною причиною відступу стала повна відсутність боєприпасів.

Чим ближче повстанська армія підходила до Умані, тим ситуація ставала складнішою. Якщо з південного сходу їх переслідували денікінці, то на південному заході й півночі розташувалися петлюрівці, які ніколи не викликали особливих симпатій у махновців. Швид-

коплинний союз їх у кінці 1918 року закінчився відвертою війною, але зараз петлюрівці перебували у стані війни з денікінцями, а махновці не могли боротися на два фронти і боєприпасів ледь вистачало на ар'єргардні бої, до того ж в армії нараховувалося до 8 тис. поранених, які потребували медичної допомоги.

Неминуче постало питання про характер відносин з петлюрівцями, воно всебічно обговорювалося у реввійськраді і штабі армії, де більшість схилилася до військового нейтралітету. Просування махновців до Умані не могло залишитися непоміченим і з боку петлюрівців. Останні теж не бажали нового ворога, їх делегація поїхала до махновського табору з пропозицією укласти між обома арміями угоду, що й відбулося 20 вересня 1919 року на станції Жмеринка. Обидві сторони згодилися вести боротьбу з Денікіним, махновцям відводилась ділянка фронту завширшки 40 верст і 60 верст вглиб, вони отримували бойове і матеріальне постачання від петлюрівської армії, а також право розташувати своїх поранених у петлюрівських госпіталах. Ніяких політичних умов у договорі не було, запевняють махновці. До того ж і П. Аршинов, і В. Білаш в один голос твердять, що махновці мали плани розправитися з Петлюрою як з Григор'євим, після того об'єднати махновську й петлюрівську армії. Наскільки правдоподібна ця версія, говорити важко, але те, що союз махновців і петлюрівців був нетривалим, залишається фактом. Обидві сторони не хотіли військових дій між собою, але й відверто не довіряли одна одній.

Об'єднання петлюрівців і махновців не пройшло повз увагу денікінців. Не знаючи, на яких умовах відбувся союз Махна з Петлюрою, денікінці планували нанести головний удар в районі Умані. Генерал Слащов готувався до вирішального бою. Йому здавалось, що все детально продумано і зважено. До того ж, в одному з боїв білі захопили при вбитому начальнику штабу махновської армії Григорію Махну ряд важливих оперативних документів.

26 вересня петлюрівська армія від Одеси до Бердичева вступила у бій з денікінцями і всюди зазнала поразки. Білі захопили Умань і фактично взяли махновців у кільце.

Дорога до відступу махновцям була відрізана. Врятувати міг лише удар і прорив у тил денікінців, до рідних місць, де повстанство могло розраховувати на енергійну підтримку селянства. Махно і керівництво повстанської армії добре розуміли це. Тому

вирішили непомітно для ворога перегрупувати сили в один кулак і кинути їх у прорив. Головний бій відбувся 27 вересня поблизу села Перегонівка.

Про противника генерал Слащов доповідав у цей час слідує: "Головна маса ворога — близько 6 тис. з банд Махно і червоних — це головорізи, які зібралися під захистом Петлюри. Елемент у бойовому відношенні відмінний, кіннота так просто викликає захоплення. Ще було нашупано два полки галичан, але вони тримаються більше у західній частині оточеної групи ворога. У тих і у інших величезна кількість артилерії і кулеметів, артилерійським вогнем вони часто забивають, деморалізують наші частини, чим завдають великих втрат... все це посилюється блискучими діями махновської кінноти..." Треба відзначити, що слова Слащова були об'єктивними, тільки стосовно чисельності він значно помилявся.

Бій, що почався між 3-ю і 4-ю годинами ранку, точився весь день і проходив із змінним успіхом. В окремі моменти здавалося, що повстанці остаточно втратили ініціативу, але саме їм випало святкувати перемогу. Справу вирішила махновська кіннота, яка в критичний момент обійшла ворога і розбила його фланг.

Цей бій можна назвати класичним варіантом махновської тактики бою. Успіх був велетенським. В. Білаш пише, що махновцями було знищено до 18 тис. денікінців, 5 тис. взято в полон, а ще близько 4 тис. розбіглися по навколишніх лісах. Ці цифри здаються нам значно перебільшеними, але, безперечно, бій під Перегонівкою закінчився найвідчутнішою поразкою, з тих, що зазнали денікінці на Правобережній Україні восени 1919 року.

Перемога відкрила махновцям шлях до рідних місць. Зранку 28 вересня військова рада і штаб армії на об'єднаному засіданні з командним складом вирішили рухатися на Катеринославщину, яка була оголошена базою повстанської армії. Опівдні махновці, розбившись на три похідні колони, залишили табір на річці Синюсі. Центральна колона йшла на Олександрівськ, ліва — рухалася на Катеринослав, права — на Нікополь.

Просувалася повстанська армія надзвичайно стрімко, проходячи в окремі дні по 60 і більше верст. 5-го жовтня махновці вже заволоділи Олександрівськом.

Своїм рейдом махновці поставили перед білим командуванням цілий ряд запитань, на які воно не мало відповіді. Воно не знало ні

точного числа махновців, ні місця знаходження їх основних сил, ні їхнього плану дій.

Під час маршу начштабу армії В. Білаш почав формувати військові загони, які отримували різні автономні завдання. Вони повинні були діяти в різних напрямках, піднімаючи загальне селянське повстання в тилу ворога.

Махновці продовжували розвивати успіх, на який вони, можливо, і не сподівалися. Залишивши у Олександрівську штаб армії для координації дій розрізнених частин, Махно на світанку 6 жовтня виступив на схід. Того ж дня надвечір він з боєм захопив ст. Оріхове, а 7-го повстанці увійшли до Гуляйполя. Опівдні 7-го жовтня махновці оточили станцію Пологи і після чотиригодинного бою станція перейшла до їх рук.

До 12-го жовтня повстанці взяли Царекостянтинівку, Гайчур, Керменчик, Великий Янісоль. За цей час кіннота Щуся зайняла Велику Михайлівку, Чапліне, Гришине, Авдієвку. Хома Кожин, командир кулеметного тачаночного полку, взяв Юзове, де протримався три дні.

Активно діяли махновці і в інших напрямках. Командир Азовського корпусу Вдовиченко 8 жовтня підійшов до Бердянська. Місто було важливим стратегічним пунктом денікінської армії, тут знаходилися величезні склади боеприпасів. Його охороняв сильний гарнізон — до 2-х тисяч чоловік, які чинили запеклий опір повстанцям. Врешті-решт місто було взяте, але склади підірвалися від детонації. Однак, все одно трофеї були великі.

14-го жовтня бійці Азовського корпусу взяли Маріуполь. Звідси Вдовиченко направив свою кавалерію на Таганрог, де знаходилася ставка Денікіна.

За десять наступних днів майже вся Таврія потрапила до рук махновців.

Усе це відбувалося у момент напружених боїв під Орлом, де на карту була поставлена доля і білих, і червоних. Командування білих недооцінило можливі наслідки прориву Махна у свій тил. Як показали події найближчого часу, цей удар виявився смертельно небезпечним. У руках махновців опинилися величезні території, на яких вони повністю ліквідували денікінську владу, дезорганізували комунікації, перервали зв'язок армії з тилом, базами постачання, змусили, по суті, створити другий фронт — внутрішній.

В чому ж полягали причини фантастичного успіху махновців? Лише у недостатності військових сил у денікінців? Чи в особливій боездатності повстанської армії, таланті її воєначальників, ефективності партизанської тактики? Певно, що всі ці другорядні причини дозволили виграти бій поблизу Перегонівки та інші бої.

Очевидець, а можливо, й учасник описуваних подій, автор статті “Фронт і тил Денікіна” (“Звезда”, Катеринослав. 1919. — 15 листоп.), віддаючи належне Махнові, досить точно відзначив, що його прорив “лише прискорив процес внутрішнього революційного горіння денікінського тилу”. Автор статті переконаний: “Достатньо було біль-менш сильного поштовху, щоб змусити злетіти в повітря весь той вибуховий матеріал, який накопичився у денікінському тилу за час окупації. Цей поштовх дав Махно. Уважне спостереження: махновський прорив став, насамперед, потужним детонатором селянського повстання, яким вибухнув південь України восени 1919 р. Саме в цьому повстанні одночасно виявився і злет махновщини, і крах денікінщини”.

Досвід громадянської зйни свідчив, що успіх справи залежить не стільки від фронтних дій, скільки від підтримки того чи іншого режиму селянством, а отже, від вирішення питання про землю.

Денікінська “земельна політика” не зустріла повної підтримки з боку поміщицько-капіталістичних верств населення, виразником інтересів яких він був. В той самий час її зустріли надзвичайно вороже і величезні маси безземельних і малоземельних селян. В цьому й була основна причина поразки режиму Денікіна, а пізніше і Врангеля.

Рішення створити власну армію Військово-революційна рада і штаб махновців прийняли у кінці травня 1919р. Буремні події липня—серпня 1919р. стали періодом не лише інтенсивного кількісного зростання махновських загонів, але й формування певних армійських підрозділів, в основу яких були покладені організаційні принципи побудови регулярної армії.

Певні зміни у організації армії відбулися після наради її командного складу 1 вересня у с. Добровеличківці. Насамперед, нарада обрала новий розширений склад Військово-революційної ради армії. Тепер вона об'єднувала 30 чоловік, в її числі: Пашенко (голова), Штепа і Хохотва (секретарі) і члени: Н. Махно, Буданов, Білаш, Волін, Вдовиченко, Дерменжі, Гавриленко, Калашников та інші. На-

рада обрала штаб армії, затвердивши Махна командармом, а В. Білаша — начальником штабу армії.

У штабі армії було створено два відділи (оперативний і адміністративний), окрім цього, введено інститут інспекторів штабу. Інспектором кавалерії був призначений Дорош, артилерії — Морозов, артпостачу — Данилов, продпостачу — Серьогін, зв'язку — Дерменжі, підривних команд — Чубенко.

Військово-революційна рада затвердила розроблену штабом структуру армії. Армія поділялась на 4 корпуси (три діючих і один резервний). Командиром 1-го Донецького корпусу був призначений Калашников, 2-го Азовського — Вдовиченко, 3-го Катеринославського — Гавриленко, 4-го Кримського — Павловський. Корпуси ділилися на полки, полки на батальйони і дивізіони, батальйони і дивізіони склалися з рот і сотень, роти і сотні — з взводів і напіввзводів. У армії, як і раніше, зберігався принцип виборності командного складу. В окремих випадках командуючий армією чи шторм могли призначити на ту чи іншу посаду командира, але за повстанцями зберігалось право його заміни.

Але з зростанням чисельного складу махновської армії в неї з'явилося багато проблем. Документи махновського штабу того часу приводять до однозначного висновку: гігантське зростання чисельності армії на якомусь етапі вийшло з під контроль штабу і ВРР. Останні виявилися не готовими до ефективного управління такими масами людей. В армії з'явилося багато декласованих елементів, які розкладали її, стройова і бойова дисципліна залишали бажати кращого. Зусилля командного складу не завжди приносили бажані наслідки. Красномовно про це свідчили накази по частинах армії.

Більшість наказів була спрямована на підвищення дисципліни бійців і боєздатності частин. Вимагалось, щоб бійці не ховалися по обозах, щоб на тачанку сідали бійці лише з багнетами, які повинні завжди знаходитися у передньому ланцюгу. Бійцям наказувалось завжди носити багнети на гвинтівках. Накази таврували тих, хто самочинно залишав поле бою, наголошували на необхідності стійко триматися на своєму посту, поки не одержить наказ, хоробро й сміливо виконувати покладене на них завдання, а тих, хто біжить ганебно назад, обеззброювати і передавати товариському суду.

Звичайно, у командування Повстанської армії було достатньо

проблем з підвищенням дисципліни і боєздатності бійців, організації і управління частин. Але зовсім безпідставними здаються спроби показати армію Махна як збіговисько банд, декласованих елементів, грабіжників і п'яниць. Саме у гіперболізації цієї грані махновського руху досягли найбільших успіхів і публіцистика, і мемуарна література, і дослідження істориків. Торкуючись цієї непростой проблеми, насамперед, не варто виривати повстанський рух з контексту громадянської війни і зображувати його чимось особливо негативним на фоні героїчної боротьби.

Поставивши класову війну вище миру, оголосивши одні суспільні класи вищими за інші, спровокувавши маси лозунгами "експропріації експропріаторів", творці революції, здається, цікавилися лише тим, як, взявши один раз владу до рук, більше її з них не випускати. Наслідки моральної деградації суспільства від прямого впливу війни їх не цікавили. В жертву кривавому молоху були принесені право і мораль. На авансцену історії швидко виходили ті, хто не мав до цих категорій найменшого відношення. Правомірність тих чи інших дій визначалася за принципом класової належності їх суб'єктів. Власник оголошувався лютим ворогом революції, люмпен і маргінал ставали її героями.

Все це не могло відбитися і на повстанському русі. Виникши у формі захисної реакції на дії окупантів і гетьманського режиму, махновщина послідовно відстоювала інтереси селянства у боротьбі з будь-якими спробами (в тому числі і ліворадикальними, комуністичними) їх ущемити. Разом з тим вона вийшла з революції і несла колосальний заряд агресивності. Було б глибоко помилковим бачити в махновщині лише позитивне, як скажімо, це зробив П. Аршинов в "Истории махновского движения". Як оцінити хворобливу недовіру махновців до інтелігенції, прагнення всі політичні події трактувати з позиції селянського світогляду? А в ньому протягом століть сформувалось негативне ставлення до міста як експлуататора села.

За рахунок міст якоюсь мірою доводилося поповнювати ресурси повстанцям і в 1918р., і навесні—влітку 1919 р. В більш скрутне становище вони потрапили восени 1919 року. Армія зросла до гігантських розмірів, була не лише погано озброєна, але й фактично роздягнена. І якщо місто вдавалось до постійних реквізицій на селі, село при змові відповідало тим же. Але можна стверджувати,

що відвертий кримінальний грабунок ніколи не був ідеологією і філософією махновщини.

Сам Махно різко негативно ставився до відвертого грабунку і мародерства, вважаючи, що такі дії дискредитують звання революціонера і справу, за яку боролися повстанці. Боротьба в армії з цими негативними явищами проводилася різними методами, серед яких не останнє місце займав і розстріл.

Як же склалися стосунки махновців з населенням міст?

Ось, наприклад, як згадував більшовик Р. Курган про перебування махновців в Катеринославі. Він писав, що захопивши місто в перший раз, махновці пробули там 8 днів. За цей час, населення Катеринослава відпочило від постійного страху і напруги, в якій воно перебувало при добровольцях. Жодного грабунку, жодного вбивства, крім розстрілів захоплених офіцерів, за цей час у місті не було...

Під знаком миру проходило й політичне життя. Комуністи, анархісти, есери та меншовики — всі вели роботу цілком легально...

Через деякий час, продовжує Р. Курган, все ж таки у місті почалися грабунки під видом збору обмундирування: "Правда, ці грабунки порівняно з розбоєм добровольців жорстокими не здавалися, але все ж на обібане вже й так катеринославське населення вони лягли важким тягарем".

Треба відзначити, що в цей час, методами схожими більш не на махновські, а на денікінські, забезпечували себе обмундируванням і продовольством червоні частини (наприклад, 1-а Кінна армія).

Досить сувора дисципліна існувала у махновців стосовно фінансів. Контроль за фінансами здійснював сам Махно, неодноразово питання, пов'язані з використанням грошей, розглядалися Військово-революційною радою. Звичайно, все це не виключало фінансових порушень. Але коли командир одного з махновських полків і певний час комендант Катеринослава Лашкевич зібрав з населення самочинно 5 млн.крб. контрибуції і не вніс цю суму в армійську касу, він був розстріляний. Такою ж ціною за подібну провину заплатили ще декілька командирів повстанців.

Гроші, отримані завдяки контрибуціям, йшли, в основному на утримання армії. Але певна частина їх виділялася на підтримку трудящих чи сирітських будинків.

Стосовно громадського життя махновці займали сторонню позицію. "Ми лише військові, — любив повторювати Махно, — наша справа бити білогвардійців і захистити населення від насильства з боку будь-якої влади, тоді як населення повинне саме братися за створення органів самоврядування".

Під вільним радянським ладом, який проповідували махновці, розумілася така система громадських організацій, Рад, які були б представницькими органами трудящих, а не виконавчими структурами партійних диктатур, включаючи і більшовицьку систему "диктатури пролетаріату". "Вільний радянський лад" відкрив перспективи для ефективного розвитку селянського господарства. Він передавав вирішення земельного питання у руки самих селян, таврував адміністративне запровадження на селі комунізму і націоналізацію землі. Продовольче питання, за махновськими деклараціями, повинно було вирішуватися на основі товарообміну між містом і селом. Така програма знаходила значну підтримку селянства і робила махновщину широким соціальним рухом. А в тому, що махновцям не вдалося реалізувати свою програму, насамперед, винна громадянська війна. Після першого, порівняно легкого успіху, який супроводжував розгром тилових денікінських гарнізонів, повстанській армії довелося вступити у зтяжні бої з відбірними денікінськими частинами.

БОЇ ЗА КАТЕРИНОСЛАВ.

Генерал Денікін, довідавшись про розмах махновського повстання у своєму тилу, віддав наказ знімати з фронту частини і кидати їх проти махновців.

З середини жовтня почався активний наступ білогвардійських частин проти повстанців. Махновці відволікали значні сили денікінців. В ніч з 8-го на 9-е листопада після декількаденного відступу з Катеринослава повстанці знову повернулися у місто.

10 листопада ставка Денікіна вирішує для боротьби з Махном знову направити генерала Слащова з його дивізією.

Бої тривали протягом всього листопада. В цей час махновці досить міцно закріпилися на правобережжі у заворотті Дніпра між Олександрівськом і Катеринославом. Фронт їх проти денікінців, за твердженням В. Білаша, досягав 800 верст. Зі сходу, півночі і півдня їм протистояли досить сильні угруповання ворога, артилерійський обстріл Катеринослава із-за Дніпра не припинявся ні на день.

Тим часом генерал Слащов, ретельно проаналізувавши попередній досвід боротьби з махновцями, дійшов висновку, що Махно зовсім не боїться оточення і навіть любить провокувати противника на такі дії, вміло виводячи свої вільні партизанські частини в тил ворога з тим, щоб бити його з обох боків. Сильною стороною махновців був маневр. Отже, слід змусити їх до позиційних боїв на широкому фронті і разом з тим готувати війська до концентрованого удару на вузькій ділянці фронту, щоб розсікти захисні порядки махновців, прорвати фронт і захопити Катеринославо. Слащов брав до уваги і те, що за півтора місяці безперевних боїв і відступу з лівого берега Дніпра на правий повстанська армія значно ослабла.

У міркуваннях Слащова було чимало слушного. Дійсно, армія махновців ослабла, продовжувалося дезертирство, але ж головною її бідою стала епідемія тифу. На початок грудня кількість тифозних у армії досягла 35 тис. чоловік. Вони сковували пересування армії і змушували її до позиційної оборони. Слащов пізніше писав,

що Махно припустився великої помилки, коли, майже рівномірно розтягнувши свої частини навколо Катеринослава, намагався вести його позиційну оборону. Оборона вийшла пасивною. Тим часом білі здійснили свій задум. Відволікаючи увагу махновців демонстративними атаками з боку Синельникового, вони глибоко ешелонуваною групою прорвали фронт біля П'ятихаток, далі захопили Верхньодніпровськ, після чого заперкли бої точилися поблизу Сухачовки і в районі Карнаухівських хуторів.

На світанку 19-го грудня денікінці повели активні наступальні дії на Катеринославо з двох берегів Дніпра. О 10-й годині ранку денікінці увірвалися в місто, захопили 2 бронепроїзди, 4 гармати і до 3 тис. полонених (в основному, це були хворі тифом, евакуювати яких махновці не встигли).

Залишивши в Катеринославі хворих і частину обозу, Махно зумів таки вивести з-під удару рештки армії. Слащов, оцінюючи значення своєї перемоги, писав, що поразка махновців і морально, і матеріально була жорстокою, але частковою, тому що "більша частина військ все ж залишилася цілою і могла бути зібрана для наступних дій і повернення Катеринослава з усіма його благами".

Так воно й вийшло. Махно поставив за мету повернути місто. Вже 24-го грудня, зібравши в кулак свої частини, він повів наступ на Катеринославо. Бої за місто точилися довго, обидві сторони несли втрати, корпус Слащова виявився затиснутим у місті, але й махновці не були в змозі вести активні наступальні дії. Армія (вірніше, рештки її) на очах втрачала боєздатність і розвалювалася.

30 грудня на нараді командного складу повстанської армії було прийняте рішення про негайний відступ, лінію зосередження військ: Кічкас—Неедорф—Чумаки.

Тим часом на північному фронті відбулися разючі зміни. Денікінська армія відступала по всьому фронті. Кавалерію Шкура знову кинули під Ростов, Слащову командування поставило нове завдання — негайно прориватися в Крим, щоб забезпечити туди відхід білих армій. Відступаючи на південь, денікінські частини своєю чергу тиснули махновські. Відступ Махна пояснювався майже повною відсутністю сил у 1-у Донецькому корпусі. На щастя, білим було вже не до Махна, на них активно наседали червоні частини. Штаб повстанської армії і скористався з такої ситуації

для збору своїх окремих розрізнених частин. Коли в ніч з 4-го на 5-е січня 1920 року підрозділи Слащова намагалися відірватися від переслідування червоних, залишили Олександрівськ, туди оперативно увійшли повстанці, випередивши передовий загін 45-ї дивізії Червоної Армії на декілька годин. Махновці, напевне, знали, що наступного дня їх чекає зустріч з Червоною Армією. Але якою вона буде? Як оцінять червоне командування, радянська влада внесок повстанства у розгромі Денікіна?

СОЮЗ ЧИ БОРОТЬБА?

Історія попереднього невдалого союзу з радянською владою була сильною пересторогою для Махна і його найближчого оточення. Проте вони не піддавалися спокусі зведення особистих рахунків з комуністами. В повстанську армію в серпні 1919 року потрапило чимало комуністів з числа бійців і командирів частин Червоної Армії, які перейшли на становище повстанців. Їх ніхто не переслідував за політичні переконання, частина командирів залишилася на своїх посадах. З моменту зайняття Олександрівська повстанцями, губком КП(б)У почав роботу по встановленню зв'язків з комуністами повстанської армії. Скориставшись довиборами членів ВРР на Олександрівському з'їзді, більшовики провели до складу ради свого представника С. Невиського, згодом він став навіть членом президії ВРР. Проаналізувавши всі матеріали, які зараз відомі, можна зробити висновок, що більшовики залишені в тилу для підпільної боротьби з денікінцями, після зайняття району махновцями своє головне завдання побачили не в зміцненні повстанської армії, підвищенні її боєздатності, а, навпаки, в підривній роботі серед її бійців і командирів.

Було б наївно думати, що діяльність більшовиків і серед повстанців і серед пролетаріату Катеринославщини залишалася глибокою таємницею для махновської контррозвідки. Очевидно, оскільки, на думку Махна, ці дії не являли серйозної загрози, він вирішив утриматись від якихось заходів, крім пропагандистських. Це додало впевненості більшовикам з Катеринославського губпарткому. Починає проводитися все більша робота по зміцненню своїх осередків в махновських частинах, по відбору командирів-комуністів для слухної нагоди об'єднання з червоними частинами, по розкладанню махновських частин. Особливо велика ставка в ця "грі" робилася на командира 3-го Кримського полку, більшовика Полонського. Він розглядався як особа, яка могла б очолити анти-махновський переворот в повстанських частинах.

На початку 1920 року в повстанській армії відбулася майже

детективна подія, яка дістала широкий розголос. В нинішній історичній літературі без неї не обійшлося ні одне видання, а раніше вона широко використовувалася для подання Махна в “чорних” фарбах.

В кінці листопада—на початку грудня шторм зібрав нараду комскладу армії. На неї з Нікополя прибув Полонський. Скориставшись нагодою, губпартком влаштував засідання, на якому заслухав Полонського. Його робота “була визначена великими успіхами в комплектуванні командного складу партійцями”. Несподівано прямо на засідання губпарткому з’явився незнайомиць, який відрекомендувався представником ЦК КП(б)У Захаровим, свої повноваження він підтвердив мандатом. Як виявилось пізніше, це був представник махновської контррозвідки.

Починаючи з цього моменту події почали розгортатися швидко і драматично. На квартирі, де зупинився Полонський, і куди він нібито запросив Махна на дружню вечірку з приводу свого дня народження, Полонський був заарештований і разом з дружиною і двома однополчанами-комуністами 2 грудня розстріляний махно вською контррозвідкою. Ця історія викликає багато запитань. Коло доступних джерел обмежене, а факти і свідчення, наведені в них, непевні і суперечливі. Кожен автор намагається показати згадані події в потрібному кольорі. В зарубіжній, наприклад, історіографії стверджується, але без достатніх, мабуть, підстав, що Полонський мав спеціальне завдання ВУЧК ліквідувати Махна. Прозорий натяк на те, що підпілля не виключало можливості терористичного акту проти Махна, можна знайти в спогадах катеринославського більшовика В. Мирошевського. Ось що він пише: “Нами був створений нелегальний армійський комітет, настроєний вельми агресивно щодо “батька”, який неодноразово добивався від губпарткому дозволу здійснити військовий переворот. Було дуже важко утримати армійців від рішучих кроків, що могли передчасно розкласти повстанство”. Більшовики намагалися забезпечити перехід махновських частин в лави Червоної Армії, але шукали вони не шлях до підготовки союзу двох армій, а вели цілеспрямований розклад повстанської. Що ж могло чекати Махна в такому випадку? Почесна відставка? Маловірогідно.

Цілком очевидно, що інтрига проти Махна велася. Але наскільки вона далеко зайшла, чим і коли мала закінчитися? В спогадах

учасників засідання губпарткому згадується, що після засідання його члени розпрощалися з Полонським “з тим, щоб зустрітися наступного дня і поділитися додатковою інформацією про нараду командирів. Крім того, ми домовилися рано-вранці послати до нього на квартиру за деякими даними для центру і грошима...”

Як бачимо, тут багато незрозумілого. Які дані для центру повинні були з’явитися у Полонського вранці наступного дня? Можливо, він розраховував отримати інформацію під час вечері з Махном? Але чому тоді ввечері до Полонського було послано трьох чоловік? Якщо Полонський щось задумав, то, певно, йому потрібні були помічники.

І все ж версія про замах на Махна надто гіпотетична. Навіть, якщо відкинути те, що в розпал наступу Червоної Армії, втрата верхівки командування повстанцями могла б негативно відзначитися на їх опорі денікінцям. Махно і контррозвідка не змогли навести серйозних аргументів на користь висунутих ними версій про спробу Полонського отруїти “батька”, а потім про те, що Полонський готував заговор. (Цим мабуть і пояснюється швидкий розстріл Полонського). У ВРР і штабі армії повідомлення про розстріл викликало бурхливу реакцію. В. Білаш згадує, що Махно 3 грудня був викликаний на засідання ВРР, де від нього почали вимагати пояснень. В свою чергу, Махно заявив: “Якщо якийсь негідник почне вимагати звіт, ось йому”, — і показав на маузер. Разом з тим, як свідчать документи, проти більшовицької організації Махно і контррозвідка ніяких звинувачень не висунули. Події, пов’язані з розстрілом Полонського, дальшого загострення не набули, більшовиків не чіпали, газета “Звезда” продовжувала виходити до того часу, аж поки місто не перейшло до рук денікінців.

Факти схиляють до висновку про те, що інцидент з Полонським не носив характеру кампанії, спрямованої проти комуністів, як це пізніше намагалася подати більшовицька пропаганда, а потім і радянська історіографія. З іншого боку, вбивство Полонського було не результатом розкриття замаху на Махна, а, ймовірно, наслідком гіпертрофованої підозри, якою страждав “батько”, а, можливо, й інтригою його розвідки, яка була не проти довести командуючому свою вірність. Розстріл командира полку не додав Махнові ні слави, ні популярності, навпаки, після цієї події намітився розкол і в штабі армії, і в ВРР. Проте, за грудневими боями, коли кожен день

приносив десятки і сотні жертв, цей випадок, якщо не забувся, то відійшов на другий план, і про нього не згадували.

Успішний розвиток наступу Червоної Армії ще у листопаді з усією очевидністю поставив перед повстанцями питання про характер майбутньої зустрічі двох армій. Селянство, спробувавши денікінського режиму, знову взяло орієнтир на радянську владу. Його хвилювало лише питання: чи й цього разу радянські органи будуть нав'язувати мужикові політику комун, артилей і радгоспів, хлібної диктатури, репресій? Все це відбилося і на позиції махновців.

В газетах, що виходили в махновців в листопаді—грудні, точилася дискусія навколо поведінки повстанської армії при об'єднанні з червоними військами. Більшість авторів схилилася до думки, що потрібен союз махновців з радянською владою для подальшої боротьби з контрреволюцією. Але потрібні й певні перестороги, щоб грізний диктатор, під яким розумілася компартія, не повторив зрадиництва проти махновців, як це було в травні—червні 1919 року.

Аналогічну точку зору висловлював і сам Махно: "Даремні всі крики комуністів-більшовиків про те, що між повстанцями України і червоноармійцями може бути зіткнення. Як повстанці, так і червоноармійці добре знають, що вони брати, рідні брати праці". І це переконує в тому, що головний орієнтир, який обрали махновці, полягав у прагненні домовленості, союзу з Червоною Армією для остаточного розгрому денікінщини. Цей союз повинен будуватися не на повному і безумовному підкоренні махновців більшовицькій диктатурі, а на певних політичних умовах. Правда, однасторонності у махновському керівництві не було, визрівав новий конфлікт "батька" з ідейними анархістами. Першою явною ознакою його стала відставка Воліна з поста голови Військово-революційної ради 25 листопада 1919 року, потім вогню додав розстріл Полонського, а на початку січня 1920 року анархісти залишили махновщину, і цей факт не викликав у Махна ні найменшого жалю. Він добре розумів і місце анархізму у махновщині, і те, що наступна доля повстанської армії вирішуватиметься не в суперечках про чистоту анархістської ідеї, а у взаєминах селянства з радянською владою, буде залежати від позиції більшовицького керівництва щодо повстанства. Якою буде вона на цей раз, чи зазнає змін порівняно з весною? В особистих оцінках Махна було більше скепсису, ніж надії. Треба було чекати, а головне — рятувати залишки армії.

В поглядах вищих представників радянської влади на махновщину однасторонності не було, як і не було однасторонності в поглядах на майбутню економічну політику щодо селянства на Україні. Я. Яковлев, Д. Мануїльський, В. Затонський та інші, які не несли прямої відповідальності за курс, що зазнав краху, по суті, відверто говорили про політичну кризу радянської влади на Україні, викликану відірваною від реалій життя, від потреб селянства політикою в різних галузях, в першу чергу в продовольчій справі, аграрних перетвореннях і національних відношеннях. На думку Яковлева, лише докорінно змінивши своє ставлення до села, можна було розраховувати на успіх.

Але були й відверті прихильники "воєнного комунізму" та боротьби з повстанцями. Серед таких можна назвати Х. Раковського, Є. Бубнова, Л. Троцького. У всіх бідах, які звалилися на Україну за часів революції і громадянської війни, вони звинувачували українського куркуля. Він, стверджував Троцький, — господар села, він прибрав до рук гвинтівку, озброївся до зубів, знахабнів і є "елементом анархії і руйнування всіх взагалі основ людського існування на Україні". Тому перше завдання Червоної Армії на Україні — роззброєння куркуля. Друге завдання, яке ставить Троцький, — ліквідація безпосередньо повстанства і партизанщини: "Ми будемо за допомогою організованої військової сили проводити тверду і непохитну політику відносно повстанства". Отже, позиція чітка, цілком однозначна, як і раніше, махновці — вороги, і вони повинні бути знищені.

В наказах, які відправлялися військовим частинам, вказувалося на необхідності вжиття заходів проти зараження повстанством червоних частин, на піднятті ролі агітації. Суворо заборонялося постачати повстанські загони. При контакті махновські частини роззброювати. У випадку, коли партизани відмовляться підкоритися, піддавати їх нещадному покаранню, при цьому строго і точно розраховувати удар. Для розправи використовувати лише безумовно надійні частини. Найсуворішим заходам покарання піддавати в першу чергу командний склад і куркульську верхівку загону.

Накази вказували на тісний зв'язок між повстанськими загонами і селянством України, тому спеціальним пунктом ставилося завдання "безумовного і загального роззброєння сільського населення". Для цього рекомендувалося вживати всіх можливих заходів,

в тому числі повальні обшуки, грошові і натуральні штрафи, застосування кругової поруки, системи заложників, розстрілу та ін.

Для початку ліквідації махновців був потрібний лише якийсь привід. Командування Червоної Армії шукало не союзу з повстанською армією, а створювало прецедент, який би дозволив так чи інакше її позбутися. Для цього махновцям було передане розпорядження Південфронту виступити на захист Радянської Республіки проти поляків в районі Мозиря. Віддаючи цей наказ, червоне командування ні на мить не вагалось в тому, що Махно його не виконає. Через це і робилася саме на нього ставка.

Але, якщо припустити на мить, що Махно згодився б перекинути повстанців під Мозир. Відірваний від селянського середовища повстанський загін розтанув би в боях, як скупі залишки снігу під весняним сонцем. Але суть махновщини якраз і полягала в нерозривному зв'язку повстанської армії з селянським середовищем, яке її породило. Ця армія ніколи не відігравала самостійної ролі, її єдиним і постійним завданням був захист, відстоювання селянських інтересів. Саме реальна загроза цим інтересам змушувала селян брати в руки гвинтівку і ставати повстанцем. Захищаючи рідні місця, повстанці демонстрували героїзм, винахідливість, боєздатність і здатність до самопожертви. З великим небажанням, як правило, під безпосередньою загрозою розгрому з боку переважаючого ворога вдавалися вони до короткочасного відступу з рідного району і незмінно поверталися назад. Як тільки небезпека зникала, широкий селянський загаль вважав свою місію у повстанстві виконаною і масово брався до свого головного заняття — праці коло землі. Постійно навколо Махна перебувало лише порівняно невелике армійське ядро. Певно, Махно і штаб армії при бажанні могли перекинути це ядро в Білорусію під Мозир. Що їх там чекало? З однаковою вірогідністю можна стверджувати: оточення, роззброєння і розстріл чекістами, або успішні військові дії на фронті, кар'єра червоного генерала для самого "батька". В усякому разі вивід армії з району поставив би Махна і ядро армії за межі селянського руху і значно спростив би завдання більшовиків по оволодінню становищем на Україні, запровадженню тут системи диктатури пролетаріату.

По суті, наказ червоного командування означав для Махна і його близького оточення ультиматум-альтернативу: або підкоритися

ціною розриву з селянством, або не підкорятися і бути оголошеними ворогами радянської влади.

У відповідь на це, Махно в своїй телеграмі "всім, всім, всім" заявив, що поки центром не з'ясовані взаємини між Червоною Армією і самостійною повстанською армією, не може бути і мови про виконання таких наказів. Далі у цій програмі зазначалося, що повстанці, які дорогою ціною купили позбавлення від денікінщини, мають право на відпочинок і що повстанська армія бунтарів, яка зуміла відвести удар Денікіна, зуміє дати відсіч усім спробам досягнути на її незалежне життя.

Разом з тим штаб, щоб уникнути можливого кровопролиття між Червоною і повстанською арміями, останню наказав розпустити по домівках на місячний відпочинок. Сам Махно, якого звалив тиф, з невеликим загonom вирішив передислокуватися в район Гуляйполя.

Важко гадати, як склалися б події, якби махновська армія не була б розпущена. Але такий перепочинок був їй вкрай необхідний, та й той розвал армії, що почався, Махно вже не міг зупинити. Але після цього, махновська армія вже ніколи не досягала тієї чисельності, яка була в неї раніше. Та й поодинокі загоони, повстанці-махновці, що по всіх дорогах тяглися до своїх домівок, були легкою здобиччю для каральних червоних частин.

Але й червоні не виявили особливого ентузіазму в репресіях проти махновців, яких ще вважали соратниками по боротьбі. Тому проходила часта заміна одних частин на інші, більш надійні.

Репресії проти повстанців і місцевого населення, що їм співчувало, супроводжувались активною кампанією в більшовицькій пресі, націленою проти махновців.

В. Білаш про ці події згадував: "Наші командири розстрілювалися, незважаючи на те, хворі вони, чи здорові. Таке становище змусило мене тікати з міста. Зі мною була група в 7 чоловік. Проїжджали села: Знамянку, Дніпровку, Попове, Копані, Вербове, Петропавлівку і Пологи. На моїх очах на Крим проходили червоні частини. Вони вели чистку махновщини, обеззброюючи групи тифозних повстанців, розстрілюючи багатьох командирів. Було жахливо дивитися на цю криваву картину і хотілося крикнути: "Зупиніться, безрозсудні, махновці з вами!"

Штаб махновської армії стояв у Гуляйполі. Махно хворів на

тиф і поїхав з охороною в Дібрівки. Становище склалося катастрофічне, тому що армія остаточно була паралізована і розбрелася по домівках.

25 січня червоні частини оточили Гуляйполе і після короткого бою зайняли його. Їм дісталися великі трофеї і до 300 хворих махновців. Повстанська армія як єдине організоване ціле припинила своє існування, але раз по раз в селах навколо Гуляйполя виникали незначні конфлікти між червоними частинами і дрібними групами махновців. Ці конфлікти піднімали ще більше репресії радянської влади проти повстанців і селян. Прихід червоних дивізій в будь-яке село неодмінно супроводжувався захопленням місцевих селян, яких потім розстрілювали, як махновців, або як заручників за них. Це в свою чергу викликало обурення місцевого населення, яке охоче підтримує махновців і поповнює їх ряди.

Як тільки на початку лютого Махно відчув себе краще після тифу, його "армія", в якій ледь нараховувалось два десятки бійців, почала здійснювати свої рейди по району з метою об'єднання розпорошених повстанських груп. Червоні частини без особливих результатів ганялися за загоном Махна. Останній показував кращі зразки партизанської тактики, легко відривався від переслідувачів, завжди мав чітку інформацію про їх пересування і наміри противника, несподівано наносив удари, хоч і не ставив перед собою прямого завдання розгортання активних наступальних дій проти червоних частин. Надто нерівними були сили.

Тактика Махна була далеко не прямолінійною, він мав і свої політичні розрахунки. Виходячи з них, махновський терор поширювався, як правило, на представників державних органів влади, агітаторів-більшовиків, командний склад каральних і продовольчих загонів. Рядових червоноармійців махновці лише роззброювали і відпускали, бажаючих брали до свого загону. Робилося це з різних причин, не останньою серед них була і та, що червоноармійці переставали вести активні дії проти махновців, оскільки знали, що в такому разі їм ніщо не загрожує. При активних діях проти них махновці були нещадні. Зачепив махновський терор і колишніх повстанців. Як не намагався Махно заохотити їх до продовження боротьби, вони вперто не хотіли воювати з радянською владою. Пасивність селянства викликала озлоблення в Махна, яке виявлялося по-різному, включаючи і терор.

Духовна криза, як наслідок надзвичайно швидкого переходу від колосального піднесення повстанського руху у жовтні—листопаді 1919 року до повного розвалу у січні 1920 року, охопила більшість керівного ядра махновщини. В. Білаш згадував, що зиму й весну 1920 року він, Вдовиченко, Бондарець, Миронов, Долженко та ряд інших помітних в махновських лавах діячів переховувалися на Миколаївських хуторах біля Новоспасівки Бердянського повіту. Весь цей час ішли нескінчені і гострі суперечки, аналізувалася ситуація, називалися помилки і пропонувалися можливі виходи з ситуації, що склалася.

Махно теж всю зиму перебував у складній духовній кризі. Ще на початку січня, коли армія відступала під ударами білих, він відчував себе лідером, переконував однодумців у швидкоплинності невдач і перспективах повстанства, закликав до самопожертви. І знову, як і у червні 1919 року, він був відкинутий більш могутньою силою від справи революції: хто не такий, як ми, той проти нас. Армія розвалювалася на очах, вчорашні повстанці вперто не бажали братися за гвинтівку, в загоні залишилося декілька десятків чоловік. Як затравленому звіру, доводилося йому відбиватися від постійних переслідувань. Було від чого втрачати голову. "Батько" часто п'є, апелює до свого оточення, лютує від пасивності селянства. Чи достатньою мірою розуміє він зміну ситуації? Чиї інтереси відстоює у абсолютно безперспективній боротьбі, яка приносить лише нові страждання, нову кров і нове горе?

На початку 1920 року радянська влада на Україні була відновлена. Селянство доброзичливо зустрічало Червону Армію як визволительку від денікінського режиму. Сподівалися селяни і на те, що більшовики, навчені гірким досвідом, на цей раз відмовляться від політики "воєнного комунізму" на селі.

Рішення VIII Всеросійської конференції РКП(б) безоглядній політиці колективізації поклали кінець. На початку лютого 1920 року Всеукрревком видав новий земельний закон, який проголошував зрівняльний поділ землі, добровільність у створенні колективних господарств, обмежував кількість і земельну площу радгоспів. Закон від 5 лютого одержав повну народну підтримку, здавалось, що він міцно зв'яже селянство з радянською владою. Та досить швидко стало зрозуміло, що новий земельний закон не являє собою принципово нову політичну лінію, спрямовану на те,

щоб заспокоїти село і дати йому можливість спокійно працювати, а лише є тактичним ходом, рецидивом у системі “воєнного комунізму” та “диктатури пролетаріату”. У 1920 році “воєнний комунізм” не лише зберіг свої характерні риси, але й набув певної завершеності. Україна протягом цього року залишалася полігоном, на якому випробувалися і удосконалювалися до повної абсурдності ліворадикальні новації.

Щоб запобігти зростанню негативних настроїв пролетаріату, уряд доклав зусиль для подолання, насамперед, продовольчої кризи. Але який шлях він обрав? Традиційний, “воєнно-комуністичний”. Як і минулого року, на Україні була застосована продовольча розверстка, а це означало одне — селянство не вправі розпоряджатися наслідками своєї праці. Хліб понад встановлену норму примусово вилуча вся з господарств. У 1920 році до збіжжя додалися розверстки на м'ясо, яйця та окремі види овочів. Для стягнення з селян продрозверстки використовувалася величезна армія продзагонів, частини трудової та військ внутрішньої служби.

Поставивши за мету будь-що виконати продрозверстку, зміцнити свої позиції серед селянства, більшовики знову зробили ставку на внесення класової боротьби в село. Оголошувалася війна куркулеві, який на той час в країні був єдиним виробником товарного хліба. Війна з ним і обернулася величезним голодом, який пройшов країною в 1921—1922 роках.

З весни 1920 року радянські і партійні органи доклали всіх можливих зусиль, щоб поділити село на “своїх” та “чужих”, провести так звану політичну диференціацію села, в основу якої було покладено рівень заможності. З травня почався процес організації комітетів назаможних селян, які проголошувалися головним інструментом впровадження і зміцнення радянської влади на селі.

Основне завдання, яке покладалося на КНС, полягало у тому, щоб завдати якомога відчутнішого удару по заможних верствах села. Комнезамівці активно вилучали “куркулів” з складу волосних і сільських Рад під час спеціальної ударної кампанії, яку проводив влітку Наркомат внутрішніх справ. Комнезами доклали зусиль і при перерозподілі селянської землі, коли у заможних селян вилучалися угіддя понад зрівняльну норму.

Причина незаможності в селах України була різна. Іноді це було безземелля, відсутність хазяїна та ін. Але іноді це було про-

сто не бажання людей працювати, лінь, алкоголізм і т.н. Тому дуже часто до КНС потрапляли люди, які були просто сільськими люмпенами. Вони не користувалися авторитетом у земляків, але будь-що намагалися пожитися за їх рахунок. Це також викликало негативні емоції у селян.

Внесення елементів класової боротьби в село, межиусобиця, яка розділила селянство, були помітним дестабілізуючим фактором. З одного боку, більшовики намагалися використати його, щоб оволодіти ситуацією на селі, з іншого — він посилював повстанський рух, сприяв успіхам білополяків та Врангеля.

Всю весну 1920 року загін Махна не залишав Катеринославську губернію, і лише час від часу виходив за межі Гуляйпільського району. На початку травня він нараховував 500 шабель і 700 багнетів. Одночасно досить активно діяли дещо менші і зовсім невеликі загоны інших махновських командирів.

Настрій населення в багатьох пунктах України в оперативних зведеннях Червоної Армії згадується як махновський.

8 травня на засіданні командного складу махновського загону було вирішено форсовано відбудувати повстанську армію. З цією метою Махна обрали командуючим армією, а Білаша — начальником її штабу.

Для боротьби з махновцями червоне командування вирішило використати 1-у Кінну армію, яка передислоковувалась через Україну на Західний фронт. Наслідки збройної боротьби з повстанськими загонами були незначними, але один з боїв (14 травня) ледь не закінчився повним розгромом. Махно вирішив напасти на штаб однієї з будьонівських дивізій, але оговтавшись від першого удару, червоні кіннотники взяли верх. Махновці втратили полоненими 2,5 тис. повстанців, половину з яких було розстріляно.

Нищівна поразка налякала Махна, він вирішив негайно залишити район пересування 1-ї Кінної армії. В другій половині травня — на початку червня махновці здійснили перший в 1920 році рейд на північ від рідних місць. Пройшовши за 3 тижні 350 верст через села Павлоградського, Новомосковського і Бахмутського повітів, вони з невеликого загону перетворились у значну бойову одиницю, яка нараховувала до 5 тис. багнетів і 1 тис. шабель, мала на озброєнні 6 гармат і 180 кулеметів. В. Білаш писав, що, насамперед, це було наслідком жорстокого ставлення червоних військ до насе-

лення. “В кожному повіті селянські групи незадоволені — одні продрозверсткою, інші — гоніннями, обсіявшись, почали організовувати нові загони, які вливалися в нашу армію,” — відмічав він.

Влітку 1920 року рейди були основним тактичним прийомом, який застосовували махновці. За цей час вони побували в Бахмутському, Ізюмському, Костянтиноградському, Кобеляцькому, Новомосковському, Павлоградському, Кременчуцькому, Полтавському, Зіньківському, Миргородському, Старобільському повітах, були на території Облaсті Війська Донського. За підрахунками українських чекістів, протягом літа повстанці подолали відстань, яка перевищувала 2 тис. верст. Вони пройшли через сотні сіл, а, зміцнівши, не минали й міст. Рейди Махна, фактично, паралізували радянську роботу в селах Лівобережжя. Створені там ради, комнезами існували номінально, в кращому випадку діяли час від часу. Просування повстанської армії супроводжувалося тотальним знищенням радянського державного апарату, розгромом комуністичних організацій та комнезамів.

Поява повстанської армії в тому чи іншому районі стимулювала зростання місцевого повстанства. Про це піклувалися і самі махновці. Під час рейдів їх штаб виділяв із свого складу командирів ініціативних груп, які залишалися в окремих місцевостях для організації повстанського руху. Місцеві партизанські загони махновці розглядали як свій постійний резерв, який при необхідності в будь-яку хвилину можна було влити в повстанську армію.

Порівняно з осінню 1919 року, її структура і керівні органи дещо змінилися. 28 травня на загальних зборах командного складу було обрано Раду революційних повстанців України (махновців). до складу якої увійшли Махно, Білаш, Хохотва, Буданов, Попов. Рада була визнана керівним органом махновщини, як у вирішенні політичних, так і суто військових проблем.

9 липня на засіданні комскладу було обговорено питання про каральну політику махновщини і створення відповідного органу. У одноголосно прийнятій резолюції відзначалося, що командирам і повстанцям категорично забороняється самочинно здійснювати розстріли, в тому числі червоних командирів, комуністів, міліціонерів, комнезамівців і радянських працівників. Їх долю повинна вирішувати Комісія протимахновських справ. До її складу були обрані Зуйчен-

ко (голова), Галина Кузьменко та Василевський-Чайковський (члени).

Військова сила повстанської армії, за даними, які оперативно-секретне управління ВУЧК мало на кінець літа 1920 року, складалася з трьох полків піхоти і двох полків кавалерії, кулеметного полку та артилерійської частини. При командармі, як і раніше, знаходилася “батьківська чорна сотня”. Армія мала тачаночний обоз, до складу якого входив похідний лазарет. При штабі армії знаходилися відділ постачання та агентурна розвідка.

В цей час значні сили Червоної Армії знаходилися на Західному фронті, де точилися бойові дії з білополяками. Сили, що діяли проти махновців склалися в основному з частин ВОХР, їх кількість не перевищувала одного батальйону на повіт. По суті, такої сили повинно було вистачити для того, щоб провести каральну експедицію проти села чи волості, що не бажали здавати хліб по розверстці, або щоб вести боротьбу з дрібними місцевими бандами. Проти повстанської армії такі частини були безсилимi і, як правило, ставали легкою здобиччю махновців. Єдиною серйозною бойовою одиницею, яка деякий час протистояла повстанській армії, ведучи її переслідування, були війська, підпорядковані начальнику тилу Південно-Західного фронту. Чисельно вони склали п'ять армійських бригад. Саме з ними махновці вели найбільш запеклі бої. Але неефективність тактики протистояння повстанцям і тісний зв'язок з селом гарантували повстанську армію від особливих небезпек.

В кінці літа 1920 року махновська армія становила грізну військову силу. Анархісти (Барон, Алий, Тепер), які повернулися влітку до Махна, підбизвали його і Раду революційних повстанців на захоплення певної території, де можна було б вдатися до анархістських соціальних експериментів. “Батько” вагався, його увагу все більш привертала дії білгвардійців, які в червні вийшли з Криму і розгорнули наступ у Північній Таврії.

БОЇ З ВРАНГЕЛЕМ ТА КРИМСЬКА ОПЕРАЦІЯ.

4 квітня А. Денікіна на посту головнокомандуючого Збройними силами Півдня Росії змінив П. Врангель. Він заходився не лише реорганізувати армію, але і суттєво почав міняти політичний курс свого попередника. Про новий похід на Москву вже не могло бути мови, разом з тим Врангель рішуче відвів спроби західних дипломатів схилити його до переговорів з більшовицькою Москвою. Свою політичну стратегію він визначив в одному з квітневих інтерв'ю кримській пресі так: "Не триумфальною ходою на Москву можна звільнити Росію, а створенням хоч би на клапті російської землі такого порядку і таких умов життя, які б притягли до себе всі подуми і сили народу, що стогне під червоним гнітом".

Врангель одразу ж заявив про відмову від ідеології "єдиної і неподільної Росії", урочисто обіцяв Дону і Кубані не порушувати автономні права козацтва, зробив ряд кроків у пошуках контактів з петлюрівським урядом України. Та наріжним каменем своєї платформи Врангель вважав докорінну зміну стосунків з селянством. Навчений гірким досвідом Денікіна, він насамперед схопився за ідею радикальної земельної реформи. Закон про землю розроблявся прискореними темпами і був підписаний головнокомандуючим 7 червня 1920 року, на другий день після виходу білих з Криму.

Зміст закону зводився до того, що основний земельний фонд передавався у розпорядження спеціально обраних повітових і волосних земельних рад, які мали визначити норми землеволодіння в повіті і провести розподіл землі між землеробськими господарствами. Земля надходила у повну особисту власність останніх. Оплата її здійснювалася шляхом щорічної передачі у державний хлібний фонд п'ятої частини середньостатистичного річного урожаю з кожної десятини протягом 25 років.

Намагаючись привернути селянство аграрною реформою, Врангель розраховував вирішити у такий спосіб декілька важливих завдань. Зокрема, зміцнити і поповнити армію, забезпечити її підтримку населення, але чи не найзаповітнішою мрією стає праг-

нення використати у боротьбі з більшовиками селянський повстанський рух. Пам'ятаючи з власного досвіду силу ударів повстанської армії, білі добре розуміли, яку небезпеку вона може являти у тилу червоних. Якби білі заручилися підтримкою повстанства, сперлися на його військову силу та авторитет Махна серед селянства, і їх шанси на успіх зросли б незрівнянно.

Отже робиться декілька спроб врангелівського штабу зав'язати прямі контакти з махновцями. Перша з них припадає ще на квітень 1920 року, коли посланець штабу військ Новоросії поручик Єрмаков був перехоплений чекістами. У нього виявився мандат і детальна інструкція щодо ведення переговорів.

Не поталанило й капітану Михайлову, хоч у червні в ранзі парламентаря він зумів дістатися штабу повстанської армії. При ньому виявився лист, підписаний начштабу Збройних Сил Півдня Росії генералом Шатіловим. Махновцям пропонувалося іти пліч-о-пліч з Російською армією у боротьбі проти комуністів, сприяти білим у "остаточному розгромі військ Троцького". Конкретно ставилося завдання — руйнувати червоний тил, особливо транспортну систему. Звучали обіцянки допомагати зброєю, спорядженням, спеціалістами.

Після короткого обговорення пропозиції у махновському штабі було прийняте рішення про страту парламентаря. Всупереч всім існуючим моральним і правовим нормам щодо парламентарів, капітана Михайлова повісили. І, ніби навмисне демонструючи своє презирство до моралі і паталогічну жорстокість до ворогів революції, до лоба повішеного цвяхом прибили відповідь генералу Врангелю. Таким чином махновці продемонстрували своє ставлення до білогвардійців.

Не досягнувши реальної угоди з Махном, врангелівці вдалися до її містифікації. У їх пресі почали з'являтися статті, які розхвалювали "батька", зображали його союзником білих. Удаючи заключення угоди з Махном, білі запропонували співробітництво колишнім махновським командирам. Серед тих, які згодилися на це були Володін, Савченко, Яценко, Чалий, Прочан, Хмара, Голик та інші. Мотиви, які підштовхнули зазначених атаманів до спілки з Врангелем, були різними. Окремі з них зробили це за прямими вказівками "батька" Махна, який розраховував у такий спосіб створити у білій армії "п'яту колону". Частина повірила врангелівській

пропаганді про союз з повстанською армією, частина — за власним розсудом та ініціативою. У всякому разі, Махно пізніше, коли до його рук потрапляли такі атамани, ставився до них по різному, одних залишав командувати своїми частинами, інших — розстрілював.

Успіхи на фронті, яких врангелівці добилися влітку 1920 року, пропаганда нового земельного закону і використання імені Махна в агітації мали свої наслідки. Роздратовані черговою хвилею “воєнного комунізму” селяни Північної Таврії та Катеринославщини проявили певну терпимість до Врангеля. В тилу його військ не спалахнуло таких повстань, як свого часу в тилу Денікіна. Правда, не відбулося і масового походу селянства у білу армію, але декілька частин з колишніх махновців білим все ж таки вдалося організувати.

Безчесну гру навколо імені Махна, започатковану врангелівською пресою, несподівано підхопили радянські органи агітації і пропаганди. Влітку 1920 року в багатьох радянських виданнях поряд з традиційними звинуваченнями махновщини, з'явилася ще одна пріоритетна тема: звинувачення Махна у зв'язках і союзи з Врангелем.

“Батько” Махно, як і Рада революційних повстанців України (махновців), вважали себе послідовними і непримиренними ворогами білого руху. Якими б жорстокими репресіями радянська влада не була по селянству і, безпосередньо, по махновцях, як би скрутно не доводилося повстанській армії у боях з червоними частинами, жодного разу ні Махно, ні його оточення навіть не обмовилося про можливість спільних дій з білогвардійцями, хоч і не виключали можливості вести боротьбу на два фронти: і з білими, і з червоними.

І все ж у махновському штабі не могли не розуміти, що ситуацію, яка склалася влітку 1920 року на Україні, визначають, насамперед, не дії повстанців, а боротьба червоної та білої армій.

Червона Армія переживала в цей час не кращі свої часи. З кінця весни значні її контингенти були перекинуті на театр радянсько-польської війни. Ініціатива там переходила від однієї сторони до іншої і вимагала максимального напруження сил. Цим скористався Врангель. 6 червня біла армія почала операцію по виходу з Криму. Наступ білих продовжувався до 24 червня і

закінчився захопленням Північної Таврії. Кінець липня — початок серпня пройшли в запеклих боях в районі Олександрівська. В середині вересня армія Врангеля почала новий наступ. 19 вересня білі захопили Олександрівськ, 22 вересня — станцію Синельникове, 28 вересня — Маріуполь. Таким чином, все літо махновський район був епіцентром бойових дій, а у вересні повністю перейшов під контроль білогвардійців.

Перед махновським командуванням поставало питання про дальшу діяльність. На початку липня, повернувшись з чергового рейду по тилам червоних, командний склад повстанської армії провів нараду. На ній частина командирів на чолі з Білашем виступила за укладення союзу з радянською владою. Махно вважав, що заради перемоги більшовиків не варто ставити під удар повстанську армію, що краще відійти у глибину України, захопити там район для анархістських експериментів. За пропозицію “батька” голосувала більшість. Щоб не ускладнювати ситуацію червоних, махновці вирішили негайно вийти з району і вже наступного дня розпочали новий рейд.

Існувала також версія, що махновці спершу почали рейд у врангелівський тил, але зіткнувшись з червоними частинами, змушені були ретируватися і замість рейду до білих вдалися до такого ж у червоному тилу. 19 липня з Ізюма Махно надіслав голові РНК УСРР Х. Раковському телеграму. В ній говорилося, що в той момент, коли махновці рухалися на фронт проти Врангеля, вони позрадницькому були зупинені значними частинами Червоної Армії. Далі йшли стандартні звинувачення “власителів-комісарів” в тому, що вони партійні інтереси ставлять вище інтересів революції.

Отже, так чи інакше питання про стосунки з радянською владою і боротьбу з врангелівцями влітку 1920 року постало перед махновцями. В. Білаш писав, що маршрут четвертого рейду через Лівобережжя на Дон був підказаний повстанцям газетними повідомленнями про десант врангелівців, який висадився 9 серпня між Маріуполем і Таганрогом. Десант полковника Назарова мав за мету підняти повстання на Дону, махновці ж вирішили, що саме там вони зможуть вступити в бій з білими. Але на той час, коли вони дісталися річки Чиру, білий десант був розгромлений, а махновці потрапили під удари червоних частин. Ще по дорозі на Дон, в одному з боїв, 28 серпня Махно був важко поранений. Кулеметна

черга роздробила йому кістки на нозі нижче коліна. З вересня у Старобільську місцевий хірург оперував "батька", і той надовго вибув з ладу. З поверненням з Дону на Україну знову постало питання про союз з радянською владою і боротьбу з Врангелем, який уже господарював у махновському районі.

Як і раніше, мали місце вагання і розбіжність точок зору серед комскладу. Махно сам вагався і висловлював думку то однієї, то іншої групи. Але на цей раз більшість висловилося за союз.

27 вересня з Біловодська штаб махновців по телеграфу викликав Харків — столицю УСРР і запропонував розпочати переговори про перемир'я та спільні дії проти білогвардійців. Після швидких консультацій з Москвою Харків відповів згодою. З боку повстанців переговори вели виконуючий обов'язки командарма С. Каретник та В. Білаш, з боку радянського уряду — голова ВУЧК В. Манцев. Махновці висунули ряд вимог: надати їм автономію в Гуляйпільському районі після звільнення його від Врангеля, дозволити вільно пропагувати усно і через друковані органи анархістські ідеї, випустити з радянських тюрем анархістів і махновців і припинити їх переслідування, надати допомогу армії боєприпасами, спорядженням.

Ситуація в якій опинилася радянська влада не лише на фронті, а й у тилу, була дуже складною. Незадоволення селянства і навіть робітничого класу війною і політикою "воєнного комунізму" відчувалося досить гостро і виливалося в різноманітних формах, у тому числі і збройних виступах. Заспокоєння тилу — головна причина, яка штовхнула радянське керівництво до попередньої угоди та переговорів про воєнно-політичний союз з махновцями.

З 27 вересня повстанська армія припинила ворожі дії проти радянської влади. 29 вересня Махно підписав звернення до всіх повстанських груп, в якому інформував про досягнуте перемир'я і наказував припинити всілякі ворожі дії проти Червоної Армії та радянських установ, але зберігати повну бойову здатність. За невиконання наказу погрожували карою. Майже одночасно "батько" підписав відозву до повстанців, автором якої була його дружина Г. Кузьменко. Відозва намагалася пояснити логіку компромісу і обґрунтувати його необхідність. Закінчувалася вона такими словами: "... Рада революційно-повстанської армії України (махновців) дійшла висновку, що, залишаючись у даний момент безстороннім глядачем

українські повстанці сприяли б утвердженню на Україні або історичного ворога — польського пана, або знову царської влади, яку очолив би німецький барон. Як одне, так і друге смерті подібне для селянства України". Саме ці причини схилили махновське керівництво до рішення "йти в союзі й пліч-о-пліч з радянською Червоною Армією".

На переговори до Харкова вирушила повноважна махновська делегація (Буданов, Хохотва, Клейн). Вона отримала завдання якомога швидше підписати документи про військово-політичний союз.

Спочатку радянською владою вирішено було не афішувати заключення угоди з махновцями, але подія виявилася надто масштабною, щоб її замовчувати. Пояснення давати все ж таки довелося. Преса повідомила, що інформація про союз Махна з Врангелем виявилася лише слухом, який не підтвердився.

2 жовтня командуєчий Південним фронтом Фрунзе віддав наказ припинити військові дії проти армії та окремих загонів Махна, а через два дні телеграфно повідомив про це не тільки підлеглих йому командирів, але й командуєчих Південно-Західного та Кавказського фронтів, головнокомандувача. У телеграмі Фрунзе підкреслювалося, що на днях армія Махна виступить на фронт для боротьби з військами Врангеля, відповідно до даних Махну вказівок. Проте махновці не поспішали з їх виконанням, очевидно, не зовсім довіряючи командуванню червоних на слово. Свій виступ на фронт вони обставили вимогою підписання документа про військово-політичну угоду.

Порівняно швидко текст угоди був вироблений. В середині жовтня у Харкові з боку Радянського уряду України його політичну частину підписав Яковлев (Епштейн), а частину, яка стосувалася військових питань, — Фрунзе, Бела Кун та Гусев, з боку махновців — уповноважені Реввійськради повстанської армії Куриленко та Попов. Угода включала зазначені вище вимоги махновців, крім того, вона обумовлювала їх право на вільну участь у виборах до Рад та їх V Всеукраїнського з'їзду. У частині, присвяченій військовим питанням, відзначалося, що повстанська армія зберігає свій статус і підпорядковується вищому командуванню Червоної Армії в оперативному відношенні, вона також зобов'язується не приймати до свого складу частини Червоної Армії та окремих дезертирів. В свою чергу, проти махновців не лише припинялися переслідування, а й їх

сім'ї у пільгах прирівнювалися до сімей червоноармійців.

У підписану угоду не увійшов лише один, так званий четвертий пункт, висунутий махновцями. Сторони вирішили продовжити його обговорення. Стосувався він вимоги автономії та самоуправління трудящих у районі дій повстанської армії.

Одразу ж після підписання угоди махновці вирушили на фронт. Союз з радянською владою у повстанській масі був розцінений неоднозначно. Поряд з тими, хто підтримував рішення командного складу, виявилось чимало таких, які оцінили його негативно і почали залишати армію. В. Білаш у спогадах пояснював цей факт в першу чергу тим, що від армії відійшли куркульські елементи, які не хотіли йти на компроміс з радянською владою. Не відкидаючи повністю цей аргумент, варто звернути увагу й на інші. На осінь 1920 року склад армії значно змінився порівняно з попереднім роком. Через те, що махновці влітку 1920 року змушені були розширити географію своїх дій, в армії залишилося лише 25% старих повстанців з Гуляйпільського району. Майже половину (45%) становили колишні червоноармійці, які добровільно приєдналися до махновців, близько 25% належали до люмпен-пролетарів та селян, які влилися в армію за межами Катеринославщини. І решту (5%) склали дезертири з білокозачих військ. Така неоднорідна в соціальному плані маса не могла одностайно підтримати зміну курсу командування. Армію, яка повинна була вступити в активні фронтні дії, залишають колишні червоні та білі дезертири, відсівається люмпен-пролетарський та селянський елемент — вихідці з тих районів, які не відчули безпосередньої загрози з боку Врангеля. Під командою Махна залишилися в основному старі кадрові повстанці. 16 жовтня повстанська армія, розбита на три оперативні і одну резервну групи, загальною чисельністю близько 13 тис. піших та кінних бійців заняла відведену їй ділянку фронту між 13-ю та 4-ю червоними арміями в районі залізничної станції Ульяновка.

Заключивши угоду з радянською владою махновці намагалися вести себе стримано. Їх делегація продовжувала обговорення з радянськими представниками "четвертого пункту". У листопаді на Раді армії було порушено питання про скликання чергового з'їзду представників трудящих району. Але пам'ятаючи реакцію, яку викликали такі з'їзди з боку радянського керівництва, Рада вирішила з "тактичних міркувань" від скликання з'їзду на деякий час утриматися.

І все ж таки з другої половини жовтня до середини листопада стосунки сторін визначалися, насамперед, спільними діями на фронті, коли спочатку врангелівські війська були зупинені на півдні України, а потім остаточно розгромлені у Криму. Треба віддати їй належне, повстанська армія докладала до цього чимало зусиль.

В першій половині жовтня стратегічна ініціатива залишалася в руках Врангеля. Зазнавши невдачі у напрямку на Донбас, білі вирішили завдати черговий удар у західному напрямі з метою перенести бойові дії на правий берег Дніпра. У Врангеля були далекосяжні плани розгорнути фронт по лінії Маріуполь—Гришине—Катеринослав—Дніпро—Черкаси. До Черкас повинна була рухатися 80-тисячна біла армія, яка формувалась на території Польщі. Після цього генерал сподівався знову примусити поляків воювати з країною Рад.

Протягом 7 днів, з 8 по 15 жовтня, кипіли бої на правому березі Дніпра і на Каховському плацдармі. Одночасно М. Фрунзе намагався завдати удару по врангелівцям з півночі і сходу, розраховуючи на те, що таким чином зможе запобігти перегрупуванню сил білих.

19 жовтня Фрунзе поставив арміям фронту завдання про оточення і знищення армії Врангеля у Північній Таврії. Задум полягав у тому, щоб силами правобережних армій: 6, 1 та 2-ї кінних відрізати ворогу шлях відступу у Крим і розгромити його у степу. Для цього лівобережні армії (13-та та 4-та) повинні були зав'язати на день-два раніше бої на півночі та сході з тим, щоб притягнути до себе якомога більше сил врангелівців і відволікати їх увагу від дій на заході.

За цим наказом армії Махна відводилася роль складової частини 13-ї армії. Але пізніше завдання було змінено. Махновці повинні були здійснити рейд по врангелівським тилам, роззброюючи і дезорганізуючи їх. У момент розпалу запланованої операції повстанці повинні були перервати залізничне сполучення у районі Салькового. Кінцевою метою рейду по ворожим тилам для повстанської армії Фрунзе називає захоплення кримських перешийків і прорив до Криму.

Наказ Фрунзе був обговорений на спільному засіданні Ради і штабу армії з командним складом. Ідея рейду була схвалена, але завдання захопити перешийки здалося всім дещо надуманим і про-

сто непосильним. 22 жовтня повстанська армія у складі груп Забудька і Петренка, очолювана Каретником та Білашем, вийшла з Василівки на Новомиколаївку. Першим ворожим підрозділом на шляху армії виявився загін колишнього махновця Чалого. Він був влитий до складу армії. Але попереду чекали складні випробування.

23 жовтня повстанці приймали участь в боях за Олександрівськ. У боях за місто їм довелося зіткнутися з частинами Марківської дивізії, та кіннотою генерала Барбовича, які зазнали великих втрат і відступили. Далі махновці повели наступ на Оріхове, яке взяли 24 жовтня. По дорозі у їх руки потрапив загін отамана Яценка. Загін був влитий у бригаду Чалого, а самого Яценка махновці розстріляли, не подарувавши йому відозви, з якою влітку він звертався до селян, пропонуючи служити Врангелю. А далі була допущена помилка. Махновці під впливом перших перемог недооцінили сили ворога. Вони розпорошили сили і повели наступ в різних напрямках. Частина повстанців вела бої за Великий Токмак, ще одна група була кинута на Пологи, а третя повела наступ на Гуляйполе, хоч це і не передбачалося планом операції. Та, певне, повстанцям дуже хотілося власноручно звільнити рідне село, в якому вони не були вже декілька місяців. У Гуляйполі знаходився Донський кінний корпус генерала Морозова. Цілий день повстанці намагалися вибити ворога з села і несли тяжкі втрати. Два піхотні полки махновців повністю були розбиті. Втрати досягли 1700 чоловік вбитими та полоненими. Лише наступної ночі, перегрупувавши сили, повстанська армія вибила козаків з Гуляйполя. Ті ж, відступаючи на південь, розгромили групу Іщенко, яка була відправлена на Пологи.

Так закінчився рейд повстанської армії по тилах ворога. Пройшовши 250 верст, вона завдала врангелівцям ряду ударів, але й сама отримала не менш відчутних.

Штаб армії звернувся до командуючого фронтом з проханням про короточасний відпочинок для приведення частин до боєздатності, чим викликав незадоволення Фрунзе. Він знову підпорядкував повстанців 13-й армії Уборевича, за наказом якого пропонував махновцям негайно виступити з Гуляйполя для участі в бойових операціях.

Але махновці не збиралися відсиджуватись по домівках. Як тільки до Гуляйполя під'їхав з Новомиколаївки штаб і сам "батько" Махно, з складу армії була виділена Кримська група на чолі з

Каретником та спеціально створеним польовим штабом армії (начальник Гавриленко). Група одразу ж вийшла у новий рейд по тилах ворога за маршрутом: ст. Пришиб—Великий Токмак—Єлисаветталь—Мелітополь. Рейд супроводжувався жорстокими боями.

29—30 жовтня розгорнулися вирішальні бої у Мелітопольському районі. Білі намагалися створити тут черговий рубіж оборони, під прикриттям якого можна було б організовано вивести залишки армії за кримські перешийки. Але це їм не вдалося. Взяття Мелітополя також відбулося не без участі повстанської армії, яка захопила тут багаті трофеї.

Операція Південного фронту у Північній Таврії завершилася 2—3 листопада безсумнівним успіхом. Білі втратили значну частину своїх військ та бойової техніки. І все ж таки частині білої армії вдалося відійти в Крим. Певно, в цьому була доля вини червоного командування, особливо з боку командуючих окремих армій. Але треба відзначити і майстерність ведення бойових дій врангелівців, які оточені з усіх боків, відрізані від перешийків все ж таки не втратили присутність духу і, хоч з колосальними жертвами, але пробилися на півострів.

Фрунзе вірив у перемогу, тому не вдаючись до особливих приготувань, взявся за штурм кримських перешийків. Лише декілька днів тривала передислокація частин та армій і підготовка штурму. Повстанська армія разом з іншими найбільш боєздатними частинами передавалася в оперативне підпорядкування командарму—4.

Увечері 3 листопада червоні війська впритул підійшли до півострова. Добратися у Крим по суші можна було трьома шляхами: через Перекопський перешийок, через Чонгарські, Сальковські мостові споруди та дамби загальною довжиною 5 верст і завширшки не більше як 6 метрів, а також Арабатською стрілкою — довгою (120 верст), вузькою (до 3 верст) піщаною косою, яка охоплювала східне узбережжя Криму від Генічеська.

Скористатися цими шляхами виявилось справою непростою. Чонгарський та Перекопський перешийки заздалегідь були надійно укріплені. Середовічний Турецький вал був укріплений надійними лініями оборони, на яких було встановлено до 70 гармат та 150 кулеметів. За укріпленнями Турецького валу між озерними дефіле в районі Юшуні знаходилася ще одна лінія оборони.

Білі підірвали мостові переправи на Чонгарі і спорудили там

міцні укріплення. Арабатська стрілка контролювалася їхнім флотом. Врангелівська пропаганда багато говорила про неприступність Криму.

Фрунзе вирішив спробувати щастя у штурмі. Його план будувався на нічному форсуванні військами Сиваша — мілководної морської затоки, яка відділяла півострів від материка, виході у тил перекопських укріплень при одночасному наступі з фронту. До частин, які повинні були ступити у води Сиваша, потрапила і повстанська армія.

У ніч з 7 на 8 листопада частини 15-ї та 52-ї стрілецьких дивізій увійшли в сивашські води. Власне кажучи, води у затоці майже не було, західний вітер відігнав її на схід, але переправа була тяжкою і зайняла близько трьох годин. О 2-й годині ночі червоні бійці атакували укріплення Литовського півострова. Момент був вибраний вдало — врангелівці не чекали удару. Спочатку півострів перейшов до рук червоних, але на кінець дня 8 листопада врангелівці потіснили їх. Фронтальний штурм укріплень Турецького валу, який розпочався вдень 8 листопада, жаданого успіху не приніс. Червоні дивізії несли колосальні людські втрати. Становище 15-ї та 52-ї дивізій ускладнювалося ще й тим, що після зміни напрямку вітру вода в затоці почала підійматися. Дивізії могли потрапити в пастку.

Фрунзе відчув критичність моменту. Будь-яка втрата часу та ініціативи вела до поразки. Треба було негайно вжити заходів. Як пізніше згадував командуючий фронтом, він наказав:

- 1) продовжувати, чого б не коштувало, лобові атаки Турецького валу, в разі зволікань вжити до винних найсуворіші репресії;
- 2) мобілізувати жителів навколишніх сіл для зведення дамб на бродях;
- 3) 7-й кавдивізії та повстанській армії кінно переправитися через Сиваш для укріплення 15-ї та 52-ї дивізій.

Викликавши до себе Каретника та Гавриленка, Фрунзе виклав їм стан справи і поставив вимогу негайно рушати на протилежний бік Сиваша. "На переговори довелося витратити цілу годину. Очевидно, махновці не зовсім довіряли мені і страшенно не хотіли вирушати у похід, побоюючись, можливо, якоїсь пастки, — писав командуючий. — Декілька разів Каретник та начальник штабу теж виходили, то знову приходили до мене під приводом одержання тих чи інших даних. Тільки під ранок, годині о 5-й, вдалося

переправити на місце бою".

Підкріплення, які прибули на Литовський півострів, різко змінили співвідношення сил. Махновці разом з іншими червоними частинами увірвалися з боєм до села Караджанай, після чого оборона Турецького валу втратила сенс. Щоб зберегти сили, Врангель вирішив відвести їх назад.

10 і 11 листопада точилися бої на юшунських позиціях. З 24-ї години 10 листопада повстанська армія підпорядковується командарму 2-ї Кінної армії. Можливо, тому розгром кінноти генерала Барбовича на Юшуні в літературі приписується виключно кіннотникам Миронова. Однак махновці тут теж мали успіхи.

Цікаво, що в боях за Крим доля звела до купи бойові частини 2-ї Кінної та махновської армій. 2-ю Кінною командував донський козак, колишній офіцер царської армії, талановитий командир П. К. Миронов. Якщо уважно придивитися до подій, що відбувалися з ним у громадянську війну, то вони нам дуже нагадують історію життя Махна. Як і Махно, Миронов активно повстав проти методів "воєнного комунізму", проти політики "розкозачування" на Дону та Кубані. Повівши кінний корпус на фронт проти Денікіна, він був звинувачений органами радянської влади в заколоті. Пізніше, після суду був пробачений, командував 2-ю Кінною армією. До махновців в Криму відносився досить лояльно, існують версії навіть прямої підтримки Мироновим махновців. Пізніше був заарештований органами ЧК і по-зрадницькому вбитий у Бутирській в'язниці.

Надвечір 11 листопада опір ворога на Перекопі було подавлено остаточно.

13 листопада Фрунзе ставить перед військами фронту завдання — до 20 листопада остаточно оволодіти всією територією Криму. Того ж дня 2-а Кінна армія і махновці захопили Сімферополь. Миронов наказує повстанцям з метою переслідування ворога перейти в район сіл Булгапак, Джанджуряк. О 13-й годині наступного дня повстанська армія взяла зазначені села, де виявила величезну кількість залишеного противником майна. 15 листопада махновці увійшли до Євпаторії, де їх і застало закінчення Кримської операції. Фрунзе звернувся до підлеглих частин з урочистим наказом. В ньому він виділяв бойові дії майже всіх червоних частин. Лише на адресу повстанської армії не було сказано жодного слова. Лишилося загадкою, чи Фрунзе вважав її внесок у загальну перемогу не вартим уваги, чи то був перший недобрий знак, який засвідчив зміну в стосунках союзників.

ВІД КРИМУ ДО РУМУНІЇ.

Наступного дня після завершення Кримської операції у Харкові розпочала роботу V Всеукраїнська конференція КП(б)У, на порядку денний якої були винесені найбільш важливі аспекти суспільно-політичного та економічного життя республіки. В бурхливих обговореннях політики ЦК КП(б)У раз по раз у центр уваги делегатів потрапляло ім'я батька" Махна. Поступово, в ході роботи конференції, ставало очевидним про зміну політики щодо Махна і повстанської армії. Присутній на конференції Г. Зінов'єв дав зрозуміти делегатам, що угода з Махном не була самодіяльністю українського керівництва, а санкціонувалася Москвою, яка продовжувала тримати справу під контролем. "Що стосується Махна, я вважаю, що підстави підписаної угоди правильні, — зазначив Зінов'єв. — Ми воюємо, і на війні ворог нашого ворога є наш тимчасовий союзник. Угода була військовою і вона була пов'язана з політичною. Військова вже досягла результату, а з політичною — зачекаємо".

Ось чому на переговорах у Харкові при обговоренні "четвертого пункту" протягом місяця махновцям не вдалося добитися жодних зрушень: радянська сторона не відповідала ні категоричною відмовою, ні згодою. Як пізніше виявилось, така позиція була нічим іншим, як політичною грою, під прикриттям якої готувався новий військовий удар по махновщині.

У конференція КП(б)У показала, що й надалі домінуючою політикою на Україні, незважаючи на ліквідацію Південного фронту, підписання миру з Польщею, залишиться "воєнний комунізм". Черговим завданням господарського будівництва конференція визнала перехід основних галузей виробництва у безпосереднє розпорядження держави. Перехід цей повинен був "супроводитися дальшим поглибленням роботи по вилученню знарядь і засобів виробництва з приватнокапіталістичних рук". Одночасно з цим розгорталася "рішуча боротьба з приватнокапіталістичними методами розподілу (вільними купівлею і продажем) продуктів фабрично-

заводського виробництва і сировини", йшлося про усунення приватнокапіталістичної конкуренції, про "ударний план найближчого періоду", "широкі трудові мобілізації і переведення військових частин, що звільняються на трудовий фронт".

Конференція підкреслила правильність політики ЦК на селі. А це означало посилення розверстки, "викорінення початкових форм капіталістичних відносин на селі, що зароджувалися у вигляді сітки міцних куркульських господарств", розробку сільськогосподарського виробничого плану і "його здійснення при допомозі усупільнення способів обробітку землі". Великі надії покладалися на нещодавно створені комітети незаможних селян, ставилося завдання за допомогою КНС добитися того, щоб на Україні не було такого села, де б не організувалася біднота проти куркулів". Зрозуміло, що така програма дій і теоретично, і практично виключала можливість інтегрування махновського "вільного радянського ладу". На конференції не знайшлося жодного делегата, який би висловився за політичний союз з махновцями чи хоча вважав за потрібне влаштувати обмін думками з цього приводу.

Реальна оцінка більшовиками своїх союзників і ставлення до них остаточно виявилися при обговоренні питання про боротьбу з бандитизмом. У спеціальній доповіді Я. Яковлева махновщина відверто розглядалася у контексті бандитизму.

Але, щоб розпочати відкриту боротьбу з бандитизмом, необхідно було створити думку про повну деградацію махновщини. Тому в резолюції "Бандитизм і боротьба з ним", було відзначено: "Торішній гуляйпільський "селянський" ватажок Махно, у якому солдат-повстанець безпосередньо зливався з селянином, перетворюється в удачливого командира кількох тисяч досвідчених партизан, що в основному відірвалися від свого гнізда".

Ні у виступі Яковлева, ні в резолюціях конференції не було жодного прямого заклику до розриву угоди і відкритої боротьби з Махном, проте не викликало сумніву, що це справа найближчого майбутнього.

Керівництво військовими діями проти повстанської армії було покладено на М. Фрунзе. Невдалий досвід ліквідації махновщини на початку 1920 року змусив його ретельно і заздалегідь почати підготовку до операції. Під виглядом передислокації з'єднань створювалися передумови для оточення двох розрізнених груп мах-

новської армії. Група Каретника — до 5 тисяч бійців (за даними Білаша, повстанці втратили в боях за Крим до 6 тисяч чоловік) — розташувалася в районі Євпаторія—Саки. Сюди ж до Євпаторії, Фрунзе наказав перекинути кінний корпус 7-ї армії.

2-а Кінна армія виводилася з Криму в район станцій Пологи—Царекостянтинівка, що знаходилися поряд з Гуляйполем. 1-а Кінна армія повинна була рухатися до Катеринослава. Фрунзе також видає ще один наказ. Для того щоб запобігти проникненню контрреволюційних елементів з Криму та територію України, наказувалося на кримських перешийках розмістити спеціальні загороджувальні загоны з представниками особливих відділів.

В операції по оточенню махновців мала взяти участь величезна кількість військ. У Криму разом з кінним корпусом, який складався з трьох дивізій, блокувати повстанців мусили 30-а, 51-а та 52-а стрілецькі дивізії. В резерві трималася Латишська дивізія. Навколо району Гуляйполе—Мала Токмачка—Пологи—Воскресенка, де розташувалася штаб та знову сформовані махновські частини, було створено два кільця оточення. Окрім 42-ї дивізії, Окремої Богучарської та Інтернаціональної бригад, у оточенні брали участь 3-я запасна та Заволзька кавалерійські бригади, 2-й кінний корпус, два полки внутрішньої охорони. Початок військових дій проти махновців Фрунзе планував на 29—30 листопада, але, як потім засвідчив сам, “під тиском з Харкова і самими обставинами” строки початку операції були прискорені. Під “тиском Харкова” Фрунзе розумів роботу V конференції КП(б)У, яка так бурхливо обговорювала ставлення до Махна, а під “обставинами” — зміну поведінки махновців.

Угода з радянською владою мала у махновському середовищі прихильників, і критиків. Поки точилися бої на фронті, зберігалася надія на одержання автономії в районі Гуляйполя, крім того, поки радянська сторона дотримувалася взятих на себе зобов'язань. У махновському таборі теж переважали настрої співпраці, але зберігалися й сумніви. Атмосферу, що панувала у махновській верхівці, передає запис з щоденника, який пізніше потрапив до рук червоноармійців. Автор записів, як видно з тексту, наближена до Махна людина, то ж його нотатки мають особливу увагу: “З листопада, Гуляйполе. Скучно й невесело. Мучить і не дає спокою думка: “А що ж буде далі?” Білогвардійщина буде розчавлена, а ще

далі буде з повстанською армією? У командному складі відчувається втома. Сам Махно дихає втомою, нема ніякої наміченої мети у армії і певного плану, а також нема культурних працівників. Я один, і відчуваю себе на острові. Не відчуваєш в собі ні мети, ні волі. Хоча б швидше приїхали наші хлопці з Харкова, спільними силами, може, що-небудь і вирішили б, намалювали б план наступної роботи. Боясь, що комуністи оголосять нас поза законом, і тоді знову почнеться пролиття трудової крові. Ці головотяпи не можуть зрозуміти, що в них розкладається Червона Армія і перейде на наш бік. Весь наш трагізм полягає у відсутності культурних сил. Махно теж утримується від роботи. Я відчуваю, що він втомився”.

По мірі того, як поразка Врангеля ставала очевидною, а переговори у Харкові залишалися безрезультатними, сумніви махновців зростали.

В. Білаш про ситуацію в повстанській армії писав, що до середини листопада Реввійськрада і штаб армії “йшли чесним шляхом союзу з більшовиками”. Головна увага приділялась фронту. Після закінчення фронтних дій ситуація змінилася, в армії впала дисципліна, без певної бойової задачі повстанців важко було утримати в руках. Прагнучи не давати привід для порушення угоди, Махно категорично наказав не друкувати у армійській газеті “Путь к свободе” “войовничих” матеріалів і не робити випадів проти радянської влади, стежив за дисципліною. Однак конфлікти між махновцями і представниками державних установ з поодиноких фактів виростали у постійне явище. Внесок сторін був обопільний. 13 листопада Рада повстанської армії вирішила звернутися через своїх представників у Харкові до Українського радянського уряду з заявою про репресії проти махновців, їх ув'язнення у Олександрівській тюрмі, а також намагалася “довести до відомо командування Південного фронту про те, що червоне командування на фронті недоброзичливо ставиться до командування РПА (махновів)”. Такі факти суперечили духові угоди. Не менш скарг у центр надходило від місцевих державних і партійних органів. Олександрівський губпартком КП(б)У інформував про те, що у багатьох районах панує засилля махновців, відбуваються грабунки, спостерігається пияцтво, засвідчено випадки вбивств.

Після того, як у район почали стягуватися червоні частини, між ними і махновцями час від часу виникали дрібні конфлікти. Мах-

новська повстанська маса надзвичайно сильно впливала на червоноармійців, їх закликали переходити до повс танців. До якогось часу, поки йшли бойові дії, Махно забороняв такі переходи, але пізніше робив вигляд, що не помічає їх. Загалом, моральний настрій червоних частин був невисоким, а вірогідність їх переходу на бік махновців цілком реальною.

Підіграла і без того гостру ситуацію невдала спроба чекістів проникнути у Гуляйполе і ліквідувати Махна та його оточення. У спеціально підготовленій для цього групі виявилися... махновські агенти (анархіст Мирський та ще декілька чоловік). Коли під виглядом анархістів-універсалістів група приїхала до Гуляйполя, вона була схоплена і на допиті окремі її члени зізналися про характер своєї місії. До рук махновців потрапили також листівки, віддруковані політвідділом 42-ї дивізії з красномовними заголовками: "Смерть махновцям", "Вперед на Махна". Їх зміст не залишав жодних сумнівів: уряд готує розрив угоди. Махновці почали вимагати від Харкова створення урядової комісії для спеціального розслідування. 24 листопада у Гуляйполе за дорученням уряду прибув відомий чекіст Мартинов. Його місія полягала в тому, щоб заспокоїти махновців і тим ввести в оману щодо дійсних задумів уряду і червоного командування. Зустріч вилася у довгу розмову про державність і анархію, про революцію у Туреччині і автономію Гуляйполя. Мартинов, демонструючи щирість і доброзичливість, запевняв, що Москва згодна підписати "четвертий пункт" і що остаточно вирішення цього питання залежить від Українського уряду, який на днях оформить угоду. Саме ці обставини й змусили Фрунзе розпочати заплановану акцію.

Фрунзе розумів, що план оточення й розгрому махновських груп міг закінчитися успіхом лише в разі несподіваних і активних дій червоних частин. Але як переконати бійців у ворожому ставленні до них махновців, змусити піти в бій проти союзників? По-перше, ретельно підбирався контингент частин, перевага надавалася тим, де було якомога менше українців, місцевого населення, яке досить легко піддавалося впливові махновців і навпаки, важко сприймало відірвану від життя агітацію політпрацівників. Частини, особовий склад яких не мав зв'язків з селянством району, значно простіше було переконати в тому, що махновці — це бандити і захисники куркулів. До того ж населення на півдні України жило

більш заможного, ніж селяни центральних районів Росії, і це часто сприймалося за ознаку куркульства, а, врешті, і контрреволюції. По-друге, щоб посилити ефект недовіри і ворожнечі до махновців, задалегідь були надруковані спеціальні листівки, які закликали до рішучої боротьби з повстанством. Але командування червоних також вирішило, що потрібний ще формальний привід для початку ліквідації махновських частин. Було підготовлено наказ, який 24 листопада надійшов у війська.

Суть його і мету зрозуміти неважко. Весь особовий склад іформувався про те, що 23 листопада РВР Південного фронту спеціальним наказом № 00149/сш командуванню повстанської армії, змушена була відзначити ганебну поведінку махновців, а також ряд грубих інцидентів з їх боку проти червоноармійців. Звинувачувалася повстанська армія і в тому, що її командування відмовилося 20 листопада виконати наказ про передислокацію на Кавказ. Все це змушує РВР Південного фронту, велось далі, поставити перед Реввійськрадою повстанської армії вимогу ліквідувати армію, вливши частини, що знаходяться в Криму, до складу 4-ї армії, а частини, зосереджені в районі Гуляйполя, — у Запасну армію.

Але цього наказу РВР Південного фронту ні 23, ні 24 листопада до штабу махновців не надсилала. Навпаки, з боку Українського радянського уряду і командування Південного фронту робилося все можливе, аби приспати пильність махновців. Гра з наказами потрібна була для того, щоб створити формальний привід для ліквідації повстанської армії, а головне для того, щоб остаточно знищити у червоноармійців сумніви про те, що перед ними вже не союзники, а заколотники, які не виконують справедливих вимог і наказів командуючого фронтом і підступно розправляються з червоними бійцями.

25 листопада червоні частини зайняли вихідні позиції. Побоюючись якого-небудь несподіваного ходу з боку махновського штабу, Фрунзе і 25 листопада не став надсилати йому згаданий вище наказ. Натомість о 1-й годині 35 хвилин ночі 26 листопада армії Південного фронту отримали наказ № 00181, в якому Фрунзе повідомив, що Махно не тільки не виконав поставлених йому умов, а й відкрито виступив проти радянської влади і Червоної Армії. Тому командуючий наказав вважати Махна і махновців ворогами. Всім частинам, які увійдуть у зіткнення з махновськими загонами,

ставилося за обов'язок роззброювати їх, а тих, хто виявить опір, знищувати.

Війська мелітопольської групи почали наступ на район Гуляйполя зранку 26 листопада, а дії проти кримської групи командуючий 4-ю армією розпочав аж 27 листопада. Це певною мірою врятувало махновців від несподіваного удару. Нічною атакою червоних частин на станцію Пологи був розбитий піхотний полк Савонова, у Великому Токмаку червоні захопили артилерійську батарею махновців, а у Малій Токмачці оточили полк Клерфмана. Полк здався, а Клерфману з кіннотою вдалося пробитися до Гуляйполя, він і повідомив Махна про початок атаки. Полонені в Малій Токмачці махновці (близько 1 тисячі чоловік) були розстріляні кулеметним вогнем.

Звичайно, махновці здогадувалися, що проти них ведеться підступна гра, але інформація була суперечлива, сам Махно боявся провокації. Проте ранком 26 листопада стало зрозуміло, що угоди з червоними більше не існує.

У Гуляйполі було близько 3 тисяч махновців, що не йшло ні в яке порівняння з тією кількістю червоних військ, які були кинуті на їх оточення. Махно був розлючений зрадою союзника, в помсту він наказав розстріляти захоплених раніше чекістів, а потім, зібравши свої війська у міцний кулак, повів їх у напрямку на Новоуспенівку. Відтіснивши з свого шляху кавполк Окремої Богучарської бригади, вони без втрат вийшли з оточення.

Попри всі намагання Фрунзе, операція виявилась погано підготовленою, червоні частини слабо взаємодіяли між собою, не мали надійного зв'язку, а головне, не виявляли будь-якої ініціативи. Махно тим часом подався в напрямку Гришиного, навздогін йому кинувся 2-й кінний корпус. Як того не бажав Фрунзе, повторилася ситуація січня 1920 року. Махно виявився міцним горішком. Протягом тижня махновці перебували у Гришинському районі, привадиючи свої загони в порядок, збираючи розпорошені місцеві сили повстанців. Вони досить спокійно відчували себе і вдало діяли серед частин 2-го кінного корпусу, захопили у нього 2 батареї і розбили 1 полк. Особливо нищівного удару від махновців зазнала Киргизька кавбригада, яка майже вся потрапила в полон.

На засіданні Ради 29 листопада "батько" так сформулював стратегію моменту: тимчасово по можливості ухилитися від бою

енергійно поповнювати армію, встановити зв'язок з загоном Вдовиченка, а головне, чекати прибуття Кримської групи, її доля особливо турбувала Махна.

У Криму події розгорталися таким чином. Ще 20 листопада Каретник і Гавриленко були викликані у штаб Фрунзе, який перебував у Мелітополі. Вони довго коливалися (зв'язку з Гуляйполем не було), але все ж вирішили їхати, взявши з собою охорону. У Мелітополі їх заарештували, а згодом розстріляли.

27 листопада махновцям ультимативно запропонували розбратися. Притиснені декількома дивізіями червоних до узбережжя Чорного моря, махновці вирішили не здаватися. Це були кращі повстанські кадри, які пройшли випробовування і вогнем, і водою. Силою вогню кулеметних полків група проклала собі шлях крізь кільце, червоні частини вели себе пасивно. Вони почали переслідування повстанців, які рухалися в напрямку Перекопа. Затримати махновців в Криму не вдалося. Розділившись біля Армянського Базару на дві групи, одна вийшла з Криму через Сиваш, інша — через Перекоп. 28 листопада групи об'єдналися біля села Строганівки. Два дні знадобилося повстанцям, щоб вирватися з кримської пастки на степовий простір, позаду було 130 верст безперервного маршу, який супроводжувався ар'єргардними боями. Армія зупинилася на короткий відпочинок у тих місцях, з яких менше місяця тому вирушала на Литовський півострів.

Похмуро кидали погляди в бік Гнилого моря бійці та їх командири. Рій пекучих питань ні на хвилину не залишав селянські голови. Марно намагалися вони зрозуміти, в ім'я чого 6 тисяч їх товаришів віддали життя на кримській рівнині, якщо тепер махновці являються поза законом. Загострене почуття небезпеки гнало до рідного району, і ніхто з повстанців не підозрював, що дійти туди більшості не судилося.

Зранку 1-го грудня махновці зіткнулися з переважаючими силами противника біля села Тимошівки (нині Михайлівський район, Запорізької області). Махновці почали відступ на південь в напрямку сіл Гаврилівка та Менчикур. Побачивши, що потрапляють в оточення, повстанці вирішили прийняти бій. Його результат виявився для них катастрофічним. З 3500 кавалеристів і 1500 тачанок з кулеметами з поля бою вдалося вирватися декільком сотням вершників та 25 тачанкам.

7 грудня в селі Старий Керменчик зібралася рада повстанської армії. Вирішили, що головне — за всяку ціну зберегти армію до весни, а найближчим часом зібрати воедино всі розпоршені по Україні махновські загони. Після закінчення ради почали збирати сільський мітинг, в цей час на видноколі з'явилася кавалькада вершників. Розвідка повідомила — йде Кримська група. Їх з нетерпінням чекали, але зустріч виявилася сумною. “Батько” був вражений. “Вигляд розбитої, майже знищеної знаменитої кінноти сильно приголомшив його, — писав П. Аршинов. — Він мовчав, намагаючись вгамувати хвилювання”.

Вже на початку грудня стало цілком зрозумілим, що ліквідувати повстанську армію не вдалося. Незважаючи на окремі втрати, вона зберегла своє основне ядро, яке швидко поповнювалося дрібними повстанськими загонами. По суті, ретельно підготовлена операція червоного командування закінчилася провалом, не допомогли ні перевага в силах, ні зухвалість першого удару.

Після об'єднання з залишками Кримської групи Махно вирішив тимчасово залишити район Гуляйполя, переповнений червоними військами. “Батька” вабив Бердянський повіт, де махновці стабільно користувалися симпатіями селянства і де на той час перебував Вдовиченко з повстанським загonom в декілька тисяч бійців.

Завдавши відчутних ударів по червоних частинах у Царекостянтинівці та Поповці, махновці стрімко просуваються на південь, 11 грудня в Новоспасівці вони об'єднуються з Вдовиченком. 12 грудня повстанська армія, яка виросла до 8,5 тисяч чоловік, на світанку з бою захоплює Бердянськ. Махновці лише на декілька годин затрималися в цьому місті (цього виявилось цілком достатньо, щоб розгромити всі радянські і більшовицькі установи). 12 грудня вони повертаються у Новоспасівку, а 13 — вночі займають село Андріївку.

Червоні частини намагалися біля цього села оточити махновців. Але незважаючи на величезну перевагу в силах, їм це не вдалося. Махновцям без особливих зусиль вдалося розірвати кільце, яке так наполегливо створювалося Фрунзе і на яке він покладав особливі надії. Розгромивши одну з бригад 42-ї дивізії, розігнавши червону кінноту, махновці вийшли на оперативний простір.

Багаточисельні спроби оточити махновців і в подальшому успіхами не увінчалися. Потрібен був аналіз невдач і нова тактика

для боротьби з повстанцями. Чому ж Червоній Армії не вдалося здолати чисельно меншу і набагато гірше озброєну повстанську армію? Кидаються у вічі декілька причин. По-перше, хибність обраної стратегії, спрямованої на оточення повстанців переважаючими силами. Вона була надуманою, не враховувала ні реальні можливості своїх військ, ні справжню силу ворога і не відповідала характеру “малої війни”.

По-друге, бої з махновцями продемонстрували низьку боєздатність червоних частин, пасивність і прагнення ухилитись при можливості від бою. Червона Армія виявилася психологічно не готовою до операції по знищенню махновців. Махновці були недавніми союзниками, не раз повстанці у боях виручали червоні частини, і це не могло одразу забутись. Також впливали на червоноармійців величезні втрати в Кримській операції. Після такого кровопролиття змусити себе знову до активної участі в боях було непросто. Армія, яка значною мірою складалася з примусово мобілізованих, з нетерпінням чекала демобілізації та повернення додому.

Успіхи махновської армії були обумовлені військовим талантом її командуючого. Махно не встиг до кінця вилікувати складну рану ноги, яку дістав у серпні, пересувався на тачанці і милицях, але впевнено керував армією. Він ще раз довів свою здатність розробляти нестандартну тактику ведення бою, вміння організувати частини і підтримувати їх боєздатність. Зберегти армію серед такого нагромадження ворожих частин міг тільки видатний полководець.

Останньою і найбільш важливою причиною успішного протистояння повстанської армії червоним військам слід визнати тісний зв'язок повстанців з селом. Вплив Махна на селянство залишався сильним, і це надзвичайно допомагало армії, вона мала достатньо добровільних помічників, розвідників, інформаторів, село харчувало і постачало махновців.

Проаналізувавши причини надалої боротьби з махновцями, червоні командування поступово приходять до висновку необхідності нової тактики боротьби. Починають створюватися з найбільш надійних частин невеликі загони, які по маневреності і швидкості пересування повинні були не поступатися махновцям. Озброювалися вони якнайкраще, часто їм на допомогу надавалися автобро-

ньовики. Як завдання їм ставилося безперервне переслідування повстанців, яке заважало б їм повноцінно відпочивати, поповнювати людські і матеріальні ресурси. В цих безперервних боях сили махновців поступово починали танути.

Розрив радянської влади з повстанською армією поставив повстанців у катастрофічне становище. Шок від несподіваного і підступного нападу Червоної Армії, який у перших боях був головним подразником інстинкту самозбереження і змушував виключно до військових дій, почав поступатися місцем роздумам про можливі перспективи і сумнівам щодо них. В перших боях вдалося уникнути повного розгрому, але всі — від рядового повстанця до "батька" — добре розуміли, що протистояти регулярним частинам, зосередженим у такій великій кількості, махновці довго не зможуть і рано чи пізно поразка неминуча. До того ж, після розгрому Врангеля, повстанська армія не мала ні чіткої воєнної, ні політичної мети. Повстанці, як і червоноармійці, були перевтомлені і прагнули повернутися до рідних осель, що були поруч. Втома і зневіра у можливість успішної протидії червоним штовхали багатьох з них до припинення боротьби. Жевріла надія пересидіти лиху годину по глухих степових кутках, а там видно буде. Біднота, а її в армії було немало, розраховувала на поблажливе ставлення радянської влади, яка політикою комітетів неможливих селян здобувала серед цієї верстви селянства чимало прихильників.

Армійські підрозділи помітно зменшувалися. "На світанку 19 грудня армія (махновців) вийшла з села Крейцеве в північному напрямі. Досягнувши села Заливне, вона являла жалюгідну купку, приблизно в 5000 шабель і багнетів, — писав В. Білаш. — Останні розбіглися по домівках, забираючи з собою зброю, ведучи коней, розкрадаючи армійське майно".

Все це змусило штаб і Раду армії терміново шукати вихід з становища, що сталося. Махно вирішив, що припинити дезертирство і одночасно вивести махновців з-під удару частин Червоної Армії зможе новий рейд. Він же допоможе зміцнити єдність армії і дозволить поповнити її новими повстанськими кадрами. Шлях повстанців лежав через Катеринославщину, Херсонщину на Київщину. Весь період рейду супроводжувався тяжкими боями, які виснажували сили і махновців, і червоних.

На початку лютого махновці повернулися в рідні місця. Рейд

не приніс жаданих результатів. У безперервних боях з червоними армія майже розтанула. Але, повернувшись до Гуляйполя, Махно одразу ж отримав поповнення від місцевих махновських отаманів. Спочатку до нього пристав зі своїм загonom Каленик, а за ним і Брова. В кінці січня на бік Брови в районі Новомосковська перейшла бригада будьонівців на чолі з комбригом Маслаковим. Тож загін Махна одразу збільшився у декілька разів, він нараховував 1500 шабель при 50 кулеметах.

В лютому 1921 року події для махновців змінювалися з калейдоскопічною швидкістю. Втеча й погоня, зміна ситуації відбувалася в такому карколомному темпі, що іноді не можна усвідомити достовірність окремих подій.

25 лютого махновці вирушають в новий рейд через Таврію на Правобережжя. 6 березня загін розділювався на декілька частин. Через деякий час вони знову об'єдналися і повернулися на Гуляйполе. Але там виявився у повному складі 3-й кінний корпус червоних. Протягом 75 верст червоні переслідували махновців, відбивши у них обоз і кулемети. 14 березня в новому бою біля села Комар Махно був в черговий раз важко поранений.

Середина березня 1921 року стала одним з найдраматичніших моментів в історії махновщини. В нерівних, кровопролитих щоденних боях гинули десятки і сотні повстанців. Знекровлений і перевтомлений фізично і психологічно загін Махна стояв перед фактом повного знищення в найближчі декілька днів. Рішення про поділ його на декілька дрібних частин з наступним їх розпорощенням було єдиним шляхом до порятунку залишків командного складу та бойового ядра повстанства.

На світанку 16 березня, розділившись на чотири групи, махновці розійшлися в різні сторони, щоб таким чином спробувати відірватися від переслідування. Штаб армії з пораним Махном знаходився при групі Петренка, яка нараховувала лише 100 бійців. Після постійних пересувань у різних напрямках махновці залишилися в одній з німецьких колоній поблизу села Заливного Олександрівського повіту. Протягом місяця Махно не нагадує про себе, лікував рану, заходився над складанням "Декларації махновців", а коли ідеї декларації не знайшли підтримки серед членів штабу, замкнувшись в собі, взявся за вірші.

З відходом Махна від бойових дій активність повстанського

руху на території Олександрівської та Катеринославської губерній спала. Та чи це не тиша перед новим поривом бурі? Чи завдано махновщині вирішального удару? Чи зрубана крона повстанського руху під корінь?

На початку 1921 року повстанський рух цілком можна було розглядати як одну із форм громадянської війни. На території країни діяло декілька повстанських армій, кількісно вони значно перевищували армію Махна. Влітку 1920 року спалахнуло повстання селян Тамбовської губернії під керівництвом есера Антонова, в основі його — незадоволення селянства “воєнним комунізмом”.

Повстання на Тамбовщині значно перевершив за масштабом виступ селянства Західного Сибіру. Причиною його знову ж стала продрозверстка. Щоб забезпечити її виконання, треба було використовувати армію, широко застосовуючи каральну політику, влаштовуючи колективні езекуції, беручи десятки заложників. У повстанську Народну армію об'єдналося до 100 тисяч селян, ними були взяті Тобольск, Петропавлівськ, Обдорськ, Березово, оточені — Тюмень, Ішим, Курган, Ялуторовськ.

Повстанські виступи охопили Дон і Кубань, де формувалися цілі повстанські армії.

Кожен з названих виступів кваліфікувався куркульсько-есерівським, а командування Червоної Армії докладало максимум зусиль до їх ліквідації.

До кінця лютого Ленін поділяв таку точку зору, але все глибше замислювався над соціальною природою явища. В промові на зборах партійного активу Москви 27 лютого він, як характерне явище внутрішнього становища, відзначив зростання бандитизму і куркульські повстання, які тісно пов'язував з підривною діяльністю есерів із-за кордону. Цей зв'язок він вбачав у тому, що повстання відбуваються в районах, де “ми беремо хліб”. Одночасно з старими звинуваченнями в промові пролунало твердження: “Ми прийшли до висновків, що є незадоволення загального характеру”. В останній перед X з'їздом РКП(б) публічній промові на засіданні пленуму Московської Ради Ленін, зачитавши питання про “куркульські повстання”, їх природу, як і раніше, пояснював тим, що на селі є верстви, як і не хочуть змиритися ні з продрозверсткою, ні з податком, але одночасно говорив про ряд допущених партією і владою помилок.

Минуло лише десять днів. 8 березня відкрився X з'їзд РКП(б). Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) вождь розпочав з аналізу кризової ситуації, що склалася в країні: “Ми виявляємося втягнутими у нову форму війни, новий вид її, які можна об'єднати словом “бандитизм”. Цього разу він не намагався вкотре знову всю відповідальність перекласти на плечі куркуля. На X з'їзді Ленін жодного разу не вдався до цього політичного жупела, вів мову про дрібнобуржуазну контрреволюцію, дрібнобуржуазну анархічну стихію, яка висовує гасла вільної торгівлі, а підійшовши до політичних висновків, які випливали з розглянутого явища, зазначив: стосунки робітничого класу і селянства “не ті, що ми думали”.

Досвідчений політик, Ленін зрозумів, що й далі розігрувати не один раз бити протягом громадянської війни карту “куркуля” рівнозначно неминучій втраті влади. Остаточно схилив його до необхідності нового політичного курсу, поступок селянству, зміни продрозверстки продподатком збройний виступ моряків Кронштадту.

Після нього перед керівниками радянської влади постала дилема: або, не чекаючи допомоги західноєвропейського пролетаріату, в обстановці тимчасової міжнародної ізольованості російської революції піти на відкриту громадянську війну з масою селянства і покласти весь тягар російської революції на плечі кількісно нечисельного, фізично виснаженого, знекровленого трирічною війною російського пролетаріату, або пішовши на економічні поступки селянству, зміцнити шляхом угоди з ним соціальну основу радянської влади”.

Реальна угода з селянством була можлива лише за умови зміни економічної політики. Протягом 1921 року Ленін докорінно переосмислив і змінив своє ставлення до “воєнного комунізму”, розробив основи нової економічної політики. У березні 1921 року він назвав продрозверстку не ідеалом, а сумною необхідністю, що потім часто використовувалося істориками для виправдання “воєнного комунізму”. Але пройшло півроку і Ленін визнав: “Ми зробили помилку, що вирішили провести безпосередній перехід до комуністичного виробництва і розподілу. Ми вирішили, що селяни за розверсткою дадуть потрібну кількість хліба, а ми розверстаємо його по заводах і фабриках — і вийде у нас комуністичне виробництво і розподіл ... досвід привів нас до переконання в

помилковості цієї побудови...”

Неп в протилежність “воєнного комунізму” базувався не на умоглядних теоретичних побудовах, а на випробуваних і відшліфованих еволюційним розвитком людства економічних категоріях, в першу чергу, вільній конкуренції товарного виробництва, товарно-грошових відносинах, визнанні різних форм власності. Саме неп створив міцну економічну основу для відновлення порушених зв'язків між містом і селом, допоміг ліквідувати антирадянські настрої на селі, а врешті-решт, і повстанський рух.

Ще один поштовх до зменшення повстанського руху дала амністія, що була оголошена V Всеукраїнським з'їздом Рад. Амністія поширювалася на учасників повстанського руху. Ті з них, хто добровільно припиняв боротьбу проти радянської влади, звільнялися від кримінальної відповідальності. Повідомлення про амністію, яке збігалось в часі з рішенням про відміну розверстки, справило спочатку сильне враження на повстанські маси. Багато повстанців скористалися з амністії.

Збереглися спогади одного з амністованих махновців — Шаповала Івана Пантелеймоновича. Відносяться вони до періоду весни 1921 року. “...Рештки махновських загонів кидалися з одного населеного пункту в інший, але кільце оточення швидко стискалося навколо них. Так вони кинулися з Вітрів у Верхню Терсу. Сяк-так повечерявши, махновці, не роздягаючись, падали покотом на долівці, щоб хоч трохи відпочити. Коні стояли під скиртами сіна й соломи в запряжці і засідлані.

Вночі Шаповал почув таку розмову Махна з кимось із його свити: — Шкода розставатися з хлопцями. Добрі хлопці, отчаяки. А нічого не поробиш. Великими загонами не вийдемо з оточення.

Тоді Шаповал розштовхав Єфрема Тихенка, розповів йому, що почув і вони встали, вийшли з хати і пішли шукати родичів, щоб якось урятуватися. Та Шаповалові схватися не вдалося. Свої знайшли його по малахаєві, якого він, у поспіху, забув зняти з сука деревини, що росла біля хати.

Коли стало розвиднятися, частини Червоної Армії нагрянули з Воздвижівки і зайняли північну окраїну Терси. Взявши в дядька саночки, Шаповал запряг коня, кинувши всю свою амуніцію в дядька, подався вибалками на Гуляйполе. Їхати важко було. Рихлий сніг

насичений талими водами, провалювався. Кінь усе збивався на шаг.

Добравшись до садиби дослідного поля (де зараз школа-інтернат), Шаповал застав там Єфрема Тихенка, Скомського Івана та інших. Коли вибрався на пагорб, то злякався. Шосейним шляхом у бік залізничної станції лавою йшла кавалерія червоних...

Потім він дізнався, що Шаровський Василь з усім загonom артилерії подався на Олександрівськ амністовуватися...”

Гуляйпільці згадують, що серед амністованих махновців були також Олексій Чубенко, Воробйов Микола, Мірошніченко Леонід, Скомський Феофан, Таран Денис, Зуйченко. Всі вони грали не останню роль серед повстанців.

24 квітня у Гуляйполі зібралися амністовані махновці. Вони провели свій з'їзд і звернулися до колишніх товаришів із зверненням, в якому пропонували “ні хвилини не сумніватися і вийти з тих проклятих загонів, що руйнують життя, прийти з повинною”.

До травня кількість амністованих повстанців обчислювалася сотнями, було серед них і 17 отаманів. Більшість амністованих своє рішення пояснювала двома факторами: по-перше, відмовою держави від політики продрозверстки, а по-друге, самим фактом амністії”.

Але весною практика амністії зіткнулася з фактами розстрілів тих, хто вирішив добровільно скласти зброю. Такі випадки мали широке розповсюдження і спричинені в основному були самоуправством місцевих органів радянської влади.

Треба відзначити, що й загальний перехід до непу на Україні відбувався надто болюче. На відміну від Росії, на Україні продподаток запроваджувався не з весни, а з осені. А до цього вивіз хліба до Москви супроводжувався надзвичайними засобами.

Особливі надії радянської влади у впровадженні своєї політики на селі покладалися на комнезами. У квітні 1921 року вони були оголошені ВУЦВК “організаціями державного значення”, які наділялися широкими повноваженнями, включаючи контроль за всіма сферами сільського життя, правом на конфіскацію, використання зброї, переселення куркулів у хати бідняків і навпаки. За КНС зберігалось від 10 до 25% зібраного у селі хліба, окрім того, вони отримували цілий ряд пільг за рахунок своїх більш заможних односельців. Таким чином, у селі створювалася досить агресивна соціальна група, яка звикала жити не за рахунок виробництва і праці, а за рахунок перерозподілу продукції, землі, реманенту за-

можної частини, "експропріація куркуля" стала головним її засобом до існування. Держава породила нову соціальну верству "сільських дармоїдів", що трудитися не бажали, а сиділи на шії своїх односельців. Та й раніше бідність багатьох з цих "незаможників" була результатом їх зневаги до праці або соціальною деградацією.

У 1921 році така діяльність КНС цілком влаштувала партійні і радянські органи, які надавали комнезамам всілякої підтримки і активно використовували їх як провідників своєї політики. Зрозуміла й ненависть повстанців до незаможних, члени КНС чи не найчастіше ставали жертвами повстанських розправ. З свого боку, незаможні з кінця 1920 року брали активну участь у боротьбі з повстанством, ними було створено декілька сот загонів самооборони, а також спеціальні кіннотні загопи.

Широко для боротьби з "куркулями" та повстанством практикувалася політика "трійок" та ревтрибуналів, яким надавалися необмежені права в каральній політиці, що на практиці виливалося в ще більше кровопролиття.

Таким чином, протягом весни—літа 1921 року радянською владою було зроблено ряд кроків до політичного врегулювання стосунків з селянством, в тому числі оголошено про заміну продрозверстки натуральним податком, відбувалося закріплення землі в 9-річне користування, була запроваджена амністія. Всі ці заходи, безперечно, сприяли нормалізації становища на селі, але проводилися вони в життя непослідовно, повільно, суперечливо, постійно супроводжуючись рецидивами насильства, карною політикою, захопленням боротьби між соціальними полюсами села. Особливо негативні наслідки мало збереження до осені 1921 року продрозверстки і активне вилучення зерна. То ж і повстанський рух залишався помітним явищем.

Поки йшов пошук політичних і економічних методів врегулювання стосунків з селом, збройна боротьба з антирадянськими висупами не припинялася ні на хвилину. Вона — характерна риса політики весни—літа 1921 року. Залитий кров'ю виступ моряків Кронштадту, 30 тисяч полеглих в боях повстанців — результат придушення виступу селянства Західного Сибіру. Армія ліквідує антоновщину. Під керівництвом Тухачевського на Тамбовщині були зосереджені велетенські військові сили. Була взята на допомогу

ідеологія масового терору. Для боротьби з повсталим селянством використовувалася навіть хімічна зброя. На практиці це вилилося у величезні жертви серед населення повсталих сіл.

Такою ж послідовністю і наполегливістю відзначалася боротьба з повстанством на Україні. Втративши на деякий час з поля зору самого Махна, червоне командування намагалося остаточно ліквідувати розрізнені махновські загопи. Основну боротьбу з повстанством повів командуючий Харківським військовим округом Р. Ейдеман. Аналіз набутого досвіду у боротьбі з повстанством дозволив йому виявити цілий ряд закономірностей у поведінці повстанців. Ейдеман приходив до висновку, що окремі села, а то й волості являють собою опорні пункти повстанських загонів. Дії Махна тільки на перший погляд виглядають хаотичними, позбавленими логіки. Аналіз маршрутів повстанських рейдів виявив цікаву тенденцію тяготіння повстанців до одних і тих самих районів і навіть окремих сіл. "Якими б безладними не здавалися маршрути Махна, нанесені за певний строк на карті, вони неминуче перехрещувалися у цілому ряді пунктів, — згадував пізніше Ейдеман. — Які б зигзаги не робив Махно, на його шляху завжди виявлялися станції, куди він завертав з вражаючою закономірністю. Це привело нас до висновку, що з цими пунктами, як видно, особливо пов'язані існування та діяльність банд Махна, напрям його окремих рейдів. Агентурна розвідка згодом повністю підтвердила наші передбачення. У Махна виявився свій тил, непогано влаштований, відрив від якого неминуче повинен був поставити його у тяжкі умови. Характерно, що у нього існували навіть свого роду етапні частини. Якщо Махно під час своїх рейдів часто завертав до Ізюмського та Костянтиноградського районів, то це далеко не випадково. У першому з них постійно діяв, ховаючись в Ізюмських лісах, Савонов, його вербувальник і охоронець польових магазинів, у другому — Іванюк, що діяв таким же чином". Ейдеман зізнається, що до цієї простої істини вдалося дійти лише ціною важких уроків, невдач і поразок. Але врешті-решт вона дала ключ до оволодіння успішною тактикою боротьби з махновцями. "Достатньо виявилось встановити основні опорні пункти цього своєрідного партизанського тилу, — продовжує свою думку Ейдеман, — щоб боротьба з метким Махном від хаосу і безсистемності перейшла у новий і разом з тим переможний етап систематичних і послідовно продовжуваних

операцій проти Махна”.

Для махновських розפורшених загонів, під командуванням різних командирів, весна—літо 1921 року вилилися у безкінечні бої, жорстокість яких згадували і бувалі повстанці, погоні і переслідування, величезні жертви з обох воюючих сторін.

Радянським військам ставилося завдання повної ліквідації повстанських загонів. Повстанці, в свою чергу, намагалися цього не допустити і нанести противнику вагомі втрати.

Протягом квітня Ейдeman займався переслідуванням Щуся, Савонова і Кожина, яким вдалося таки об'єднатися і здійснити стрімкий рейд по території Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Рейд цих загонів супроводжувався великими боями з перемінним успіхом.

Залишений без уваги червоних, Махно, як тільки підлікував рану, зразу ж у кінці квітня зібрав навколо себе декілька сот повстанців. 26 квітня його загін протягом 9 годин вів бій біля села Бучок з особливою кавбригадою і мав певний успіх, хоча й поніс втрати.

Всі ці бої разом з успіхами приносили і втрати, особливо в людському складі. Тому для збільшення особового складу своїх загонів повстанцям потрібно було докладати неабияких зусиль.

В кінці травня Махно кинув останній виклик радянській владі і її армії. 25 травня біля села Перищепине Костянтинградського повіту відбулося об'єднання загонів Махна, Куріленка і Кожина. Махно згадував пізніше, що в один кулак було зібрано понад 2000 кіннотників і декілька полків піхоти. Білаш загальну кількість відновленої армії обчислював у 2000 шабель і 3000 піхотинців, на озброєнні яких виявилось 900 кулеметів і 12 гармат. Наказ № 1, підписаний Махном, говорив про відновлення армії, командуючим якої призначався Махно, його заступниками — Куріленко, Петренко, Щусь і Тарановський, останній — виконував обов'язки начальника штабу армії. В планах штабу був похід на Харків.

Але в червні ініціатива остаточно переходить до рук червоного командування, воно починає диктувати махновцям свою волю. З 9 по 16 червня безпосереднє керівництво військами на Полтавщині здійснювали Фрунзе і Ейдeman. Вони були разом з військами. 21 одного разу біля Решетилівки ледь не поплатилися життям. 15 червня махновці обстріляли автомобіль Ейдемана, а Фрунзе, який

вирішив особисто з'ясувати обстановку, врятував кінь, що виніс свого вершника пораненим, але живим із-під повстанських куль.

В результаті постійних боїв і безперервного руху повстанці втратили до 2/3 свого складу. Махновці повертають на Гуляйполе, але потрапивши під удари великих військових з'єднань червоних, змінили маршрут на північ до Харківської губернії. Приєднавши до себе великий повстанський загін Іванюка, повстанська армія знову повертається на Полтавщину.

Правильно вгадавши напрям руху махновців, Ейдeman зосередив на їх шляху сильні військові з'єднання. З тилу також насадили червоні частини. В кількох жорстоких боях повстанці зазнали великих втрат. Особливо досаждали червоні броньовики, від вогню яких дуже великі втрати несла кавалерія повстанців. Але й на цей раз повністю розгромити махновців не вдалося.

З початку липня для махновців почалися, за висловом Білаша, "неймовірні трюки і бої". Зібравши розפורшені в попередніх боях групи в єдине ціле, Махно на початку липня мав загін, який не перевищував 300 шабель. 7 липня махновці в черговий раз потрапляють в оточення біля села Костянтинівки. Скориставшись з неузгоджених дій червоних командирів, Махно імітував удар на схід, тоді як справжній — завдав у західному напрямку. В результаті, розбивши один з ескадронів червоної кавалерії, махновці вискочили на простір і тут же розбилися на декілька дрібних груп. Лише одна з них залишилася прикривати відступ, всі інші отримали наказ пробиватися до Новомосковського лісу. Групою, що залашилася прикривати відступ, командував один з найкращих командирів В. Куріленко. 6 липня в нерівному бою біля хутора Мар'ївки вся група загинула разом з командиром.

Махно пройшов рейдом Новомиколаївський повіт, з'являється біля Гуляйполя. З 12 липня переслідування махновців ведеться в основному силами автобронезагонів. 13 липня броньовики наздогнали Махна біля села Новотроїцького і з того часу невпинно гнали повстанський загін на північний схід. Нищівний удар був завданий повстанцям в одній із балок біля села Голодаївки. Оточені махновці протягом трьох годин були живими мішенями для червоних кулеметників. Вирватися з пастки змогли лише 60 чоловік. Подолавши за сім днів переслідування автобронезагонами 520 верст, жменька повстанців на чолі з Махном 19 липня переправилася

через річку Донець і вийшла за межі Харківського військового округу і України, що й порятувало її від повного розгрому, але вже не дало жодних надій на відродження руху.

Літо 1921 року принесло злам у настроях селянства. Перехід від “воєнного комунізму” до нової економічної політики став не предметом агітації та пропаганди, а цілком реальною справою. В більшості губерній України збір розверстки припинився, а там, де вона продовжувалася, починає широко застосовуватися товарообмін. На обмін йшли мануфактура, колісна мазь, сірники, залізо, дріт, тютюн, цукор, сіль та ін.

Період громадянської війни почав повільно відходити в історію, поступаючись місцем новим, хай ще недостатньо чітко окресленим, суспільним процесам. Мирне життя брало верх над війною. Літо 1921 року переконливо довело, що для зміцнення державної влади пуд колісної мазі, аршин ситцю і десятина зораного поля важать куди більше, ніж десятки відозв і резолюцій, заповнених закликаннями і гаслами про священні принципи класової боротьби і непо-рушний союз пролетаріату з трудящим селянством. Товарно-грошові відносини виявилися зброєю, ефективнішою, ніж кулемети.

Господарську ініціативу було важко поєднати з повстанським рухом. Вони виключали один одного. Повстанство з літа 1921 року втрачає підтримку селянства.

Визнання з боку держави за одноосібним господарством права на існування і повнокровну діяльність одразу змінило стосунки обох сторін: і селянства, і держави.

Страшну ціну, яку довелося заплатити за війну з селянством і “воєний комунізм”, виявив масовий голод. Вже влітку 1921 року він став реальністю для мільйонів.

Барометр селянських настроїв завжди визначав погоду і в махновському русі. В. Білаш зазначає, що вирішальну роль у розкладі армії відіграли не військові дії Червоної армії проти пав-станської, а перехід до неї. “Рішення X з'їзду РКП проникали в усі пори селянського організму, захоплюючи переважно середняцькі господарства, — писав він. — Село починало покійно виконувати закони індустріального пролетаріату, об'єднаного в РКП, відвертаючись від махновщини. На вустах середняка тільки й були слова — “узаконений розрахунок, вільна торгівля, зміна продроз-верстки продподатком”. І махновщина була залишена на власні сили.

які розуміючи безцільність боротьби, розклалися”.

21 липня у селі Ісаївці Таганрозького округу відбулося засідання штабу і ради “армії”. При обговоренні перспектив Махно запро-понував іти на захід до Східної Галичини на допомогу українсько-му національному руху. Білаш висунув контрпропозицію, а саме: пробиватися на схід на допомогу силам турецької революції. Судячи з спогадів Білаша, більшість в “армії” не поділяла жодну з пропозицій і вихід з становища бачила у припиненні боротьби і амністії, але того разу загін розділився на прихильників Махна і Білаша. Наступного дня групи розійшлися у різних напрямках.

Махно попрямував на Дон, в район станиці Вьошенської, де сподівався на об'єднання з повстанським загonom Пархоменка і Каменєва. Форсувавши Дон, він вирушив до Волги, але й там не знайшов повстанських загонів, тому вирішив повертатися на Україну, де не виключав можливості поси-лити свій загін за рахунок отаманів Іванюка, Чорного Ворона та Іванова. 8 серпня Махно вступив у межі Харківщини. Об'єднання з Іванюком збільшило “армію” Махна тільки до 100 чоловік. Очевидно, цей аргумент остаточно зміцнив його у думці припинити на деякий час боротьбу і перейти кордон. З цього часу загін Махна рухається виключно на захід, майже не вдаючись до якихось маневрів і змін напрямку руху, хоч за ним знову було організоване переслідування. Колізії і драматизм останніх двох тижнів боротьби, які кожного дня виривали з нечисленних повстанських рядів нові й нові жертви, коштували життя найближчим соратникам Махна, що залишилися при ньому, а самому “батькові” ще декількох ран, Махно описав згодом, допомагаючи П. Аршинову у зборі матеріалу для “Истории махновского движения”. Тож вони докладно описані в цій книзі.

Відбиваючись від насаджених переслідувачів, Махно з невеликим заго-ном своїх бійців 28 серпня 1921 року перейшов Дністер і опинився на території Румунії.

Перехід Махном кордону і загибель переважної більшості командирів, з якими асоціювалася історія махновщини, в умовах, що склалися, означав кінець руху. Окремі невеличкі махновські загоны-групи проіснували ще декілька місяців, а то й тижнів. Так, загін Білаша, який спочатку мав намір прориватися на Кавказ, зустрівши опір Червоної Армії, повернувся до Маріупольського повіту, де остаточно розпався в середині вересня. Сам Білаш був невдовзі заарештований.

Так закінчилася одночасно героїчна, трагічна, сповнена драма-тизму, історія селянського руху під назвою “Махновщина”.

МАХНОВЦІ.

Розкриваючи неосяжну тему махновського повстанського руху, розповідаючи про його керівника, вождя і натхненника Н. І. Махна, не можна полишити збоку історичні постаті тих людей, що складала найближче оточення видатного партизана. Вони, певною мірою, в деяких випадках навіть більшою, впливали на нього, логіку його дій, були його друзями і помічниками. Можна без перебільшень навіть сказати, що Махно не досяг би таких вершин і як вождь українських селян, і як керівник повстанської армії, якби не природна обдарованість тих людей, що його оточували.

Звичайно, всі вони були далекі від ангелоподібності, але їх зробило такими суворе селянське чи робітниче життя, декого не обійшли стороною в'язниця, каторга. Значний вплив на них мали криваві події революції та громадянської війни, які вчили людей жорстокості та безжалісності як до себе, так і до своїх противників.

Громадянська війна декого з наших земляків висунула на перший план, зробила кумиром мас і керівником великих військових загонів. Дехто так і залишився рядовим бійцем, руки якого тримали по черзі то соху, то гвинтівку. Багато хто з махновців наклав головою в боротьбі. Але всі вони пережили повні драматизмом події громадянської війни, виявили в них свої позитивні чи негативні людські характери, жили, боролися і вмирали за ідеали своєї "селянської" свободи. Цей розділ — намагання показати і розповісти читачеві про декого з них, намагання співставити їх долі із долею їхнього "батька" Н. І. Махна.

Писати про цих людей без широкої бази архівних матеріалів надзвичайно важко. Шукати матеріали в архівах — справа копітка. Адже багато хто з махновців прожили своє життя і не залишили ніяких письмових згадок про свою долю. Та й ті буремні дні, які палахкотіли боями, не були сприятливими для написання мемуарів. Багато що стер час, більшість свідків тих подій вже померло. Тому зараз встановити об'єктивну істину надзвичайно важко. Велику кількість історичних портретів махновських командирів і

рядових бійців залишив нам у своїх спогадах колишній начальник штабу повстанської армії Віктор Білаш. Звичайно вони досить короткі, неповні і суб'єктивні, але цінність мають величезну. Дещо можна взяти з мемуарів самого Н. Махна та з книги П. Аршинова "История махновского движения". Деякі спогади залишили після себе гуляйпільці, які самі були свідками цих подій. Це і є основна база, спираючись на яку можна в деякій мірі відтворити долю деяких махновців.

Вивчаючи матеріали, які стосуються долі колишніх махновців в період після громадянської війни, доводиться стикатися з цікавим фактом. Люди, які боролися за безвладне життя, в повоєнні роки активно співробітничали з владними структурами. Деякі досягли навіть високих посад в різних органах влади. Серед них і Лев Зіньковський (Задов), який став полковником НКВС, Іван Новиков (Новик), котрий після відходу від махновщини по різних даним був головою Павлоградського чи Гуляйпільського виконкому, Василь Шаровський, який працював у відділі освіти і багатьох інших. Що це? Може і радянська влада намагалася поповнювати свої ряди найбільш політично активними людьми, що зберегли свій авторитет серед односельців. Вони були лідерами в часи громадянської і при правильному їх використанні могли й пізніше принести користь, як люди влади радянської. Чи може махновці намагалися просто влаштувати собі більш краще життя в матеріальному плані? Чи може вони активно вросли у владні структури для якихсь таємних повстанських цілей? Зараз важко відповісти на ці питання. Мабуть, просто життя брало своє і люди намагалися якось влаштувати собі кращі умови існування. До того ж в ті часи за певних умов, маючи певні здібності, можна було намагатися зробити кар'єру. В 20—30 роки з колишніх робітників та селян вийшло немало керівників різного масштабу. В кінці 30-х років доля багатьох склалася трагічно. Репресії, тюрми, табори...

Так що собою являли люди, які оточували гуляйпільського "батька" і грали провідні ролі в махновському русі?

Спочатку дещо про сім'ю самого Н. І. Махна. Нестір був найменшою дитиною в сім'ї своїх батьків — Махнів Івана Родіоновича та Євдокії Матвіївни. Батько народився 20 травня 1846 року, а помер 2 серпня 1896 року. Він був бідним селянином, в минулому — кріпосним. В пореформений час працював у поміщика Шабельсь-

кого, пізніше перейшов працювати до гуляйпільського багатія Кернера кучером. В своїй біографії пізніше Н. І. Махно згадував, що батько помер коли йому було лише 11 місяців. Але це не так, його батько помер значно пізніше.

Мати — Євдокія Матвіївна, народилася 8 березня 1846 року, а померла 30 травня 1925 року. Докладних спогадів про батьків Н. І. Махна не збереглося.

Найстаршим братом Махна був Карпо (1.02.1867 — 6.01.1919). Він участі в махновському русі, начебто, не брав, а займався своїм господарством. Мав дружину Христину (1860 — 1942) і велику сім'ю (начебто 9 дітей). Помер Карпо після того, як його дуже побили денікінці після відступу махновських загонів з Гуляйполя. Його син Михайло також був вбитий 8 квітня 1920 року, але вже, мабуть, червоними.

Савелій Махно народився в 1868 році. Ось що про нього писав В. Білаш: “В махновщині з дня її існування, рядовий постаць лазаретів. В Катеринославі в 1919 році — помічник начальника забезпечення повстанської армії. Під час бою з червоною кіннотою в Гуляйполі 21.02.1920 року не встиг відступити, потрапив в полон і був розстріляний. Сава Махно командував революційним загonom, що був відправлений в Олександрівськ на допомогу місцевим робітникам для встановлення радянської влади (січень 1918 року). Аршинов пише, що після смерті в Савелія Махна залишилася велика сім'я. Але відомостей про неї мало. Була дочка Настя (1904—1986). Також відомо, що в Нестора Махна довгий час був кучером Савчин син — Хома, подальша його доля невідома. Дружина Савелія — Федора була зарубана денікінцями 8.08.1919 року.

Омельян Іванович Махно (10.08.1869 — 22.05.1918). Під час російсько-японської війни був в діючій армії, отримав тяжке поранення. Приймав участь в революційних подіях в Гуляйполі. Був виборним комісаром від Польської сотні по розподілу поміщицького майна. Як активний учасник революційних подій був розстріляний австрійськими окупантами в 1918 році. Мав дружину Варвару (20.12.1866 — 4.04.1975) та дочок Фросину, Ксенію та Єлизавету.

Найбільш високу посаду, крім Нестора, в махновському русі займав Григорій Іванович Махно (рік народження невідомий). Ось

що про нього згадував Аршинов: “В 1918 і на початку 1919 р.р. приймав участь в боях проти контрреволюції на царицинському фронті, займав відповідальний пост начальника штабу 37-ї червоноармійської бригади. В армію повстанців-махновців ввійшов весною 1919 року. Виконував обов'язки помічника начальника штабу армії. Вбитий в бою з денікінцями під Уманню в вересні 1919 року одночасно з Сидіром Лютим”. Але тут в Аршинова неточність. Григорій Махно був не помічником, а начальником штабу. Є також інша дата його смерті — 18 серпня 1919 року. Мав дружину Христину та дочку Марію.

Безперечно викликає велику цікавість і особисте життя самого Нестора Махна. За роки, що минули, воно значною мірою окуталося покровом різних легенд та таємниць. Різні автори описували особите та сімейне життя керівника провстанців по-різному, деякі вдавалися до відвертих фальсифікацій.

Про “дружин” Махна існує величезна кількість літератури, більша частина якої відноситься до числа міфів. Зараз важко розібратися в усіх цих “життєописах” різних авторів, але якщо підійти в цій ситуації трохи поблажливо до народного вождя і кумира натовпу, то можна зрозуміти, що в житті “батька”, як і у житті всього людства, не останню роль грали жінки. До Махна багатьох з них притягувало кого бажання влади, кого бажання грошей, кого може просто честолубство, чи намагання влаштувати своє життя. Адже на півдні України Махно був авторитетом і близькість до нього несла певні привілеї. Можливо, біля Махна й крутився деякий шлейф жінок, але по розповідям очевидців “батько” відрізнявся від багатьох оточуючих високою моральністю у відношенні до слабкої статі. Звичайно, він не був ні святим, ні “пуританином”, але не кожна жінка могла завоювати його серце. А з початку 1919 року його зайняла одна людина, яка пізніше стала його дружиною — Галина Кузьменко.

Забіжимо дещо наперед. Якщо проаналізувати досить протилежні розповіді різних авторів про дружину Махна, то найбільш вірогідним видається свідчення колишнього махновця Зуйченка, що першою дружиною “батька” була дівчина з Гуляйполя — Настя Васецька. Це досить вірогідно тому, що сам Зуйченко був гуляйпільцем, добре знав Махна ще по “Союзу бідних хліборобів” і був, мабуть, в курсі всіх місцевих справ.

За легендою, в молодого подружжя народився син, але він швидко помер. В своїх мемуарах Махно писав, що з Настею вони розлучилися в Царицині, після відступу з України під натиском австро-німецьких інтервентів. Розлучення Махно аргументував тим, що дружина його була вагітною, взяти в подальші мандри країною він її не міг, життя його було підкорене революційній боротьбі, а сім'я відволікатиме його від справ революції. В подальших буремних подіях в серці Махна вже мабуть не залишилося місця для простої жінки. Новому вождеві мас потрібні були вже інші жінки... В подальшому Настя Васецька, начебто, повернулася на Україну і в радянський час жила в Пологах.

По книзі В. Білаша, тобто людини, яка, мабуть, також добре знала особисте життя Махна, можна прослідити подальші події. Він пише, що повернувшись в 1918 році на Україну, Махно познайомився з дніпровською телефоністкою Тіною. Білаш згадує, що залежність, в яку потрапив Махно, не сподобалася його найближчому оточенню, яке вважало, що лише воно має право на монополярний вплив на "батька". Тоді за спиною Махна було вирішено, що Ф. Щусь, який користувався особливим успіхом у жінок, почне залицятися, а потім доб'ється її взаємності і, таким чином, буде покладено кінець її союзу з Махном. Так і трапилось. Чи вірити цій розповіді Білаша? Адже сам він в цей час ще не був в махновському загоні і переповідає з чужих слів. Але варіант такий, судячи з усього, не виключається.

Білаш розповів про цей випадок, як доказ того, що Махно не грав якоїсь особливої диктаторської ролі в махновщині. Про певну залежність Махна від оточення, про те, що "він легко піддавався його впливу", розповідав і С. Волін.

Особливий вплив на "батька" мала його нова, законна дружина Агафія (Галина) Андріївна Кузьменко. Була вона родом з села Піщаних Бродів, з родини селян з достатком, бо змогла одержати освіту і вчителювати у Гуляйполі. По неперевіреному даним, батько в неї, начебто, був жандармом, пізніше, зібравши трохи грошей, вийшов у відставку і почав займатися сільським господарством.

Кажуть, що справжнє ім'я її було Агафія, а Галиною вона стала називати себе пізніше, для милозвучності. Досить багато спогадів про дружину Махна залишила колишня вчителька з Гуляйполя Н. Сухогорська. Вона згадувала, що Галина Кузьменко була красивою брю-

неткою, високою, стрункою, з прекрасними темними очима, смаглим обличчям. Через короткозорість вона носила пенсне, яке було їй до лиця. Була людиною безумовно культурною, спостережливою, вмiла вести цікаву і змістовну розмову. Ті, хто її знав, відзначали в ній потяг до української національної культури, в Гуляйпільській гімназії (чи школі) вона викладала декілька предметів, в тому числі українську мову.

Чим же міг привабити таку жінку Махно? Певно, що не зовнішністю, бо він був на цілу голову нижчий за неї зростом, мав непривабливе обличчя з впалими щоками, кирпатим носом і невеликими сірими очима. "Батько" носив довге русяве волосся з помітною сивиною, зачіска дуже нагадувала попівську. Як згадувала Н. Сухогорська, Махно не справляв би ніякого враження, якби не його погляд. "Спочатку я думала, що це мені робиться страшно, коли він гляне на мене своїми сірими, холодними, сталевими, прямо таки гіпнотизуючими очима, але потім виявилось, що навіть найзатятіші розбійники-махновці не витримували цього погляду і ловили дрижаки".

Галина Кузьменко розповідала, що спочатку і вона дуже боялася Махна, хова лася від нього і на перші спроби залицяння відповідала холодним опором. Але поступово звикла до нього.

Цілком ймовірно, що їх зближення мало і певну духовну основу. Махно не міг не привертати увагу силою свого характеру. Разом з тим, за деякими переказами, в той час він мріяв про патріархальне сімейне життя на хуторі. Згадаймо і про його здатність до віршування.

Весною 1919 року, коли відбулося їхнє знайомство (хоча є відомості, що це відбулося ще в 1918 році) Махно носив звання червоного комбрига. Союз з ним давав Галині деякі гарантії від небезпек, які таїлися у незкінчених змінах влади, надію зайняти більш високий соціальний щабель, вирватися із злиденного повсякденного життя сільської інтелігенції. До того ж, судячи з усього, була вона за характером людиною енергійною, рішучою і владною, скільною до гострих емоцій і авантюрих пригод. У спогадах Н. Сухогорської про Г. Кузьменко знаходимо й таке: "Дружина Махна справляла враження не злої жінки. Якось вона зайшла в той дім, де я наймала кімнату, у гості. У котиковому пальто, у світлих ботах, красива, з посмішкою, вона здавалася елегантною дамою, а не жінкою

розбійника, яка сама ходила в атаку, стріляла з кулемета і брала участь у боях. Розповідали про неї, що декілька махновців вона сама вбила, спіймавши їх під час грабунку і насильства над жінками. Її махновці теж побоювалися. Звали її "мати", тому що Махна "батьком". В гулянках і пияцтві Махна вона не брала участі, в карти ж грати любила, причому грала крупно..." Можливо в цій характеристиці дещо й перебільшене, наприклад, безпосередня участь дружини Махна в боях. Але про те, що в повстанській армії Галина Кузьменко була авторитетною фігурою, свідчить її участь в комісії протимахновських справ.

Про твердий характер дружини Махна свідчить і історія їх знайомства і одруження. Ось що розповідав про це колишній махновець Шаповал Іван Пантелеймонович: "Кузьменко Галина Андріївна була вчителькою Гуляйпільської гімназії... Яюсь Махно зайшов до неї з своїм ад'ютантом Лютим Сидором, нібито за якоюсь книжкою. Вона ніби відповіла, що така книжка в неї одна. Але Махно настійливо вимагав дати йому цю книгу. Тоді Кузьменко схопила книжку і, не дивлячись у бік Махна, подала її йому, та не вдержала й впустила.

Лютий хотів підняти книжку і подати Махнові. Але той кинув її на підлогу і зажадав, щоб Кузьменко підняла її і в руки подала йому книжку. Та відмовилася. Тоді Махно поліз у кобуру, але Кузьменко з презирством сказала: "Чемний культурний чоловік так би не зробив! Ви, як видно, не вихований, що застосовуєте зброю проти беззбройної жінки. А втім, я вас не боюсь!"

Так Махно, розлютований, і пішов ні з чим.

В скорості після того, Махно справляв свої іменини в Гуляйпільському кінотеатрі. Кузьменко Галина піднесла йому великий пиріг, спечений нею. Махно подякував їй. А коли Тихенко Єфрем за його проханням розрізав пиріг, оздобленим сріблом списом на дрібні шматочки і роздав присутнім, Махно наказав духовому оркестру грати "яблучко" і запросив Кузьменко на танок.

Танцював Махно легко і прудко. Кузьменко йому не видавала. Облишивши танок, Махно запросив присутніх продовжувати гуляти. Але наказав, щоб був порядок, а сам узяв Галину, посадив у фаєтон і десь поїхав. Від тоді вона стала його дружиною".

Епізод знайомства, що тут переказаний, лише за виключенням

деталей, співпадає з розповіддю самої Галини Кузьменко письменнику С. Семанову (їхня зустріч відбулася в 1968 році).

До вибору доньки батьки Галини Кузьменко поставилися прохолодно, надто різне говорили про майбутнього зятя, особливо бентежила старих його слава революціонера-анархіста і безбожника. Очевидно з цієї причини, потрапивши в червні 1919 року в село Піщані Броди, Махно вирішив справляти весілля за правилами, включаючи вінчання у церкві. В своїй книзі В. Верстюк описав весілля Махна з приміткою, що такого бучного весілля не пам'ятали жителі Піщаних Бродів.

Але через деякий час батька Галини — Андрія Кузьменка розстріляв червоний каральний загін.

А за цим почалося сімейне життя командира повстанців Нестора Махна і Галини Кузьменко. Що воно було нелегким, здогадатися неважко, адже до серпня 1921 року майже кожен день обертався важкими боями і ще важчими втратами. Таке життя не сприяло коханню, воно оберталось для людей зчерствінням душевних почуттів. Мабуть, не обійшли вони сім'ю Махна.

Досить докладно це життя описала Г. Кузьменко у своєму щоденнику, що згодом потрапив до рук червоноармійців. Ще й досі не змовкають навкруги нього суперечки, що до його справності. Але факти, описані там, підтверджені іншими документами, зокрема щоденником начальника контррозвідки Лева Голика (не слід плутати з Левом Зіньковським-Задовим). А події, що там описані, — це жахливі свідчення громадянської війни, породженні "розгортанням боротьби класової".

Як свідчать деякі дослідники, в заключний період громадянської війни, в Галини Кузьменко встановлювалися довірливі відносини з Л. Зіньковським. Про це в своїй книзі "Махно и махновцы" згадує Лев Яруцький. Можливо, вони були пов'язані з тим, що Галина добре знала Зіньковського по спільній роботі в комісії проти махновських справ. А, можливо, були причини й інші. При переході Дністра Зіньковський віддав Галині коштовний перстень, під час життя за кордоном листувався з нею.

Взагалі, в літературі на махновську тему багато говориться про те, що Галина зраджувала Нестора. Особливо, після переходу кордону і життя в еміграції. Розповідають, що Кузьменко одного разу намагалася навіть вбити Махна. Але про достовірність цих розповідей

говорити важко. Сама Галина Кузьменко цю тему намагалася не згадувати. Єдине, що достеменно відомо, що сім'я їх за життя в еміграції розпалася. Дочка Олена, що народилася 1922 році в Польщі, виховувалася в сім'ях знайомих людей. Можливо, коли Махно був уже хворий, забутий багатьма, знаходився серед ворожого оточення, інтерес і власної дружини до нього також зменшився.

Після смерті Н. Махна в Парижі 6 червня 1934 року дружина та дочка Махна Олена довгий час проживали у Франції. Потім вони якимсь чином під час другої світової війни були вивезені до Німеччини (начебто на роботи).

Після розгрому рейху дружина і дочка Махна були заарештовані органами НКВС. Галину Андріївну в СРСР покарали 10-ма роками таборів, Олену вислали до Казахстану на 5 років.

Після смерті Сталіна Кузьменко була звільнена. Вона поселилася у дочки в Джамбулі. Працювала в швейній майстерні. Коли їй було вже більше 70 років, вона побувала в Гуляйполі, де пройшли найбільш феєричні роки її життя. Померла вона в 1978 році і похована в Джамбулі.

Дочка Олена, не зважаючи на утиски влади, змогла отримати вищу освіту, стала інженером-меліоратором. Перший раз вийшла заміж ще у Франції, другий раз — за життя в Джамбулі. Її другим чоловіком став колишній льотчик Іван Петрович Куликов. Дочка Н. Махна дуже неохоче спілкувалася з журналістами, тому подробиць про її життя відомо мало. Померла вона в січні 1993 року. Похована, як і мати, в Джамбулі.

Якщо спитати пересічного чоловіка, хто йому найбільш відомий з командирів повстанської армії, то мабуть 90% назвуть Віктора Білаша. Мабуть, у великій мірі сьогодні його значимість в ділах махновщини стала відомою тому, що він був одним з небагатьох махновців, що zostалися живими після вогню громадянської і зміг написати книгу спогадів, на яку зараз опирається багато істориків. Ця книга стала поряд з мемуарами самого Н. І. Махна, роботою П. Аршинова "История махновского движения" одним з небагатьох джерел, з яких ми черпаємо знання про повстанський рух.

Цінність цього видання полягає в докладному описанні повстанського руху, майже від самого початку до кінця. Значна час-

тина в ній відведена безпосередньо військовим операціям махновців з докладним описом і аналізом всіх військово-тактичних моментів. Але до багатьох тверджень цієї книги треба підходити обережно. Адже писав її В. Білаш в період "сталінщини", після того, як провів два роки у в'язниці, можливо, зламаний органами ДПУ морально і фізично. Насторожує та точність в переліку частин різних армій, їх чисельності, кількості зброї і т.п. Чи можливо це все запам'ятати людині з початковою освітою, хай, навіть, і природно обдарованій? Чи міг він користуватися архівами, опитувати свідків подій, їздити по країні і збирати матеріал для книги? Адже він був колишнім в'язнем, відпущеним на поруки.

Можливо, він виконував політичне замовлення в написанні книги, при цьому показавши себе активним прихильником союзу з радянською владою в лавах махновщини і намагався захистити себе від майбутніх переслідувань?

Уважний аналіз мемуарів В. Білаша також наводить на певні роздуми. Хоч він і намагається підійти об'єктивно до висвітлення всіх подій, але впадає в око деяка упередженість в оцінці багатьох фактів і особистостей.

В. Білаш ввійшов в історію махновщини як начальник штабу повстанської армії, розробник всіх її операцій і бойових дій. Але він не весь час займав цю посаду. П. Аршинов писав, що до літа 1919 року Білаш був командиром полку. В цей час начальником штабу був Я. Озеров. Але сам Віктор про свою посаду нічого не згадує, можливо він був начальником бойової дільниці. Пізніше, під час розгортання Задніпровської бригади в дивізію, Білаш став командиром її — 2 бригади. Після розриву Махна з радянською владою, начальником штабу повстанської армії був брат Н. І. Махна — Григорій. Начштабу махновців Білаш став тільки після його загибелі в боях з білогвардійцями під Уманню.

Звичайно, В. Білаш проявив на цій посаді і військовий талант, і організаційний хист, але він постійно схилявся до союзу з більшовиками, до союзу, як пізніше виявилось, згубного для всього повстанського руху.

Треба відзначити, що серед махновського командного складу можна умовно виділити три своєрідних угруповання: Гуляйпільське (брати Каретники, Марченко, Лютий, Василевський, Чубенко, брати Лепетченки, Воробійов, Калашников, Гавриленко, Серьогін та інші),

Новоспасівське (Куріленко, Вдовиченко, Білаш, Матросенко, Долженко, Гончаренко, Бондарець, Проценко та інші), Великомихайлівське (Щусь, Петренко, Головка, Каленик та інші). Цей поділ досить умовний, у призначенні на командні посади він не позначався. Впливав тут партизанський характер формування бойових частин, де ядро кожного бойового загону становили вихідці з однієї місцевості. Але за спогадами Білаша виходить, що члени Новоспасівського угруповання відзначалися найбільш лояльним відношенням до більшовиків та союзу з ними. А неформальним лідером угруповання виступав начебто Віктор Білаш. На сторінках книги спогадів колишнього махновського начштабу часто проступає критика по відношенню до гуляйпільців (Каретника, Калашникова, Гавриленка). Часто він звинувачує їх у жорстокості (можливо, й справедливо). Але він називає Петра Гавриленка (повного Георгіївського кавалера, штабскапітана царської армії) добрим штабістом, але поганим командиром. Хоча П. Аршинов відзначав його, як одного з найбільш талановитих керівників повстанців. Можливо, тут якісь суб'єктивні фактори? Адже саме П. Гавриленко став начальником штабу Кримської групи (найбільш боездатного формування, яке діяло на вістрі ударів по Врангелю), а Білаш з його оперативним талантом залишився в Гуляйполі в глибокому тилу, серед запасних частин.

Чому також Білаш в тяжкий для махновців час в квітні—травні 1921 року не займався активною бойовою діяльністю, а знаходився біля важко пораненого Махна, хоч його військовий талант міг допомогти повстанцям?

Чому після реорганізації штабу Револуційної Повстанської армії 29 травня 1921 року начальником штабу став не Білаш, а Тарановський?

Чому Білаш не згадує в своїх мемуарах про посаду, яку він займав влітку 1921 року, після реорганізації армії, хоч він і залишався в Револуційній раді? Яку роботу він виконував у цей час?

Чому після того, як загопи Махна і Білаша розійшлися 17 липня 1921 року, він нічого не зробив для згуртування свого загону і виводу його в Туреччину (як казав)?

Він два місяці нічого не робив для цього, а допустив розвал своєї групи. Можливо, будуть заперечення, що це була об'єктивна реальність. Але не в менш важких умовах Махно зумів вивести

свій загін в Румунію, хоча пройшов вдвічі більший шлях. Можливо, розділення загонів під активним "натиском" Білаша і нанесло один з останніх ударів по махновському рухові. Звичайно, дехто скаже, що в Білаша не було просто фізичних сил в результаті поранення, але, наприклад, Махно в боях був поранений 11 разів.

Отже, в результаті таких багатьох "чому" перед нами постає досить неоднозначна постать Віктора Білаша.

Це була людина, як і Махно, щедро наділена талантом воєначальника, мала великий авторитет серед повстанців, мала мужність і сміливість. Але в повній мірі проявити ці якості завадило велике честолюбство. В книзі його спогадів досить чітко простежується думка про виняткову талановитість автора та значний вклад в дії повстанських військ.

І, звичайно, сенсаційне відкриття зробив Л. Яруцький в своїй книзі "Махно и махновцы". До його рук потрапили з архівів колишнього КДБ власноручні свідчення колишнього начштабу махновської армії В. Білаша, які він дав органам НКВС. Після прочитання їх перед нами постає звичайний провокатор 30-х років, яких тодішні органи держбезпеки вербували з морально слабких людей.

Звичайно, ми знаємо, яких людей ламали в сталінських тюрмах. Але В. Білаша "зламали" ще в 20-х роках. А в 30-і він активно співробітничав з органами НКВС, їздив по країні, зустрічався з колишніми махновцями, вів провокаційні розмови, намагався розвідати якісь зв'язки. Але тоді більша частина махновців ніякою боротьбою не займалася і намагання провокатора були марні. Хоча з його свідчень постають і відомості про те, що багато колишніх повстанців йому не довіряли. Мабуть, ця недовіра тяглася ще з громадянської війни. Тепер, глянувши на все це, можна відповісти на багато попередніх "чому?".

Але були також серед махновців і жертви внаслідок "візитів" Білаша. Серед них Білочуб та Буданов. Вони, начебто, були членами антирадянської організації і були заарештовані та розстріляні невдовзі після його відвідання.

В схожих умовах з Білашем в 20—30 роках знаходилися Іван Лепетченко, Пантелей Каретник, яких також часто викликали на допити і намагалися зробити з них провокаторів. Але вони не пішли на угоду з совістю і залишилися при своїх поглядах.

Але не врятували Білаша його "одкровення". Він також був заарештований і розстріляний органами НКВС в 1938 році.

Написані свідчення В. Білаша дещо незвично. Спочатку він намагається не висвітлювати мету своїх візитів в надії на те, що працівникам держбезпеки вона й так відома. Але пізніше не стримується і з кожною сторінкою розкривається ще більше. В кінці він намагається "донести" навіть на своїх сусідів.

Коли читаєш свідчення В. Білаша, кидається в очі намагання автора знайти якийсь виправдання своїх вчинків (навіть хай для себе), а також якась дивна втрата пам'яті. В своїй книзі він називає сотні цифр та десятки прізвищ. А в свідченнях колишній начштабу і стратег не може правильно назвати навіть прізвища добре йому відомого начальника постачання армії (замість Серьогін він пише Серешко). Так само й з багатьма іншими прізвищами. Про що це свідчить?

Навіть зараз Віктор Білаш залишається людиною-загадкою.

А тепер декілька біографічних рядків колишнього начштабу повстанської армії (по книзі його сина О. В. Білаша "Дороги Нестора Махна"):

"Білаш Віктор Федорович (1893—1938) — народився в селі Новоспасівка Бердянського району Запорізької області, робітник — паровозний машиніст. Освіта початкова. Анархіст-комуніст з 1908 року. В махновщині з січня 1919 року — начальник оперативного відділу штабу, начальник штабу, заступник голови Ради Революційної Повстанської Армії України (махновців). 23 вересня 1921 року важко поранений, був заарештований. До загальної амністії знаходився в Харківській в'язниці в камері смертників. В 1923 році звільнений на поруки легальних анархістів. Працював у Харкові в правлінні "Югосталі" інструктором по тарифним питанням. Заарештований органами НКВС 16 грудня 1937 року. Замучений 24 січня 1938 року. Реабілітований посмертно 29 квітня 1976 року.

Людиною, яка мала популярність серед повстанців нарівні з Махном, особливо в початковий період руху, був Федір (Феодосій) Щусь. Ось як про нього пише В. Білаш: "Щусь Феодосій (1893—1921) народився в селі Велика Михайлівка (Дібрівка) Олександрівського повіту Катеринославської губернії, в сім'ї най-

мита. В 1915 році достроково призваний на царську службу — матросом. Активний учасник гуляйпільської "Чорної гвардії". Організатор дібрівської групи анархо-терористів. З червня 1918 року — командир партизанського загону в боротьбі проти гетьмана та окупантів. З лютого по травень 1919 року — член штабу 3 Задніпровської бригади ім. батька Махна. З липня по серпень 1919 року — начальник кавалерії загону Махна. З вересня по грудень 1919 року — командир кавбригади 3-го корпусу. З травня 1920 року по квітень 1921 року — член штабу Повстанської армії. З травня по червень 1921 року — начштабу групи. Вбитий в червні 1921 року під м. Недригайловим на Сумщині в бою з 8-ю дивізією Червоних козаків".

Особа Щуся стала за часи махновщини легендарною. Учасник махновського руху майже з самого його початку, один з перших виступив з партизанським загonom проти гетьмана та окупантів. Щусь був знайомий з багатьма гуляйпільцями і особисто з Махном ще з часів революційних подій 1917 року в Гуляйполі. По спогадам колишнього гуляйпільського більшовика І. Д. Трошкіна, Ф. Щусь був командиром підрозділу 1-го Гуляйпільського радянського загону, а в червні 1918 року, родичі Трошкіна (мати та молодший брат) допомогли Щусеві добратися до Дібрівського лісу.

Колишній махновець О. Чубенко згадував, що за часів партизанства в Дібрівському лісі, Ф. Щусь користувався значним військовим авторитетом.

Психологічно авторитет підсилювала і колоритна зовнішність Щуся. Він був чоловіком високого зросту, великої фізичної сили і красивий лицем. Завдяки цьому він користувався значною популярністю в жінок. Одягався Щусь також вишукано та екзотично, щоб підкреслити свою особистість. На фотознімках його часто можна побачити в матроській безкозирці, гусарському мундирі, з величезною шаблею в руках та цілим арсеналом револьверів за поясом.

Авторитет Щуся "підкріплювався" і його жорстокістю до ворогів. Про неї навіть ходили страшні легенди. І, мабуть, в значній мірі його жорстокість не була перебільшеною. Навіть махновці не один раз намагалися покарати Щуся за непотрібні розстріли полонених чи заручників. Але на заваді цього завжди ставали його авторитет старого повстанця, військові здібності та особиста друж-

ба з Махном.

В бою Щусь відзначався сміливістю, силою волі, винахідливістю в скрутних ситуаціях та безжальністю до противника. Ось як описує поведінку Щуся в бою один з червоних командирів:

“... Від 2-го полку, отримавши бойове завдання, пішов вперед підрозділ Соколова. Невдовзі сотник, що намагався вступити в зіткнення з противником, побачив групу вершників. Очолював її вусатий кавалерист в лахматій бурці. Близорукий, в окулярах, Соколов помчав вперед з рапортом. Стояв густий туман. Сотник крізь окуляри бачив тільки списоподібні вільгельмовські вуса вершника, саме такі, як в Потапенка.

Осадивши коня, Соколов встиг лише розкрити рота, як вусань — це був знаменитий махновський головоріз Щусь — помолодецькі гаркнув: “Здоров командир!” Соколов все ще, приймаючи махновця за Потапенку, подав йому руку. Щусь, з усієї сили потягнув на себе вершника, стягнув його з сідла, після чого розрядив в його свій маузер.

Козаки — свідки віроломного вбивства — кинулися доганяти махновця, але Щусь був вже далеко...”

Невідомо чому, раніше стійко ходила легенда, що Щуся вбив сам Махно, за намагання амністуватися в органах радянської влади. Але це маловірогідно, в силу обставин, які склалися, Щусь на помилування з боку більшовиків мало міг розраховувати. Та й людина це була іншого складу. Як і більшість махновських командирів, Щусь загинув у бою, хоча опису цього бою ми не знаходимо ні в Білаша, ні в Аршинова. Білаш пише, що Щусь загинув у червні 1921 року під Недригайловим на Сумщині, а П. Аршинов приводить в своїй книзі лист Н. Махна, в якому той згадує, що Щусь загинув в цей же час на Полтавщині.

Отже остаточної ясності навіть тут немає. Може тому й загинув відомого махновського командира супроводжувала така легенда...

Досить відомими постатями серед махновців були брати Каретники (Каретникови) Семен і Пантелей.

Про старшого брата Семена збереглося більше відомостей ніж про молодшого Пантелея. Спочатку подамо його біографію по спогадах Білаша: “Каретников Семен Микитович (1893—1920). Наро-

дився в сім’ї наймита в селі Шагарове Гуляйпільської волості. Член Гуляйпільської групи анархістів з 1917 року, учасник “Чорної гвардії”. В 1918 році — командир штабного батальйону I Гуляйпільського загону. З березня по червень 1919 року — начальник гарнізону м. Бердянська. З вересня по грудень 1919 року — командир піхотного гуляйпільського полку. З липня 1920 року — член адміністративно-організаційного відділу Ради революційних Повстанців України (махновців) і помічник командарма. Мовчазний і жорстокий по характеру. Командуючий особливої Кримської групи військ РРПУ (махновців). 24 листопада був викликаний в штаб Фрунзе, заарештований і 28 листопада 1920 року був розстріляний командуванням зведеної дивізії курсантів”.

З книги П. Аршинова до цієї характеристики можна внести доповнення те, що Каретников Семен в боях був кілька разів поранений. Ще Аршинов називає його винятковим військовим талантом.

Один з перших “чорногвардійців”, учасник Гуляйпільської комуні, особа наближена до Махна, він в повстанстві швидко досяг великих висот. Під час виступу проти гетьмана, Семен Каретник був членом повстанського штабу. В 1919 році був командиром полку, начальником гарнізону Бердянська, заступником командира корпусу. З початком 1920 року Семен Каретник виходить одразу на перші ролі в махновському русі. Він стає заступником Махна і, фактично, другою особою в повстанській армії.

На це були, мабуть, об’єктивні причини. Більшість істориків констатують, що Семен Каретник був одним з найбільш непримирених противників союзу з радянською владою. Коли в грудні 1919 року надії на такий союз провалилися і почалися репресії проти махновців, то група сторонників цього союзу на чолі з Білашем відійшла в тінь. Логічно допустити, що Махно став довіряти їм значно менше, а більш прислуховувався до “гуляйпільців” на чолі з Каретником.

Близкуче проявив себе як військовий талант, Каретник під час командування особливою Кримською групою махновської армії. Вона завжди діяла успішно проти сильних частин врангелівських військ. Багато в чому завдяки їй завершилася у спіхот атака на Литовський півострів, в обхід перекопських позицій. В Криму, спільно з 2-ю Кінною армією, махновці розгромили блискучу

кавалерію генерала Барбовича. Але й втратили повстанці в цих боях майже половину свого чисельного складу. Перемога дісталася дуже дорогою ціною.

Треба відзначити, що Каретник з своїм начштабу П. Гавриленком дуже не хотіли йти в Крим, не довіряючи більшовикам, як пізніше виявилось — справедливо. Але революційний обов'язок повстанця переміг і махновці взяли активну участь в Кримській операції.

Закінчив своє життя Каретник у Мелітополі, куди наказом був викликаний з Гавриленком в штаб Фрунзе. Він був по-зрадницькому заарештований і розстріляний.

Взимку 1921 року махновці відплатили командуванню Зведеної курсантської дивізії за смерть Гавриленка і Каретника. 19 грудня недалеко від села Святодухівки махновці зненацька напали на штаб Петроградської бригади Зведеної дивізії курсантів, що знехтував всякими методами дозорної служби і пиячив на хуторі Левуцькому. Всьому командному складові були представлені звинувачення в розстрілі махновців з Кримської групи. Вони були страчені. З рядових червоноармійців майже ніхто не постраждав.

Є багато згадок про невтриманість і злість Семена Каретника. Наприклад, Білаш про все це пише прямо в своїх спогадах. Описав він також, як особисто Каретник розстрілював білогвардійського офіцера.

Начальник махновської контррозвідки Лев Голик в своєму щоденнику згадує про бійку Махна з Каретником в штабі. В цей час вони були обоє нападнику.

Галина Кузьменко в своєму щоденнику також пише: "... Ще з Новоселівки "батько" почав пити. У Варварівці зовсім напився як він, так і його помічник Каретник. ...Каретник уже почав дуріти по-своєму — прийшов до кулеметів і почав стріляти то з одного кулемета, то з іншого. Засвистіли кулі низько над хатами. Зчинилася паніка. Тоді швидко з'ясувалося, що таку стрілянину зчинив здуру п'яний Каретник".

А ось як охарактеризував свого найближчого помічника сам Нестор Махно: "... Лише один Каретник, як завжди, був категорично проти того, щоб я зовсім відлучався від основного повстанського ядра. Він завжди малобалакучий, якщо вже говорив про щонебудь, то завжди твердо і конкретно, причому від раз прийнятої

точки зору на речі ніколи не відходив. Не знаючим його близько, він здавався сердитим, але витримана рівність його характеру скоро розкривала в ньому людину просто чужу найменшому лицемірству, людину винятково пряму і цілком зосереджену на думці про успіх руху".

Отже таку характеристику отримав один з найближчих прихильників Махна. Показує вона і негативні сторони його характеру. Але не треба забувати, що особистість таких людей формувалася в тяжких умовах спочатку важкого селянського життя, а потім братовбивчої громадянської війни. Отже все негативне, що вони несли, також накопичувалося в цих людях.

Важке життя, складні долі, неоднозначні характери...

По-іншому склалася доля другого Каретника — Пантелея Микитовича. І Білаш, і Аршинов про нього майже не згадують, хоча він був у махновщині не на останніх ролях.

Він, як і брат, приймав участь у повстанському рухові ще за часів боротьби махновців з гетьманською владою. О. Чубенко згадує його серед учасників легендарної наради перших повстанців на горищі у вересні 1918 року.

В 20-х числах листопада 1918 року на станції Новогупалівці в бою з гетьманівцями Пантелей був важко поранений в руку. Тільки майстерність хірурга з села Лукашеве врятувала Каретника від ампутації.

Про участь Пантелея Каретника в бойових діях за часів громадянської відомо дуже мало. Один з гуляйпільців-махновців Шаповал Іван Пантелеймонович згадував*, що Пантелей Каретник командував кулеметним батальйоном в полку Хоми Кожина. На озброєнні цього підрозділу знаходилися кулемети системи Люїса. Шаповал казав: "Панько Каретник був дуже невтриманий коли чап'ється. Хватався за револьвери, якими був обвішаний. Тоді його всі втихомирювали і спроваджували до Махнової дружини Галини і до Фені" (мабуть Ф. Гаєнко).

Про подальшу долю Пантелея Каретника також відомо мало. Як вдалося уціліти йому в вогні громадянської? Чи був він в еміграції? Якщо був, то коли повернувся?

У свідченнях В. Білаша органам НКВС є згадка про Пантелея

*Записано Ф. І. Кушем.

Каретника: "... В цей же проміжок часу (прибл. 1927 рік) був заарештований і Пантелей Каретников, котрий мав кримінальну банду і котрий вилучив махновські цінності. Він був присуджений до вищої міри, але потім, це було замінено 10 роками.

...Звідси я виїхав в Сталіно, де зустрівся з проживаючим тут Пантелеєм Каретниковим, колишнім анархо-махновцем і командиром кулеметного полку. Мені хотілося знайти зв'язок з колишніми махновцями і анархістами Сталіно. Але по словам Каретникова, він їх не знав, за виключенням одного гуляйпільського кулеметника, прізвище котрого на пам'ятаю. Він тоді був на нелегальному становищі, і Каретников, не хотів мені його показувати, мотивуючи, що далеко живе (можливо підозрював Білаша авт.). Сам Каретников, по його словах, ніякої політичної роботи не вів і заявляв, що він став на розпутьті. Це йому давало на життя. Через нього я не міг отримати від нього там зв'язки.

... Зі слів Івана Лепетченка, котрий відвідав мене в Краснодарі весною 1934 року, знаю, що Задов Левко служив в Одеському ДПУ, куди перетягнув із Сталіно Пантелея Каретникова".

Далі шлях цієї людини губиться, можливо, він, як і багато інших колишніх махновців, став в кінці 30-х років жертвою сталінських репресій...

Серед махновських командирів, які проявили свій військовий талант з перших днів громадянської війни, був Василь Васильович Куріленко. Ось як про нього писав В. Білаш: "Куріленко Василь Васильович (1891—1921) — народився в сім'ї наймита села Новоспасівки Маріупольського повіту. В ранньому дитинстві залишився без батька. Єдиний годувальник матері і сестри. По професії — швець. З 1912 року призваний на службу, служив в уланських частинах. З 1910 року член Новоспасівської групи анархо-комуністів, з червня 1918 року — активний учасник повстання проти гетьманщини і командир першого Новоспасівського загону. З грудня 1918 року — начальник гарнізону станції Царекостянтинівки, член оперативного штабу. З січня по червень 1919 року — командир 8-го Задніпровського полку, начальник Маріупольського гарнізону і начальник бойової дільниці Таганрогського напрямку. З вересня по квітень 1920 року — червоний командир 8-ї дивізії Червоних козаків. З травня по липень 1921 року — начальник адміністративної

організаційного відділу Ради Революційних Повстанців України (махновців). Хоробрий боєць і справжній тактик в кавалерії. Вбитий в бою з червоною кіннотою поблизу Лозової в липні 1921 року".

Що можна доповнити до цього?

Талант військового командира проявився швидко. Мабуть існували й природні здібності до воєнної справи, яку він розвинув, проходячи службу в царській армії. Гарт і досвід військової людини, здобуті там, пізніше знадобилися йому в роки громадянської війни. По розповідям очевидців, Куріленко встановив в своєму загоні сувору дисципліну, за порушення якої, зі згоди всіх повстанців, карали нагайками. За успішне командування полком під час бойових дій по взяттю Маріуполя, він був представлений до значної революційної нагороди — ордена Червоного Прапора. Але, мабуть, радянське керівництво такими нагородами махновців не балувало, тому свідчень про вручення Василеві Куріленку цього ордена ми не знаходимо ні в одного автора.

Хоча авторитет "військового" таланту за Куріленком зберігся. В донесенні командарма Скачка ми зустрічаємо, що на 27 травня 1919 року Куріленко був командиром I бригади дивізії Махно, яка в цей час формувалася. Але в спогадах В. Білаша, де він пише про передачу частин махновської бригади комісії штабу 14 армії, серед командирів бригади прізвища Куріленка ми не знаходимо. Якщо його немає серед командирів полків, то яку посаду він займав?

В книзі Л. Яруцького "Махно и махновцы" приведені спогади колишнього анархіста, а пізніше більшовика С. Т. Дибця. Так він згадує, що Куріленку було доручено в кінці травня формувати новий кавполк, яким пізніше він і командував. Але як же тоді він значиться 27 травня командиром бригади? Яким чином Куріленко опинився в 8-й Червонокозачій дивізії? На це також з дослідників махновщини докладно не відповідає ніхто. Лише П. Аршинов згадує, що Куріленко залишився в Червоній Армії із згоди Махна й інших повстанців. Можливо, це був якийсь тактичний маневр?

Л. Яруцький в своїй книзі описав один цікавий момент, про те, як начебто повів себе Куріленко після того, як колишні махновські частини підняли заколот серед підрозділів колишньої Кримської армії. Коли повстанці заарештували штаб Кочергіна та військового комісара Дибця, то солдати хотіли з ними розправитися. Але за

них вступився Куріленко і попередив повстанців, що якщо розстріляють заарештованих, то його полк перестріляє весь полк Калашникова, який виступив одним з ініціаторів заколоту. А пізніше ніби зв'язався з Махном і мав з ним таку розмову: "Махно, слюшишь меня? Говорит Куриленко. Если расстреляешь штаб боевого участка, пусть ни один махновец не ждет от нас пощады. И Дыбеца не тронь. Иначе, кого ни встретим из махновцев, будем резать беспощадно. До сих пор церемонились, а теперь всех вас предадим анафеме".

Розповідь красива, але, мабуть, все-таки дуже далека від правди. Не міг так говорити повстанець, та ще в той час, коли авторитет Махна серед рядових бійців був незаперечний. Та й загальна кількість військ, які підняли заколот, досягали 12 тисяч. Отже один полк Куріленка ні на які серйозні бойові дії наважитися не міг.

Тим більше, це все суперечить спогадам В. Білаша, де він змалював захисником заарештованого червоного штабу не Куріленка, а Калашникова.

Подальший хід подій показує, що, мабуть, такої розмови між Махном і Куріленком не відбувалося. Адже Махно не міг би дозволити підписання антиврангелівського договору з радянськими органами влади людині, яка так могла себе повести. А саме Василь Куріленко був повноважним представником махновців на цих переговорах і договір з боку махновців підписав саме він.

А перед цим він повернувся на батьківщину по відпустці з Червоної Армії. В свою частину після відпустки він не прибув, а приєднався до своїх земляків, яких весною 1920 року жорстоко переслідувала радянська влада.

Під час Кримського походу махновців, Куріленко знаходився в Харкові. Тут він представляв повстанців перед більшовицьким керівництвом. Пізніше, коли почалася операція по ліквідації повстанців (і Кримської групи і Гуляйпільської), делегація, яку очолював Куріленко, була заарештована і розстріляна. Як вдалося врятуватися керівникові делегації — невідомо. Можливо під час арешту він знаходився в Гуляйполі. Але пізніше Куріленко вже знаходився в повстанських військах, командував окремими групами.

Про смерть В. Куріленка Білаш писав так: "... В цей же день повстанці форсували річку Орель біля сел Перещепине і Сомівка.

ліва колона повстанців під командуванням Куріленка 8-го червня мала бій в районі села Мар'ївка (30 верст північніше міста Новомосковська), де була розбита і з загону уціліло лише 30 чоловік, інші загинули або розсіялись. В цьому бою загинув і Куріленко".

Так закінчив життя один з найбільш талановитих махновських командирів. Загинув — як і належить воєначальнику, у бою. Аршинов згадував, що після смерті В. Куріленка залишилася його дружина, але про її життя нічого не відомо.

Серед махновських командирів були такі, про яких зараз майже ніхто не згадує. Але це зовсім не значить, що вони були другорядними фігурами в повстанському русі. Просте згадування посад, які вони займали в повстанській армії, свідчить про те, що вони користувалися значним авторитетом серед бійців і селян.

До таких людей можна віднести і Григорія Івановича Серьогіна. Особисто мені він доводиться двоюрідним прадідом, тобто мій прадід Серьогін Федір Іванович був рідним братом цього махновського командира. Мені прикро, що я знаю дуже мало про своїх родичів. Але час невблаганний і відновити зараз відомості про них надзвичайно важко.

Про свого прадіда Федіра Серьогіна я знаю з розповідей свого діда. Він згадував, що його батько мав якесь відношення до революційних подій в Гуляйполі. Він працював у друкарні і дома ховав шрифти в глечики з молоком та сметаною. Одного разу поліція здійснювала обшук, але нічого не знайшла. Про участь свого прадіда в махновському русі нічого повідомити не можу. Мабуть, він уже був в літньому віці (до революції мав вже п'ятеро дітей), тому займався своїм господарством, а в бойових діях участі не брав. Хоча не виключено, що якоюсь мірою він поділяв погляди свого молодшого брата. Помер він приблизно в 1920 році (можливо від тифу).

Загалом про їх родину можна сказати слідує. За національністю — росіяни. На Гуляйпільщину переселилися з села Красні Горки Калузької губернії. Прізвище їхнього батька було Сергеев. Але коли служив він у царській армії, то там було два солдати з такими прізвищем. Тому одного з них і "переіменували" на Серьогіна. І вже його діти звалися Серьогінами.

Молодший брат Григорій обійшов старшого в політичному

розвитку. Можливо, це сталося завдяки революційним перетворенням, які з народних низів висунули багато людей енергійних, тих що вели за собою маси.

В. Білаш про Григорія Серьогіна пише наступне: "... Уроженець Калузької губернії. Народився в 1884 році. З дитинства проживав в Гуляйполі. Анархіст-комуніст з 1906 року. По професії — слюсар. В махновщині з перших і до останніх днів її існування. З 1917 року по 1919 рік — голова промислової гуляйпільської комуни, голова продовольчої гуляйпільської управи, член волосного земства, помічник начальника забезпечення махновської дивізії. З вересня 1919 року по серпень 1921 року — беззмінний начальник забезпечення Повстанської Армії. В 1924 році повернувся з еміграції, амністований. В 1930 році працював в м. Олександрівську слюсарем".

З інших джерел відомо також, що Григорій Серьогін в 1918 році був членом Гуляйпільського ревкому.

З цієї характеристики видно, що Серьогін не розробляв військових планів, не водив у бій великих повстанських загонів, але займався справою не менш важливою — постачанням військ. А ми знаємо, що нагодувати велику кількість людей, зодягнути їх і взути, та дати їм в руки зброю — справа не проста. При цьому потрібно було не образити селян, не забрати в людей все до нитки. Якби це трапилося — на підтримку простого люду в боротьбі не варто було розраховувати. Махновців більшовицькі агітатори часто звинувачували в мародерстві, грабунках простого люду. Але ще жодна військова сила не була абсолютно чистою від таких плям. Слова селянина з відомого кінофільму "Чапаєв" свідчать про це. Але мародерство махновців — це ніщо по зрівнянні з експропріаціями червоних чи вилученнями майна інтервентами та білогвардійцями.

Отже, щоб запобігти грабункам мирного населення, махновцям потрібна була блискуче організована служба постачання всім необхідним для бойової діяльності. І треба відзначити, що в її організації був великий внесок і Григорія Серьогіна.

А досвід такої роботи в нього був. В своїх спогадах Махно часто згадував товариша Серьогіна, який багато займався налагодженням нормальної роботи гуляйпільських підприємств, обміном сільгоспродукції на товари, потрібні селянам, в містах.

В Білаша ми знаходимо згадку про те, що після об'єднання з

Григор'євим, Махно поїхав в село Піщаний Брід до своєї дружини. А за себе залишив Серьогіна і Тарановського. Це свідчить про те, що Махно довіряв цій людині.

А загалом про Григорія Серьогіна відомо мало. Можу привести ще одну розповідь, яку знаю від свого діда. Їх сім'я після смерті батька (Федора Серьогіна) дуже бідувала. І дідова мати пішла до чоловікового брата, щоб він дав якусь матеріальну допомогу. Григорій Серьогін, який був начальником забезпечення махновської армії, щось дав їй з харчів. Але наказав більше до нього не приходити, тому що був уже 1921 рік і на тривалість махновщини розраховувати не доводилося. Тому сім'я брата могла постраждати від репресій з боку влади.

Разом з останніми махновцями Серьогін перейшов румунський кордон. До 1924 року перебував в еміграції: спочатку в Румунії, потім в Польщі. Пізніше повернувся на батьківщину.

Про нього є спогади гуляйпільського більшовика Трошкіна І. Д.: "Дружина Серьогіна Григорія приїжджала до мене з питання амністії, але я їй сказав, що це підвідомче тільки уряду. Потім вона добилася амністії через Верховну Раду СРСР (т. Калініна). Після приїзду з Польщі Серьогін Г. працював в Запоріжжі на заводі "Комунар", по духу яким він був, такий залишився, а в 1938 році був репресований".

Про Григорія Серьогіна в період 20-30 років згадує і Віктор Білаш в своїх свідченнях НКВС: "В Запоріжжі знайшов Серешко, він же Сергієнко (дивно, що колишній начштабу Білаш не може тут пригадати прізвище начальника постачання армії Серьогіна). Це колишній начальник постачання махновської банди. Він приїхав з Варшави в 1924 році разом з Лепетченком, Буримою і ще двома махновцями. В Запоріжжі він працював по кооперації і був найже задоволений своїм становищем. Мав тоді, з його слів, повне розчарування особисто в Махнові, лаяв його, але махновщину згадував не байдуже. Він її оплакував і жалів, що вона фізично загинула. На заводі і в кооперації, по словам Серешка, працювали декотрі колишні махновці, в котрих Серешко не вірив. По його словах, зараз ніяка анархічна робота в Запоріжжі неможлива тому, що органи ГПУ настільки розвинені, що всяка спроба такої роботи зречена на невдачу. Крім того, він почув себе настільки замореним, що хотів відпочити..."

... Серешко ніякої роботи, коли я в нього бував не хотів на себе брати, мотивуючи, що він старий і заморився”.

З такої характеристики Білаша можна здогадатися, що Григорій Серьогін знав про зраду колишнього начштабу, або допускав, що вона могла статися. Знали про це, можливо, й інші колишні махновці, тому й намагання Білаша вступити з ними в контакт, як правило, закінчувалися нічим.

Закінчив своє життя Григорій Серьогін, як і багато інших колишніх махновців в сталінських застінках. Пробачити, в той час, участь в повстанському русі органи НКВС не могли...

Мабуть ні про кого з махновців (крім звичайно самого Махна) не сказано і не написано стільки, як про Льову Задова. Поступово з особи цілком історичної він перетворився в особу легендарну, навіть, одіозну.

Ким тільки не став в чисельних легендах Лев Задов. І ад'ютантом Махна, і начальником контррозвідки повстанської армії... З іменем Задова пов'язується, взагалі, дуже цікава тема про діяльність махновської розвідки і контррозвідки, каральних органів повстанської армії. Яку роль вони грали в середовищі повстанців, які функції виконували?

Перечитуючи книги про історію громадянської війни, стикаєшся з епізодами безглузких невинуваних жертв, страт, тортур. Жорстокість, від якої застигає кров, вражає. Невже наш народ міг стати на таку ступінь в своїй свідомості. Червоні звинувачували в жорстокості білих, білі — червоних. А всі разом найбільше в жорстокості звинувачували махновців. Їх називали бандитами, грабіжниками, садистами. Махновську контррозвідку завжди оточували страшні легенди, насправді в яких дуже мало правди.

Відповідь на питання про жорстокість подій громадянської війни знайти важко. Можливо причини її полягають у напруженні переломних подій, що несуть народам революції. Як правило, кожна революція супроводжувалася спалахом такої жорстокості. І нідерландська, і англійська, і французька, і звичайно всі російські бунти та селянські війни.

Звичайно, махновські повстанці не були занадто сентиментальними людьми. Свого життя вони особливо не цінували, а чужого і поготів. Але все це відбувалося в часи загального розгулу терору

— і білого, і червоного. І на ці терори махновці відповідали своїм терором — махновським.

Цей терор не був безглузким. Він був чітко спрямованим, і хоч під нього і потрапляли люди випадкові, але таких випадків у махновців значно менше. Цінність людського життя безмежна. Але в умовах громадянської війни його не цінувала жодна з воюючих сторін. Заради примарних інтересів гинули сотні тисяч людей. І мабуть найбільша вина в цих жертвах повинна лежати на людях, які кинули народи колишньої Російської імперії в безодню громадянської війни.

Лев Задов народився в 1893 році в єврейській землеробській колонії Веселій на Катеринославщині. Батько його займався сільським господарством. Мав всього 2 десятини землі і 10 чи 11 дітей. В 1900 році сім'я переїхала до Юзівки, де батько Задова займався перевезенням вантажів та пасажирів. Дату переїзду в Юзівку можна поставити під сумнів, бо брат Лева — Данило народився в 1898 році і вже в Юзівці.

Треба відзначити, що долю Задова досить докладно описав Лев Яруцький в своїй книзі “Махно и махновцы”. Про нього також була надрукована велика стаття в “Военно-историческом журнале” в декількох номерах за 1990-1991 роки. Тому далі будемо зупинятися лише на найбільш значних фактах.

Походження Лева Задова простежити важко. Можливо, навіть прізвище його було іншим.

На нових промислах батько Лева великих грошей не заробив. Тому дати освіту своїм дітям він не міг. Лев закінчив два класи єврейської школи і вимушений був йти працювати і заробляти на життя фізичною працею. Працював він на млині, а це був досить важкий труд. Люди, що знали його дорослим, згадують про нього, як про високого атлета, що мав значну фізичну силу.

Пізніше Задов пішов працювати в доменний цех Юзівського металургійного заводу. На заводі в той час діяла невелика група анархістів. Важко говорити про масштаби і характер її діяльності, але Лев Задов за участь в експропріаціях в складі цієї групи отримав 8 років в'язниці.

Спочатку Юзівська в'язниця, потім Бахмутська, Луганська, Катеринославська. Лютнева революція визволила його, як політв'язня. Задов знову в Юзівці, на металургійному заводі. Металурги та

шахтарі обирають його депутатом міської Ради.

Восени 1918 року він записався добровольцем у червоноармійський загін, разом з яким виступив з Донбасу на Царицин, приймав участь в боях, в котрих виявив сміливість і винахідливість. Із рядового виріс в командира. Але, як командир, відмовився отримувати більшу платню за рядових бійців і пішов з загону.

Після цього він потрапляє на Україну, де приєднується до махновців.

Задова повсякчас згадують, як начальника контррозвідки махновської армії. Цікаво, що він ніколи не займав цієї посади. Деякий час він був начальником контррозвідки І-го Донецького корпусу повстанської армії. А перед цим він був і членом "ініціативної групи" анархістів по експропріаціям, комендантом полку, займав інші посади. Але про діяльність його на цих посадах відомо небагато. Хоча, якщо уважно проаналізувати всі відомості про Задова, то їх взагалі мало. Особливо тих, які знаходять якесь підтвердження в серйозних фактах. А в більшості це чийсь розповіді, спогади, які часто мають суб'єктивний характер.

Але навіть з них випливає, що наші старі уявлення про нього не зовсім правильні. На початку громадянської війни (1918-1920 роки) Задов не входив в круг найближчого махновського оточення. До Махна Задов наблизився уже на останньому етапі існування повстанської армії, коли більшість махновських командирів уже полягла в боях. Не мав він і надзвичайної влади. Одного разу над ним нависла загроза розстрілу своїми, коли влітку 1920 року в селі Туркенівці були викриті агенти ЧК. Вони на допиті показали, що мали вступити в контакт з Задовим і перетягти його на свій бік. Але доказів вини Лева Задова не знайшлося, і він залишився живим. За Задова наче вступилася Галина Кузьменко, дружина батька Махна, яка добре знала його по спільній роботі в комісії "проти-махновських справ". Ця комісія була створена в повстанській армії для того, щоб зупинити стихійні репресії проти антиммахновських елементів. Можливо, там близько і познайомилися дружина Махна і Лев Задов.

Задов пройшов із махновцями всі бої і походи до кінця. В Кримській групі був комендантом піхотної групи, яку очолював Петренко. Що це за посада — сказати важко, можливо щось на

зразок начальника штабу.

Коли повстанці перейшли румунський кордон, Задов також входив в той невеликий загін. Під час життя в Румунії (по деяким фактам) значно зблизився з Галиною Кузьменко, а в Польщі активно з нею листувався. Коли жив в Румунії (з ним тут був також його молодший брат Данило), Задов змінив прізвище на Зіньковського.

Життя в еміграції ні для кого з колишніх повстанців легким не було. Жити було ні на що, багато хто хотів повернутися на батьківщину. Деякі махновці поодино і групами переходили кордон, неначе для підпільної роботи в СРСР. Але більшість з повинною приходила до органів радянської влади. В 1924 році такий шлях повторили і брати Задови. Деякий час провівши у в'язниці, вони вийшли на волю. І що найцікавіше, скоро опинилися на роботі в органах ГПУ. Ще й досі цей факт викликає багато дискусій. Чому Задову пробачили його махновське минуле і взяли на таку відповідальну роботу? Багато істориків стверджують, що це була плата за якісь "особливі" послуги радянській владі. Заперечувати не буду. Висловлюю лише ще одну версію. Як потрапив Задов на роботу в ГПУ сказати важко, але, можливо, такий варіант був цілком продуманим ще з Махном? Адже багато махновців, що повернулися з еміграції почали активно вливатися в державну службу. А по деяким даним Зіньковський-Задов активно їм у цьому допомагав, групував коло себе, намагався працевлаштувати. Можливо це була акція по розкладанню радянської влади з середини?

Лев Миколайович Зіньковський виявився здібним чекістом. Мав багато подяк і нагород. Але з початком репресій зірка його закотилася. З вересня 1937 року його заарештували. Звинувачення на той час було типовим — зв'язки з іноземною агентурою, терористична та антирадянська діяльність. В 1938 році Зіньковський-Задов був розстріляний.

Дружину з двома дітьми виселяють з квартири. Надовго саджають до в'язниці, а ле через рік — випускають. Дочка Зіньковського Алла загинула в бою, захищаючи Севастополь, під час Великої Вітчизняної війни. А син — Вадим Львович, 1926 року народження, з 1944 року в Червоній Армії, фронтовик, полковник у відставці. Два його сини також стали офіцерами.

Важко сказати, ким все-таки був Льова Задов? Анархістом?

Революціонером? Головорізом? Можливо, історики ще довго будуть сперечатися на цю тему. Стереотипи, закладені ще Олексієм Толстим в його книзі "Ходіння по мукам" досить живучі. Але це твір художній, оснований в значній мірі на авторському вимислі. А Лев Задов — людина в повній мірі реальна. І питання, про те яким він все-таки був, мабуть, ще чекає своєї відповіді...

Сильною та колоритною постаттю серед ватажків повстанців-махновців був Вдовиченко Трохим Якович. Ось рядки його недовгої біографії по В.Білашу: "Народився в сім'ї наймита с. Новоспасівки Маріупольського повіту. Член Новоспасівської групи анархо-комуністів з 1910 року. На німецькому фронті — повний Георгіївський кавалер, прапорщик. Голова полкового комітету, активний учасник антинімецького повстання, з травня 1918 року — командир 2-го Новоспасівського загону. З вересня по грудень 1919 року — командир 2-го Азовського корпусу Повстанської армії. Розстріляний ЧК у травні 1921 року в місті Олександрівську".

На жаль, ці рядки мало можуть розповісти про видатну людину. Мені довелося особисто розмовляти з дочкою прославленого махновського командира. Ніна Трохимівна (сама вона називає себе Трифонівною) проживає зараз в місті Бердянську. Зустрілися ми в невеличкій однокімнатній квартирі, де проживає колишня вчителька.

На стінах кімнати висять портрети батька та матері Ніни Трохимівни. Зовні дочка нагадує свого батька: та ж форма обличчя, високе чоло, широкі брови. Можливо природа також наділила її рисами характеру, які високо піднесли і комкора Вдовиченка серед повстанців. В спілкуванні жінка відрізняється чемністю, вихованістю. За коротку годину розмови, мимоволі, проникаєшся повагою до неї.

Дочка стверджує, що її батько народився у 1888 році, а мати Палагея Марківна в 1887 році. В їх сім'ї було п'ятеро дітей: Корній (1906—1974), Оксана (1908—1984), Поліна (нар. в 1914 році), Ніна (нар. в 1918 році) та Микола (нар. в 1921 році). Коли їх батька розстріляли, найменшому братові було всього півроку. Зараз Микола Трохимович живе також в Бердянську. На той час, він хоча й був на пенсії, але ще працював. Його поважають в місті, як талановитого лікаря-хірурга, який врятував життя багатьом людям.

Про свого батька родина Вдовиченків знає дуже мало. У старі

часи говорити про це було не прийнято, хоча з розповідей людей їм стало відомо про останній бій батька.

... Трохим Вдовиченко був поранений в бою і переховувався на хуторі Новоіванівці, поблизу Новоспасівки. З ним був також А. Матросенко, член культпросвітвідділу махновської армії. Одного дня Матросенко, зібравши у дворі селянських дітей, грав їм на гармошці та співав. Вдовиченко лагодив зброю. Так вони і не помітили підхід червоного карального загону, який, як не парадоксально, очолював також колишній махновець Зверев (от такі повороти долі). Вискочити вчасно не вдалося. Хоча у Вдовиченка ще був шанс — вихопитися верхи на коні, але нижня частина дверей стайні була зачинена на шину...

Виповзши на подвір'я до великої кучі дров, Вдовиченко з Матросенком відстрілювалися до вечора. Матросенко був смертельно поранений (а може застрелився сам), а Вдовиченка, тяжко пораненого, захопили червоні.

У махновського командира була можливість купити собі життя ціною зради. В ЧК йому запропонували підписати зречення, як це зробили деякі з повстанців. Але він з презирством відмовився це робити, вирішивши краще загинути, ніж зрадити ідеали селянської свободи, за яку боровся. Пізніше він був розстріляний чекістами.

Важко довелося сім'ї після смерті годувальника. Хату спалили червоні в 1921 році. Разом з хатою, на горищі, де ховала їх дружина, згоріли і чотири Георгіївські хрести Трохима Вдовиченка. Жінка залишилася з п'ятьма дітьми, яким, аби вижити, довелося йти в найми до заможних селян. Та і радянська влада не надто жалувала дітей авторитетного махновця.

Спогади Ніни Трохимівни свідчать, що в житті їй не раз доводилося чути, що вона дочка ворога радянської влади. Система пам'ятала авторитет махновців у населення, а тому старанно намагалася очорнити повстанський рух. Хоча про повагу селян до повстанців красномовно свідчить той факт, що Вдовиченка люди переховували з бажанням, бо дуже поважали. Трохим Вдовиченко був людиною щедро наділеною талантами — військовим, організаторським. В побуті був чесною, порядною людиною, зовсім не вживав горілки, але був хлібосольним господарем.

Ніна Трохимівна згадує також слова народної пісні, так званого "махновського яблучка":

Ой яблучко, та ти з листочками
Їде батько Махно із синочками.
Із Вдовиченком, із Куріленком
Із найменшим синком, із Чуприненком.

(Чуприненком начебто називали Василя Куріленка, можливо це було вуличне прізвисьце, чи щось подібне).

Бойові справи Т. Вдовиченка широко висвітлені в книгах Білаша, Аршинова. Верстюка. А цей матеріал можливо покаже цю людину з іншого боку...

Наряду з Ф. Щусем одним з найяскравіших представників Великомихайлівської групи повстанців був Петро Петренко (1890—1921 р.р.). В повстанській армії активно виявив себе, як керівник великих військових загонів, користувався великим авторитетом серед бійців-махновців і селян півдня України. Для цього, мабуть, були підстави. Був він вихідцем із бідної селянської родини села Велика Михайлівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Став одним з перших повстанців в загоні Ф. Щуся. Разом з ним був його молодший брат, який був в одному з боїв з гетьманською вартою тяжко поранений (і, мабуть, пізніше помер, бо про нього ніхто не згадує).

Військовий талант Петро Петренко проявив ще в часи першої світової війни. На ній вислужив чин прапорщика, за геройство був нагороджений чотирма Георгіївськими хрестами. В 1918 році за часів розгортання широкого антигетьманського повстання він був висунутий рядовими повстанцями на керівництво Гришинським напрямком бойових дій. В його завдання входило формування з селян нових бойових загонів, навчання їх і розташування на фронті. На цій роботі він показав себе з найкращого боку і з травня 1919 року був уже начальником бойової дільниці 3-ї Задніпровської бригади.

В акті передачі махновської дивізії 9 червня 1919 року значиться група Петренка (в складі 4000 бійців). Враховуючи високі військові здібності, Петра Петренка червоне командування вирішило і в подальшому використовувати його на командних посадах. Але він, як і командир іншої групи Паталаха, відмовився виконувати накази червоних. Про це в спогадах В. Білаша є такі слова: "Платонов (Петренко) також мітингував і вирішив

не відступати. Зі своєю групою 20 червня він зайняв Гуляйполе, але був відкинутий і завзято бився (з білогвардійцями — авт.) в селі Заливне, коли до нього приїхали з штабу Митрофанова, щоб заарештувати. Всіх приїхавших (10 чоловік), він розстріляв і проголосив війну червоним".

Все літо і початок осені Петренко з своєю групою залишався в денікінському тилу в районі сел Дібрівка та Лукашеве. За чотири місяці безперервних боїв група понесла великі втрати. На початку жовтня 1919 року цей загін об'єднався з повстанською армією, яка після бою під Перегонівкою повернулася в рідні місця. В цей час загін Петренка нараховував 300 бійців при 5 кулеметах. Загін був влитий в склад 3-го корпусу Гавриленка.

Восени 1919 року Петренко спочатку командує піхотним полком, потім в листопаді — кавбригадою повстанської армії. І листопада ударна група, ним очолювана, бере активну участь в боях за Катеринослав.

В грудні, коли епідемія тифу косила махновців, на нього хворів і Петренко. В цей час вони разом з В. Білашем знаходилися в госпіталі в Нікополі.

Коли в січні 1920 року червоні почали переслідування махновців, які перебували в стані ейфорії від перемог над денікінцями, Білаш, Петренко, Данилов, Лонцов з лікарем покидають госпіталь і їдуть до Гуляйполя, де в цей час знаходився штаб Махна.

Під тиском більшовицького терору було прийняте рішення армію на деякий час розпустити, а командному складу перейти в підпілля.

До лютого 1920 року Петро Петренко важко хворів на тиф в Великій Михайлівці. В щоденнику Лева Голика (начальника махновської контррозвідки) знаходимо згадку: "22 лютого. Через Успенівку поїхали в Дібрівку, де зустріли Петренка. Бідний, хворий, слабкий, заріс рудою бородою. Він плакав і сам рубав двох полонених продармійців".

З травня 1920 року Петренко в армії займає посаду командира піхотної групи. Разом з бійцями Кримської групи йому судилося прийняти участь в жорстоких боях проти Врангеля. Вдалося і вирватися з пастки, влаштованої більшовиками повстанцям в Криму. Вцілів він і в розгромі Кримської групи під селом Тимошівкою.

Після всіх цих перипетій, після загибелі С. Каретника і П. Гавриленка, Петренко посідає перші ролі серед повстанських командирів. У 1921 році Рада Революційних Повстанців України та штаб завжди виділяли уповноваженого, котрому доручалось проведення бойових операцій по розробленому плану. В. Білаш відзначав, що найчастіше ними були він, Махно або Петренко.

В наступних боях штаб повстанців найчастіше маневрував з групою Петренка. Але сили повстанців поступово танули.

На початку серпня 1921 року повстанцями було прийняте рішення про перехід за кордон. В останніх боях загинуло багато кращих командирів. Серед них, 26 серпня загинув і Петро Петренко (Платонов).

Одним з найбільш наближених до Махна повстанських ватажків був Олексій Марченко. Користувався він авторитетом і серед рядових бійців. Його авторитет був в значній мірі пов'язаний з тим, що Марченко був одним з перших бійців маленького загону, з якого потім виросла величезна селянська армія.

І Махно, і Чубенко згадують Марченка серед учасників історичної наради на горішці селянської хати в вересні 1918 року, яка дала початок розгортання повстанського руху проти гетьмана та австро-німецьких окупантів. В подальшому, авторитет Марченка не один раз був підтриманий сміливістю в боях, розважливими адміністративними та організаційними діями, тактичною майстерністю.

В. Білаш приводить дуже скупі рядки з біографії цієї людини: "Марченко (Шевченко) Олексій Семенович (1903—1921) — народився в Гуляйполі в сім'ї наймита. Член групи анархістів з 1917 року. Активний учасник повстанського руху. Молодший унтер-офіцер старої армії. В 1918 році командир повстанців. В 1919 році — член штабу 3-ї бригади. Довірена особа Махна. З червня 1920 року — командир I кавгрупи. Вбитий в січні 1921 року на Полтавщині в бою з 8-ю дивізією Червоних козаків".

Тут вимальовуються деякі розбіжності із тими біографічними даними, що подає Петро Аршинов. Марченко не міг бути 1903 року народження, бо тоді в 1917 році йому було б всього 14 років. Можна припустити, що Олексій Марченко народився 1893 року. Тоді по віку він був би таким, як і більшість командирів-повстанців.

Аршинов зазначав, що Марченко став анархістом в 1907 році (а Білаш в 1917 р.). Схоже, що в даному випадку правий Аршинов, бо сам Н. Махно згадував, що по приїзду з каторги в Гуляйполе, він зустрівся з старими товаришами з групи анархістів. Серед них був і Олексій Марченко.

Коли в Гуляйполі була створена Селянська Рада в ній поряд з іншими анархістами-гуляйпільцями, активно працював і Марченко. Трохи пізніше він став і членом Ревкому.

Цікавий випадок трапився з Олексієм Марченком під час контрреволюційного перевороту в Гуляйполі 15—16 квітня 1918 року. Заарештувати його прийшли самі керівники заколоту: Волох, Волков, Соловей та інші. Але він здатися відмовився. Тоді заколотники прислали по нього цілий взвод єврейської роти. Марченко почав відстрілюватися і кидати гранати. Йому вдалося спочатку навіть втекти. Але в колонії Межиріччі (за 15 верст від Гуляйполя) він знову був спійманий і привезений до штабу заколоту.

Але невдовзі Марченко опинився вже на фронті, який тримали проти австро-німецьких військ окремі загони. Мабуть, він з іншими заарештованими в Гуляйполі, був звільнений під тиском на заколотників з боку озброєних селян.

Був Марченко і серед учасників Таганрозької наради гуляйпільців в кінці квітня 1918 року. Невдовзі після неї він відбув до Москви, щоб потім через Курськ та Орел повернутися на Україну.

По приїзду Махна в Гуляйполе, прибули туди разом Сидір Лютий та Олексій Марченко.

Махно в своїх мемуарах згадував, що Марченко спершу не згоджувався на збройну боротьбу проти гетьманської влади, а хотів чекати виступу анархістів та більшовиків з боку Росії. Але потім він цілком згодився з міркуваннями Н. Махна.

З перших днів організації повстанського загону Олексій Марченко знаходився на найвідповідальніших дільницях роботи. Він стає одним з перших членів повстанського штабу, котрий керував всіма діями бойових загонів.

В грудні 1918 року в губернському Катеринославі розпочалася боротьба між губернським комісаром Директорії і Радою робітничих депутатів. Раду очолювали більшовики і, вбачаючи в махновцях значну воєнну силу, запросили їх в союзники. Для координації дій махновці своїм представником в губревкомі при-

значили Олексія Марченка.

В січні 1919 року повстанці для розгортання широких бойових дій вибрали польовий штаб на чолі з Віктором Білашем. В нього ввійшов і Марченко.

Весною 1919 року сліди Марченка губляться. Не зважаючи на детальний опис В. Білашем бойових дій на початку 1919 року, про Марченка ми не знаходимо ніяких згадок. Не пишуть про нього й інші історіографи махновського руху. Лише в П. Аршинова знаходимо згадку про те, що Марченко нібито був у полоні у білогвардійців. Як йому вдалося врятуватися — невідомо. Адже ми знаємо з якою жорстокістю розправлялися з полоненими повстанцями білі.

Наступна згадка про Марченка знаходиться в спогадах Білаша під датою 25 червня 1919 року. Серед учасників наради, на якій приймалося рішення про об'єднання з Григор'євим, знаходимо і його прізвище.

Після цієї дати його ім'я часто зустрічається в спогадах учасників тих подій. Він і член штабу, і учасник нарад командирів, і командуючий окремими загонами повстанців. З червня 1920 року він командував І-ю кавгрупою.

У складі Кримської групи був активним учасником у боях з врангелівцями. Після розстрілу С. Каретника і П. Гавриленка, Олексій Марченко був обраний махновцями командиром групи. Йому належить велика заслуга у виводі повстанців з пастки, яку йому влаштував Фрунзе. Великої вини в тому, що група була розбита під Тимошівкою, у Марченка не було. Знесилені 300-кілометровим маршем і безперервними боями повстанці серйозно го опору вчинити червоним не могли.

П. Аршинов описав об'єднання Кримської групи з іншою частиною махновської армії: "... З хвилюванням махновці, що знаходилися в Керменчику, вийшли зустрічати героїв на околицю села. Але коли у віддаленні побачили кінну групу, — що рухається, серце в усіх стиснулося. Замість могутньої кінноти в 1500 чоловік, вертався невеликий загін з 250 чоловік. Підїхали передові частини на чолі з Марченком і Тарановським.

"Маю честь доповісти — Кримська армія повернулася", — з легкою іронією заговорив Марченко. Всі посміхнулись. "Да, брати, — продовжував Марченко, — ось тепер-то ми знаємо, що

таке комуністи".

Саме Марченко з авангардом повстанських військ в січні 1921 року наскочив на штаб 14 кавдивізії червоних. Весь штаб на чолі з комдивом О. Пархоменком був блискавично захоплений в полон. Всупереч версії з відомого кінофільму, О. Пархоменко в полоні поведив себе зовсім не по-геройськи. Він дав повністю відомості про розташування і дії червоних частин і, навіть, хотів перейти на бік Махна. Але разом з усім штабом був розстріляний повстанцями.

У січні 1921 року махновці опинилися у важкому становищі. По Київщині та Полтавщині по п'ятах за ними гналася 8-а дивізія червоних козаків. З Катеринославщини назустріч йшли частини І-ї Кінної армії. Бойова обстановка ускладнювалася важкими погодними умовами. Весь січень пройшов у важких безперервних боях. В одному з них, на Полтавщині, загинув і Олексій Марченко. За яких обставин це відбулося, встановити зараз майже неможливо.

П. Аршинов згадував, що в Марченка залишилася дружина, але сліди її зникли в людській круговерті.

Олександр Тарановський. Його ім'я завжди якось губиться серед імен інших командирів селян-повстанців. Важко сказати чому. Можливо казується брак відомостей про нього. Основні біографи махновщини якось обходили стороною це прізвище. А якщо згадували, то дуже рідко. І, здається, не заслужено. Учасник махновщини з перших днів її існування, він завжди займав високі посади в повстанській армії.

Часто згадують, що посаду начальника штабу в військах повстанців займали О. Чубенко, В. Білаш, Я. Озеров, Г. Махно. Але майже ніхто серед них не називає Тарановського. Хоч на період його керування штабом припали найдраматичніші події затухання повстанського руху.

25 травня 1921 року він був призначений на цю посаду. Найбільш дивує в цьому те, що в цей час в армії перебував і В. Білаш, колишній начальник штабу. Чому він знову не був призначений для виконання звичних йому обов'язків? Сам В. Білаш вкнизі своїх спогадів це питання обходив стороною.

Про дореволюційне життя Олександра Тарановського ми знає-

мо не багато. Білаш писав, що Тарановський народився в 1888 році в сім'ї середняка села Времіївки Великоянисольської волості Маріупольського повіту. Певний час проживав у Гуляйполі. Працював приказчиком у крамниці. На фронтах першої світової війни дослужився до прапорщика.

На відміну від багатьох махновських командирів, дуже молодих за віком, він в громадянську війну вступив 30-річним. Ровесник Н. Махна, він мав уже бути позбавлений юнацького романтизму, категоричності. Повинен був уже в нього бути і життєвий досвід, та й військового таланту йому не бракувало. Багато колишніх повстанців відзначили О. Тарановського, як природженого штабіста.

Перед австро-німецькою окупацією Гуляйполя, весною 1918 року, в селі відбувся контрреволюційний переворот. В результаті влада з рук Ради та Ревкому перейшла до групи колишніх офіцерів, які готувалися зустріти війська австро-німецьких окупантів.

З підходом цих військ до Гуляйполя заколотники замінили чергову по гарнізону роту на єврейську (центральну) роту, на котру впливала єврейська община, залякана націоналістами. Вона й зіграла вирішальну роль, провівши арешти Ревкому, Ради робітничих і селянських депутатів, активних членів групи анархістів-комуністів.

Але пізніше під тиском озброєних гуляйпільських селян заколотники вимушені були випустити заарештованих.

Єврейською (центральною) ротою в часи заколоту командував Олександр Тарановський.

Ось як його поведінку в цих подіях описав Н. Махно: "... Командир цієї роти, не єврей, схильний був, особливо в тривожний час, орієнтуватися в бік сильних. Він з допомогою самих заколотників і при мовчазній покорі роти, провів напад на революційний комітет і заарештував його, а потім пустив роту для затримання окремих членів Ради, селян і робочих анархо-комуністів..."

Восени 1918 року, при розгортанні повстанського руху, багато хто з гуляйпільців хотів покарати смертю колишніх заколотників. Н. Махно згадував: "... З цією думкою товаришів я згодився, але запропонував не чіпати командира роти Тарановського і начальника артилерії В. Шаровського. Проти вбивства Тарановського я стояв тому, що він не керував арештами членів Ради Селянських і Робочих депутатів і Революційного комітету. Він лише по вимо-

гам штабу заколотників, здав зі своєю ротою чергування по гарнізону, ніс чергування за нього його помічник, по наказам якого і посилалися частини роти в розпорядження штабу заколотників, щоб, кожна в своїй області, діяла проти революції".

Пізніше, Тарановський дуже жалкував, що прийняв пасивну участь в перевороті. Майже зразу він почав допомагати заарештованим. Гуляйпільський більшовик І. Д. Трошкін згадував: "... Я був також заарештований вдома, але мене визволив Олександр Тарановський".

Тарановський не один раз спокутував свою вину перед повстанцями. Завдяки своєму військовому таланту, він швидко висувається в число кращих командирів. Є добрим штабним працівником. Коли почалися бої з Врангелем, Тарановський був начальником штабу однієї з груп махновської армії. А коли більшовики розстріляли в Криму Каретника і Гавриленка, то Кримську групу очолили Марченко і той же Тарановський. Разом вони й виводили повстанців з пастки, в яку вони потрапили на Кримському півострові.

Навесні 1921 року О. Тарановський виконував обов'язки начштабу в кінній групі Хоми Кожина. А вершиною його кар'єри стало призначення начальником штабу всієї повстанської армії 25 травня 1921 року.

Весь час виникає питання: чому це сталося? Адже в армії знаходився В. Білаш. Раніше він був більш авторитетним, мав величезний досвід штабної роботи. Але щось завадило в його призначенні на відповідальну посаду. Висловлюю припущення, що Білаш в цей час почав грати деструктивну роль в повстанському русі. Втративши віру в перемогу, він свідомо чи несвідомо почав наносити останні удари по повстанству. Використовуючи свій авторитет серед рядових бійців, групував їх навкруг себе, щоб потім розколоти армію. І це йому пізніше вдалося. Але, мабуть, ця його роль не була таємницею для багатьох. Тому й коли проходили вибори начштабу, ним замість Білаша став Тарановський, який зумів довести віданість своїй боротьбі за селянську свободу.

Карколомні бої в серпні 1921 року важко піддаються опису. Знесилені в безперервних боях з червоними части-

нами, повстанці вже рідко знаходили підтримку в місцевого населення. Причинами були: початок непу, втома від збройної боротьби, репресії червоних, голод, що розпочався і т.і. Часом це приводило до трагедій. Так загинув і О. Тарановський. Білаш так описав його смерть: "... Проїшовши села Софіївку, Гуляйполе, що в 15 верстах східніше станції Потоцької, село Варварівку, він (Махно) зупиняється на р.Грузькій в багатих хуторах: Катеринівці, Тернуватому, Федосіївському. Хуторяни були невдоволені махновцями за заміну коней. Раптом підійшла 7-а кавдивізія, перекинута з Новоспасівки. Махно ледве встигав повертатися від ударів. Хуторяни скористалися моментом і накинулися на Тарановського. Він захищався до останнього патрону, а після став жертвою юрби: його спалили на вогнищі. В руки 7-ї кавдивізії достався обвуглений труп, котрий було передано землі..."

Це скупі рядки біографій лише небагатьох махновців. Більшість з них прожили недовге, але насичене героїчними подіями життя. Одних з них не стало в громадянську, інші загинули в 30-і роки в тюрмах та таборах. Але їхні труди не пройшли марно. Вони зараз повертаються до нас із забуття, несучи з собою приклад служінню ідеалам визволення людей.

ВІЙСЬКОВА ТАКТИКА МАХНОВЦІВ.

Махновщина, як рух, в соціальному плані була феноменом часів громадянської війни. Але вона стала також і феноменом у військовій справі. Мабуть, ні до Махна, ні після нього тактика партизанської війни не була такою довершеною. Але треба відзначити, що характер бойових дій повстанців в різні періоди був різним. На нього значно впливали чинники: число своїх сил і сил противника, характер самого противника і напрям його бойових дій, місцевість і, навіть, пори року. Тому дуже важко повірити в те, що повстанською армією керувала людина без найменшої військової освіти. В період громадянської війни і серед червоних, і серед білих навіть ходили легенди, що бойовими діями повстанців керував полковник німецького генерального штабу Клейст, а Махно доповнював його військові знання своєю величезною волею і знанням місцевого населення.

Мабуть, основною причиною успіхів Махна і військ, які він очолював, була величезна підтримка місцевого люду. Прості українські селяни бачили в Махнові чи не єдиного захисника своїх інтересів, своєї споконвічної мрії: отримати землю і вести на ній господарство самим, без будь-яких "панів" та "начальників". Ці селяни і були основною силою махновської армії, вони пітримували її морально і матеріально.

Стратегія і тактика дій махновської армії були різні в різні періоди громадянської війни. Спершу (осінь 1918 року) — це була тактика індивідуального терору. Махновський загін в цей час нараховував всього декілька десятків чоловік. На серйозні бойові дії повстанці не наважувалися, гуртували сили. Основними методами боротьби були засідки, нічні напади на поміщицькі економії, державні (владні) установи, роззброєння варті і т.п.

По мірі розростання махновського загону, коли селянські повстання сколихнули Україну, було вирішено перейти до тактики широкого повстання. Формувалися нові загони, проводилося їх озброєння, обмундирування, відпрацьовувалася взаємодія. Цей час став

часом виховання міцних командних кадрів. На командні пости в повстанських частинах, завдяки виборності, обиралися люди енергійні, талановиті, які користувалися авторитетом у підлеглих і місцевого населення. Серед них треба відзначити таких талановитих самородків військової справи, як Віктор Білаш, Семен Каретник, Феодосій Щусь, Олексій Марченко, Євдоким Коляда, Яків Озеров, Петро Петренко, Олександр Клейн, Олександр Тарановський, Петро Гавриленко, Павловський, Хома Кожин, Олександр Калашников, Трохим Вдовиченко, Василь Куріленко, Лука Бондарець та багато інших. Уроженці різних місць, вони стали командирами завдяки своєму таланту, своїй волі та військовим здібностям. Звичайно, періодично серед ватажків повстанців з'являлися і авантюристи, але не вони грали "першу скрипку" в махновській армії.

Третім періодом був період бойових дій махновців в складі I-ї Задніпровської дивізії. В цей період повстанці діяли як регулярні частини Червоної Армії. Бойові дії велися на досить широкому фронті, а військові операції розроблялися як операції регулярної армії.

Влітку 1919 року — знову партизанська тактика бойових дій проти білих, червоних, петлюрівців.

Потім — створення майже 100-тисячної армії і відкриття "другого" фронту в тилу денікінських військ, що в цей час рвалися до Москви.

Перша половина 1920 року — розпуск армії, нове її створення і рейди по тилах червоних.

Потім — дії Кримської групи повстанської армії, як регулярної частини в складі Червоної Армії.

Майже весь 1921 рік — партизанська боротьба проти частин Червоної Армії, безкінечні рейди і бої з переважаючими силами противника.

В кожному з цих періодів була своя тактика, застосування якої залежало від багатьох обставин.

Основу партизанських дій махновців становив безперервний рух. Геніальність Махна, як військового командира (незважаючи на його талановитих помічників), полягає в тому, що він зрозумів суть безперервного маневрування, як засобу зберегти свої сили, напасти на противника в найвразливішому місці, вдало вислизнути від переслідування.

Але, мабуть, на це махновців наштовхнув сам характер місцевості, в якій зародилася махновщина. Катеринославщина, Донбас, Таврія — місцевості, бідні на ліси. Надовго заховати великі повстанські загони нема де. Тому маневр був чи не єдиним засобом досягти невловимості. Та й комунікації противника, розкидані на багато кілометрів, річ дуже вразлива. Проходячи по 150 верст за добу, махновці завжди з'являлися в тому місці, де їх найменше чекали.

Такої виняткової рухомості повстанці досягали двома способами. По-перше, значну частину їх війська становила кавалерія, яка вважалася, навіть, за відгуками білогвардійських генералів, кращою кавалерією часів громадянської війни. По-друге, піхота в махновців на маршах була посаджена на підводи, або тачанки. Тачанка — це дійсно оригінальний винахід махновців, став пізніше символом громадянської війни. Пізніше її дуже часто використовували в Червоній Армії. І тільки викликає подив неувага до неї білогвардійських военначальників. Ця чотириколісна ресорна бричка, що була завезена в Таврію ще німцями-колоністами, прекрасно проявила себе на полях громадянської війни. Звичайно, кулеметна стрільба на ходу — здебільшого, психологічний ефект, засіб налякати противника. Але тачанка була майже єдиним засобом оперативно доставити на поле бою величезну кількість кулеметів. В махновській армії був спеціальний кулеметний полк, яким командував Хома Кожин. В його складі було до 1000 кулеметів на тачанках. А це по тим часам — величезна сила, особливо в період маневреної війни, де основною ударною силою була кавалерія.

Та й перегруповання військ значно швидше можна було провести, посадивши піхоту на тачанки (а на неї могло сісти 4—6 чоловік).

В тактиці дій повстанців чітко проходять дві тенденції розгортання бойових дій. Перша складалася із намагання діяти не досить великими (3—6 тис. чоловік), але високоманевреними загонами, переважно кавалерія і піхота на тачанках, з величезним числом кулеметів різних систем. Це дозволяло їм діяти оперативно, мобільно, швидко перегруповуючи сили, глибоко їх ешелонуючи, бити по найвразливіших містах противника. Друга — в розгортанні великої збройної сили (як в часи дій проти Денікіна), яка по чисельності нараховувала 5—6 дивізій, для проведення широкого фронту бойових дій.

Мабуть, для того контингенту, що складав махновську армію,

більш природнім був перший варіант. Основне ядро повстанської армії було прекрасно підготовлене, як рядові бійці. Багато хто з цих людей пройшов сувору школу першої світової війни, отримали на ній Георгіївські хрести, унтер-офіцерські звання та величезний бойовий досвід. Та й в соціальному плані махновці віддавали перевагу свідомому селянинові, який тверезо розбирався в різних життєвих питаннях, знав, за що він бореться і що захищає. В Червоній Армії (як пізніше і в радянській) ставка робилася на прищеплення особливому складові військ сліпого духу виконання наказу, віри в непогрішимість партійного керівництва та вищого командування. Тому коли махновська армія розпорозувалася на невеликі загони чи діяла в складних ситуаціях, кожен командир вмів і не боявся діяти на свій розсуд, а особовий склад відзначався високою боєздатністю. В Червоній Армії навпаки, в подібних ситуаціях бійці і командири швидко піддавалися паніці, здавалися в полон, кидали зброю. В кращому випадку ждали наказів і деректив командування, а ініціативу губили.

У випадках, коли махновці діяли великими угрупованнями на широкому фронті, то тут вони стикалися з рядом труднощів. Для таких бойових дій командирам потрібно знання оперативного мистецтва, вміння розробляти великі операції. В червоних і білих такими людьми були колишні генерали та старші офіцери царської армії. А серед повстанців таких людей не було. Були повстанці, які стали офіцерами в часи Керенського за бойові відзнаки: Петренко, Тарановський, Вдовиченко — прапорщики, Гавриленко та Озеров — штабскапітани. Були серед командирів-махновців і талановиті самородки, але цього, мабуть, було мало. Тому, особливо в діях проти білогвардійських генералів, у повстанців були певні складнощі. Це не заважало повстанцям успішно боротися проти денікінців та врангелівців, але коли б ті підійшли до боїв з махновцями більш тверезо, то в них могли бути неприємності.

Це продемонстрував білогвардійський генерал Слащов, який визнав в махновцях надзвичайно сильного противника, а Махна оцінив як видатного тактика. Проаналізувавши тактику дій повстанців, він намагався розтягти їх сили в різні боки, а потім діяв по махновському методу (групував сильний "кулак" з військ і рішуче наступав в одному місці).

Одна з багатьох причин успіхів махновської армії — блискуче

поставлена служба розвідки. В основному, вона базувалась на зборі даних серед місцевого населення. Успіх цього методу базувався на великій підтримці місцевого люду. Тому серед жителів кожного села, кожного містечка були особи, які поставляли махновському командуванню цінні дані. Були в махновців і штатні органи розвідки і контррозвідки. Дуже часто махновці з цих підрозділів, переодягнувшись у місцевих жителів йшли попереду своїх військ, збирали військові відомості, готували повстання в тилу противника, забезпечували швидке постачання матеріальними та людськими ресурсами.

На марші кінна розвідка, за наказом штабурму вела розвідку по головним магістралям, звідки очікувався підхід частин противника. Розвідка ходила на 10—15 верст і збирала відомості від місцевих селян. На поході кінна розвідка йшла попереду по визначеному в наказові маршруту й висилала передовий загін в 1/8 своєї чисельності, котрий, в свою чергу, ділився на передові й бокові дозори. Бокові дозори від дороги, по котрій проходить армія, відходили на 4—5 верст, а вночі на 1—2 версти. Таким чином, дані дозорів і спостережних постів давали можливість, хоча й не повної, орієнтації. Під час бою вся чергова розвідка й контррозвідка несли розвідувальну службу, не вступаючи в бій, забезпечувала своїми спостереженнями тил і фланги обозу, висилала розвідку на дальні горизонти і виконувала накази штабурму в цьому напрямку.

На постої чітко була організована охоронна служба, котра діяла згідно з наказами штабу і підпорядковувалася черговому по гарнізону. Застави виставлялися кожної ночі, кожна застава мала свого начальника й помічника. Крім того, з чергової частини кавалерії висилалося по 10—20 чоловік на кожна заставу. В разі нападу противника, назустріч йому виступала чергова частина, до розгортання основних сил армії. Під час походу чергова частина завжди складала ар'єргард, прикриваючи тил армії. Вона стримувала наступаючого противника і давала головним силам можливість відірватися від переслідування.

Основними якостями махновської бойової тактики були: маневр, швидкість, натиск, концентрація сил у вирішальному напрямку, намагання посіяти паніку в рядах противника.

При підході піхотних частин до міста розташування армії повстанців, війська під керівництвом визначеної особи, або самого

Махна розгорталася, в більшості випадків віялом, огинаючи фланги частин противника, і якщо топографічні умови дозволяють скритий підхід, ударили лавою в тил чи фланг, висилаючи частину свого складу на обози противника. Причому це роблять основні сили, спрямовані для головного удару, виставляючи проти фронту піхоти рідкий кінний ланцюг, або так звані "кучки" шабель по 10—20, ціль котрих полягає в утриманні зайнятої позиції і прикуванні до себе уваги піхоти противника, забезпечивши успіх головного тилового чи флангового удару.

В бою з кавалерійськими частинами повстанці вели зовсім інший порядок бою. Тут швидкість і натиск вирішували все. Махновці діяли на манер козачих військ. Командири махновських частин для досягнення поставлених цілей жертвували самі своїм життям, ведучи за собою своїх бійців.

В бою з кіннотою противника повстанці групували ескадронні і взводні колони, намагалися виділити з своєї частини невеликі групи, котрі кучками нападали і різали фронт противника, концентруючі головний удар прямо в лоб кінноті противника.

Під час атаки в кінному строю намагалися прийняти на себе першу атаку ворожої кінноти і, в залежності від обставин, крім клинків, використовували й особисту вогнепальну зброю.

В інших випадках в перші ряди атакуючих повстанців виходили кулеметники — "люїсісти" на конях, котрі збивали любі атаки противника, заставляли його зупинитися і втікати назад чи вбік, і тим надавали широку ініціативу в переслідуванні збитої з атаки кавалерії противника.

Успішно застосовувався прийом зустрічної атаки в кінному строю, де за кавалеристами-повстанцями слідували кулеметні тачанки. При наближенні противника кавалерія повстанців розступалася вправо і вліво, а атакуючий противник потрапляв під ливень кулеметного вогню.

Знаменитий вогневий удар кулеметного полку Хоми Кожина 9 листопада 1920 року (під час Кримської операції) по кінноті білогвардійського генерала Барбовича — класичний прийом використання кулеметів проти великих мас кінноти. Цей удар і вирішив успіх бою.

Використовувалась тактика втягування противника в довготривале переслідування по місцевостям, де не було ні коней, ні фура-

жу. Змучені безперервним переслідуванням частини противника зупинялися на відпочинок, а тут повстанці наносили удар. Або заманювали переслідувачів в зручні балки, котрі ставали для них пастками. Для переслідувачів використовувались засідки.

Часто і успішно махновці користувалися бойовими ударами вночі, а для ведення таких бойових дій потрібна велика виучка військ і чітка взаємодія.

Крім швидкості і натиску, махновці використовували всі наявні засоби і бойові заходи з ціллю посіяти в рядах противника паніку, а потім вирішити долю бою ударом.

Під час рейдів іноді військам Махна доводилося робити переходи в 80—100 верст за добу, котрі могли вдатися лише за умови заміни втомлених коней на свіжих.

При розробці маршруту штабом повстанців визначалися села, котрі лежали на шляху руху. В них, заздалегідь, висилалися розвідники і квартир'єри. Ці розвідники через співчуваюче населення готували все необхідне. І коли повстанці наближались до того населеного пункту, то там уже тримали наготові тачанки з кіньми, продовольством і фуражем. В залежності від обставин, така заміна проходила без зупинки руху.

Махновську армію складали різні люди і за віком, і за соціальним станом. Кожного привели до Махна свої причини. Були тут і ідейні поборники анархістської свободи, були також і представники інших революційних партій. Були тут і авантюристи, любителі гострих відчуттів, просто шукачі щастя. Були тут і люди, професією яких стала війна, які не вміли тримати в руках нічого, окрім зброї, свого роду "кондотьєри" громадянської війни. Але основна маса бійців повстанської армії складалася з простих селян, які підняті бурею революції, йшли зі зброєю в руках воювати за краще життя.

Тому з усіх цих людей тип бойових дій виховав специфічного кадрового бійця-повстанця. Спробуємо його охарактеризувати. Це повинен бути розумний, ініціативний, можна сказати, з військовим талантом боєць. Він мусить бути витривалим в походах, мужнім в боях, нещадним до ворогів, але благородним з мирним населенням, за рахунок якого він жив і яке його підтримувало. Він повинен бути і піхотинцем, і кавалеристом (в залежності від обставин). Він мав майстерно володіти всіма видами холодної і вогнепальної зброї. Повинен гарно орієнтуватися на місцевості і майстерно ви-

користувати її в бою. Командир, крім всіх цих якостей — користуватися авторитетом у підлеглих, щоб потім, в свою чергу, використовувати їх довір'я.

Про бойові якості і військову винахідливість повстанців у бою збереглися спогади гуляйпільця Шевченка Семена Йосиповича (записано Кушем Ф. І.). Він певний час був у махновській армії, і тому його спогади мають велику фактичну цінність.

“Було це під Піщаними Бродами, недалеко від Умані. Махновські тачанки їхали балкою, щоб ударити денікінцям у фланг. Тільки виїхали на бугор, як тут із-за бугра чоловік п'ятсот денікінців понеслися на них з шаблями і піками.

Перший номер кулемета Качан Макар Никифорович крикнув Шевченку: “Не тікай!” — і став поливати денікінців вогнем. Та швидко у стрічці трапився перекосяк і кулемет замовк.

Макар тоді крикнув: “Тікай”. А Шевченко відповів: “Тікай те пер сам!” Але вдарив по конях і понісся до своїх. Та доброго розгону дати ніяк було, бо їхали полем, на якому густо стояли копи хліба. А коли коні зіскочили на ріллю, один кінь упав. Бачачи таке діло, Качан зіскочив з тачанки і хотів заховатися під полукипком, але козаки догнали його і зарубали. На тачанці залишився, крім Шевченка, Домашенко Яків Семенович (який уже за кордоном був адютантом Махна). На їх налетіло декілька козаків. Один донець заніс шаблю над головою Шевченка, а другий наставив піку в бік і кричить: “Здавайся!”

“А мені ніяк не страшно”, — розповідає Шевченко. “А тоді, — каже, — як схоплю віжки (в цю мить і кінь схопився на ноги) та як ударю батою по конях. Вони й понеслися вихором. А коні були добрі — взяті з тачанки Григор'єва, коли того вбили. Обидва жеребці. Дивлюся один козак забігає вперед, щоб зупинити коней, і рубонув одного коня, та тільки по вусі трохи зачепив. Зате мої коні трохи не звалили його. Другий козак заскочив зправа і рубонув пристяжного по хребту. На мене так і бризнула кров. В цей час один козак підскочив до тачанки і хотів рубонуть Домашенка, а той, попередивши, вистрілив у козака з револьвера і останньою кулею вбив його.

Поки козаки заметушилися біля вбитого, Шевченко перерубав посторонки в пристяжного, а парю втік до своїх. Коні з гнідих стали білі від мила.

Махно і махновці стояли на бугрі і бачили всю цю картину. Як тільки Шевченко підскочив до них, махновці схопили його і давай качати. Тим часом під'їхав і Махно. Він вигукнув з захопленням: “Як би в мене всі були такі вояки, я б з сотнею ходив на тисячу білих!” Після того він часто ставив Шевченка в приклад іншим: “Ото вояка! Батогом відбився від козаків!”

Ну а тепер необхідно привести витримки про бойові якості Махна і махновців з боку його основних противників — червоних і білих.

Колишній начальник штабу Зведеної курсантської дивізії П. Ашхаманов в статті “Махно та його тактика” писав:

“... Тут ми, без сумнівів маємо справу з “правильно побудованою” головою, і, — що особливо цікаво, — всі його тактичні “розумні рішення” незаперечно підтверджують непорушність і непохитність основних законів тактики. Розглянувши ряд найбільш яскравих моментів його боротьби, ми повинні прийти до цього висновку. Махно відмінно врахував значення моральної сили бійця, і перше, що він намагався зробити, це влити в нашу Червону Армію смертельну отруту розкладу. Він спішить своєю тактикою відділити тіло від голови і серця, він широко сповіщає амністією червоноармійцям і нещадну розправу з командирами і комісарами. Серед своїх же бандитів він повсякчас піднімає дух і забезпечує собі успіх...”

Махно відмінно враховує значення особистої принадливості полководця, і не задумуючись, кидає на ваги воєнної рівноваги останній резерв — самого себе. Із усіх ризикованих положень він особисто виводить свої війська...

... Кожен кущик, горбик, ярочок — все враховано, все взвішено ним. Розвідка, зв'язок і охорона відмінно поставлені в його армії. Він відмінно знає не тільки наші слабкі частини, але відмінно враховує “вагу” командирів.

... Непоганий Махно й в організації походного руху й свого тилу. Швидкість розгортання глибини колони, рух обозу в чотири ряди компактною масою, оточеною кільцем кавалерії. Марш-маневри його вражаючі по швидкості і сміливості. В організації тила Махно на диво вміло використовує суворовські поради: “Йдеш в бій — примножуй війська, опорожняй пости, знімай комунікації”. Тилу в Махна немає, всі його органи постачання там, де він”.

В подібних тонах про Махна відгукувався і білогвардійський генерал Слашов:

“Петлюра діяв в'яло і нерішуче. Залишався один типовий бандит — Махно, що не мирився ні з якою владою і воювавший з усіма по черзі. Єдине, в чому йому треба надати справедливість — це в умінні швидко формувати і тримати в руках свої частини, вводячи навіть сувору дисципліну. Через це зіткнення з ним носили завжди серйозний характер, а його подвижність, енергія і вміння вести операції давали йому цілий ряд перемог над зустрічаючимися арміями.

... Факт тільки те, що Махно умів вести операції, проявляв великі організаційні задатки і вмів впливати на велику частину місцевого населення, що його підтримувало і поповнювало його ряди. Внаслідок цього, Махно являється дуже серйозним противником і заслуговував особливої уваги з боку білих”.

Після таких схвальних відгуків про бойові якості Махна і махновців, проаналізувавши тактику його дій, слід прийти висновку, що перемога над Махном радянській владі далася з надзвичайним напруженням. Опір повсталих селян було зламано не стільки військовими методами, скільки більш розумною економічною політикою, її перевагами над політикою “воєнного комунізму”. Не останнє місце в цій перемозі зіграли й репресії, які застосовувалися до мирного населення, політика окупації махновських районів, а також розчарування значної частини повстанців в ідеалах безвладної анархічної республіки.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО.

Перегорнута остання сторінка книги. Багато кому вона може здалася нецікавою. Багато хто може сказати, що за докладним описом історичних подій, аналізом документів партій і рухів, не видно течії життя. Можливо це й так. Але я намагався показати махновський повстанський рух в різних його відтінках, показати його в спогадах червоних і білих, в роздумах наших нинішніх істориків.

Історична розповідь потребує також і свого специфічного читача. Читача, який в описі й аналізі минулого, зможе знайти для себе уроки на майбутнє. Це тільки на перший погляд може здатися, що ми вже відійшли на значну відстань від подій революції і громадянської війни. Насправді, вони й досі йдуть за нами, щоб потім в одну мить нагадати про себе.

Прикладів цьому багато. Їх можна знайти в економіці сьогодення, в політичному житті мас. Як і в 1917 році, ми на початку 90-х років стали свідками розпаду і краху грандіозної системи, яка мала назву Радянський Союз. Як і романівська Росія, з першого погляду Радянський Союз здавався міцним і непорушним. Але обидва ці державні утворення розсипалися за дуже короткий строк. Серед багатьох причин розпаду, над якими ще довго будуть сперечатися історики, можна виділити одну головну. Ця причина полягає в тому, що і в царській Росії, і в радянській державі ігнорувалися економічні і політичні свободи більшості населення. До певного часу ці імперії існували, навіть демонстрували непоборну силу перед зовнішніми ворогами. Але розпалися від внутрішніх протиріч, від тієї енергії, яка протягом віків збиралася в середині державного організму, а потім вибухнула з страшною руйнівною силою. Це були грандіозні викиди некерованої енергії, яка зруйнувала і держави, і сотні людських життів, боляче вдарила по моралі цілих поколінь.

І мабуть треба дякувати Богові, що в 90-х роках наш народ не бачив такої братовбивчої війни, як у 1918—1921 р.р. Але українці могли бачити приклади викидів енергії агресії в Придністров'ї і

Грузії, Таджикистані і Чечні. Чи українці отримали для себе уроки — покаже час.

Тож краще аналізувати і вчитися на помилках наших предків, ніж потім переживати страхи війни і розрухи, голоду і холоду на собі.

Багато європейських країн і країн іншого світу, проаналізувавши свою історію, успішно крокують в майбутнє, нарощуючи темпи економічного розвитку. Чи довго Україна буде плестися у них в хвості, принизливо благувати про допомогу, залежить і від наших державних мужів, і від кожного громадянина окремо.

Та повернемося до теми “махновщини”. Її неможливо розглядати окремо, не в контексті подій революції і громадянської війни. Вона з ними нерозривно пов'язана, як була пов'язана доля гуляйпільського селянина з долею хлібороба в інших губерніях тогочасної України чи Росії. Тому я так часто намагався пояснити, що відбувалося в кабінетах більшовицького керівництва, білогвардійських штабах, на мітингах, в хліборобських селах і робітничих містах. Це давало нам змогу простежити логічність вчинків і самого Нестора Махна і повстанців, і інших дійових осіб історії.

І ось фінал. Що за цим? Мабуть, у декого (а може й у багатьох) виникнуть думки: а навіщо все це було потрібно? Революція, війна, жертви, розруха, епідемії, голод... Що це дало нашому народові? Заради чого він пройшов через усі ці потрясіння?

Стає страшно перед тією величезною, неміряною енергією руйнування і зла війни, здичавіння, проти яких безсила одна людина, перед якою один — ніщо. Стає боляче за те, що зробила революція з країною, що зробила вона з людьми, згубивши одних, а в душі інших посіявши насіння розтління, зради, страху і неправди, і котре сходить і зараз, в наші дні.

Після громадянської — новий розгул підлоти: колективізація і голод, доноси і репресії. Потім знову війна з її мільйонними жертвами. Знову репресії і “відлига” Хрушова. Ця “відлига” була дуже короткою, і лід не зійшов ні з наших душ, не зійшов він і з господарського тіла країни. “Відлигу” змінив брежневський “застій”. В нинішніх злиднених умовах багато людей згадують і відносне благополуччя тих часів, і постійну роботу, і дешеву ковбасу. Але за всім цим стояло духовне й економічне запустіння, яке підточило

не тільки мораль людей, але й зруйнувало господарчий механізм країни. І не Горбачов зруйнував Союз, а комуністична система сама себе зруйнувала. І попри всі намагання лідерів “перестройки” випустити пар з системи, вона голосно й небезпечно вибухнула, поховавши з собою багатьох тогочасних політичних лідерів.

Нам тепер треба не жалкувати за минулим, а дивитися в майбутнє. І тут нам необхідно брати приклад з інших країн (наприклад, Литви, Естонії, Латвії), де люди без жалю розпрощалися з своїм минулим. Потрібно нашому народу вчитися політики, а не бездумно слухати засідання Верховної Ради по радіо чи телевізору.

Розпрощатися з минулим зовсім не значить, що потрібно його забути. Навпаки, воно повинно бути в нашій пам'яті, щоб повсякчас черпати з нього приклади і аналогії.

Не марними були й жертви гуляйпільців в громадянську війну. Можливо, вони не принесли плодів зразу, і люди замість очікуваної свободи отримали нове рабство. Але їх боротьба дала сходи пізніше, в наш час, і дасть сходи ще й ще. Те, що зараз люди поступово починають піднімати голову — також заслуга махновців часів громадянської.

Соціальні потрясіння ХХ століття негативно вплинули на Гуляйпільський край. Тоді, як багато населених пунктів виросло, значно окрасилося, Гуляйполе неначе зупинилося в своєму розвитку. Звичайно зміни були, і досить великі. Але провінційний характер населеного пункту зберігся, і це не надає нам оптимізму.

Якщо порівняти, наприклад, Запоріжжя (колишній Олександрівськ) з Гуляйполем на початку ХХ століття і зараз, то в голові спливають різні думки. Наприклад, в Олександрівську в 1900 році було 21500 жителів, а в Гуляйполі більше 7 тисяч. Можна припустити, що й по площі Гуляйполе було втричі менше за Олександрівськ. Порівняння нинішніх міст покаже гігантський ріст Запоріжжя, і перетворення Гуляйполя в затишне містечко. Перед першою світовою війною в Гуляйполі було 16500 жителів, а в 1998 — трохи більше 19 тисяч. Чому більш, як за 70 років населення виросло лише на 3000?

Причин можуть назвати багато. Це і відсутність великих підприємств, і віддаленість залізничної станції. Але чому тоді пустіють гуляйпільські села? Адже основним багатством нашого краю завжди була хліборобська праця.

Чому ж в роки Великої Вітчизняної війни Гуляйполе не дало ні одного Героя Радянського Союзу? Чи гуляйпільці пасли задніх в бойових справах? Важко в це повірити після героїства наших земляків на фронтах першої світової і громадянської воєн. Може, були якісь інші причини?

Спробуємо розмірковувати. Революція зруйнувала господарство і знищила фізично багатьох представників класу заможних селян. Тепер ми розуміємо, що це були люди найбільш активні, розумні, підприємливі. Тобто, кращі представники гуляйпільського краю. Їх місце зайняли дуже часто політичні авантюристи, пристосованці, люди без елементарного розуміння совісті. Дійсно “кто был ничем, тот станет всем”. Громадянська війна і політика “воєнного комунізму” доконала і середняків, основна маса яких була серед махновців. Репресії 30-х також били по колишніх махновцях, адже влада зовсім нічого пробачити їм не хотіла. А голод? Це знову тисячі жертв. Ті, хто з колишніх махновців уцілів у всіх цих перипетіях, намагалися втекти з батьківщини, втекти туди, де їх ніхто не знає, щоб десь влаштувати своє життя. Це знову відплив кращих людей. Потім Велика Вітчизняна. Знову величезні жертви. В післявоєнні роки провінційність міста відтягувала молодь. Дехто повертався в рідні краї, але багато залишалися на нових землях будувати нове життя. І скільки зараз наших земляків розкидано по безмежних просторах Сибіру і Далекого Сходу, проживає в Москві чи Санкт—Петербурзі. І вони — це також кращі представники нашого краю, еліта, яку постійно забирали з нашої малої Батьківщини.

А затримка розвитку міста? Можливо, за часів Союзу влада навмисне не розвивала інфраструктуру колишньої махновської “столиці” і коліски повстанської вольниці.

А в грізних боях на фронтах Вітчизняної війни, можливо, також нащадків махновських вояків не балували нагородами. Як не згадати колишнього льотчика-винищувача Миколу Федоровича Ісаєнка (сам — з села Дорожнянки нашого району). На його рахунок 14 збитих ворожих літаків. А звання Героя багато хто отримував і за меншу кількість.

Хочеться вірити, що Гуляйполе знайде в собі сили піднятися з колін, зможе вирости і в розмірах, і економічно. Вільний дух наших предків допоможе нам перебороти всі злигодні, всі невдачі і

виплекає в нових поколіннях тих людей, які піднесуть славу Гуляйполя. Не забувати своє коріння, любити свій край, примножувати його багатства, проявляти милість і благородство до знедолених, слабких — ось що потрібно людям нашим для того, щоб піднятися в житті і показувати приклад іншим народам...

Н. І. Махно. 1907 р.

Новоспасівці (зліва-направо): В. Білаш, В. Куріленко, Т. Вдовиченко
за часів служби в царській армії.

Н. І. Махно з орденом Червоного Прапора. 1919 р.

Один з лозунгів махновців.

Н. І. Махно в Старобільському госпіталі. 1920 р.

№21/6 - ЖЕРТВИ НАПЕТА МАХНО НА Г. БЕРДЯНСЬК 1920. 12 | XII.

Командир Задніпровської дивізії П. Е. Дибенко і комбриг Н. І. Махно.

Лев Задов (Зіньковський) (в центрі) серед співробітників ОДПУ. 30-і роки.

Олена Нестеровна Міхненко. 1955 р.

Г. А. Кузьменко. Джамбул. 1970 р.

Список використаної літератури та основних джерел.

1. Аршинов П. История махновского движения. (1918—1921 г.г.). — Берлин, 1923. — 258 с.
2. Белаш А. В. Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. — Киев: РВЦ “Проза”, 1993. — 592 с.
3. Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста Укр. іст. журнал — 1989. — № 7, 9—11, 1990. — №2, 4—9.
4. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 — 1921). — Київ: Наукова думка, 1992. — 368 с.
5. Голованов В. Я. Тачанки с Юга. — Москва; Издательство “Март”, 1997 — 46 4 с., им.
6. Герасименко К. В. Махно. Деникин А. И. Большевицкий переворот. — Харьков: Изд-во СП “Интербук”, 1990. — 72 с.
7. Деникин А. И. Очерки русской смуты: В 5 т. — Париж, 1921—1926.
8. Дубинский И. В., Шевчук Г. М. Червонное казачество. — 5-е изд. — К.: Политиздат Украины, 1987. — 244 с.
9. Кубанин М. Махновщина. — Л., 1928 — 228 с.
10. Лебедь Д. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. — Харьков, 1921. — 55 с.
11. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — М., 1958 —65.
12. Махно Нестор. Воспоминания в 2 т. Репринтное воспроизведение изданий 1929, 1936, 1937 г.г. — Киев; Издательство— “Украина”.

13. Руднев В. Махновщина. — Х., 1928 — 103 с.
14. Семанов С. Під чорним прапором: життя і смерть Нестора Махна. Запорізька правда. — 1993.
15. Слащев Я. Операции белых против Махно и Петлюры. Военный вестник. — 1922. — №№ 9—12.
16. Яруцкий Л. Махно и махновцы. — Мариуполь., 1990 — 364 с.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. Інститут історії Академії наук УРСР. — Київ, 1970.
18. Записи Ф. І. Куца. Спогади гуляйпільців. Архів Гуляйпільського краєзнавчого музею.
19. Спогади І. Д. Трошкіна. Архів Гуляйпільського краєзнавчого музею.
20. Жилінський В. І. Заселення Гуляйпільщини (остання чверть XVIII—перша половина XIX ст.).
21. Павлов П. А. Особенности тактики Махно. (По опыту операций Сводной дивизии курсантов). Копія статті с журналу “Военное знание”, № 8 за 1921 г. Архів Гуляйпільського краєзнавчого музею.
22. Ашхаманов П. Махно и его тактика. (К годовщине гибели штаба Петроградской бригады). Копія статті з журналу “Красный командир” № 24—25 за 1921 рік. Архів Гуляйпільського краєзнавчого музею.

ЗМІСТ

Від автора	3
Вступ	7
Н. І. Махно (коротка біографія дореволюційних років)	19
Боротьба з окупантами та гетьманщиною	29
Боротьба з Директорією та бої за Катеринослав	39
Комбриг Батько Махно	45
Наступ денікінців. Розрив Махна з радянською владою	51
“Военний комунізм” і “диктатура пролетаріату” на Україні	62
Боротьба проти Денікіна. Махно і Григор’єв	71
Від Умані до Маріуполя	77
Бої за Катеринослав	86
Союз чи боротьба?	89
Бої з Врангелем та Кримська операція	102
Від Криму до Румунії	114
Махновці	136
Військова тактика махновців	175
Заключне слово	185
Список використаної літератури та основних джерел	203